

साहित्यिक पत्रिका

नवप्रज्ञापत्र

प्रकाशनारम्भ : २०१०, पूर्णाङ्क : ६४, वैशाख-असार २०७१

(प्रेस काउन्सिल नेपालद्वारा राष्ट्रिय 'क' वर्गमा वर्गीकृत साहित्यिक पत्रिका)

सम्पादक/प्रकाशक

नवराज रिजाल

सम्पादक

डा. सुधनकुमार पौडेल

सहसम्पादक

यशु श्रेष्ठ

त्यवस्थापक

गणेशराज रिजाल

विशेष सहयोगी

निर्मोही व्यास

राममणि दुवाडी

हरि खनाल

शिव अधिकारी

तेजप्रकाश श्रेष्ठ

डा. कपिल लामिछाने

डा. घनश्याम परिश्रमी

डा. विश्वम्भरकुमार शर्मा

पुष्करराज भट्ट

रामकृष्ण काफ्ले

प्रतिनिधि

राममणि पोखरेल

गोविन्द ढकाल 'ढुङ्गेली'

सुशील मुडभरी

अस्मिता शर्मा

भक्त कार्की

मिलन समीर

लीलाराज दाहाल

शेखर कार्की

प्रेम प्रभात

विवेक वाइबा

रमेश समर्थन

वैरागी जेठा

बाबुराम लम्साल

तेजप्रसाद भण्डारी

हेमराज अधिकारी

विद्याप्रसाद घिमिरे

अच्युत रिजाल

आवरण

जगदीश तिवारी

लेआउट

डीएन्डडी कम्प्युटर

बागबजार

मुद्रण

इमेज प्रिन्टर्स

चावहिल, काठमाडौं

यस अङ्कको मूल्य : रु. १५०।-

कार्यालय: स्वाभिमानवस्ती जुमरवाना-७, बारा, फोन नं.: ९८५५०२४९५५

काठमाडौं सम्पर्क: पो.ब.नं. ९१०९, काठमाडौं, फोन नं. : ९८५११३८६२४

e-mail : nabapragyapan@gmail.com

नवप्रज्ञापन सभा

१. माया ठकुरी, धोबिघाट ललितपुर
२. विश्वराज अधिकारी, वीरगञ्ज पसर्ा
३. रुकु कार्की, हेटौडा मकवानपुर
४. रामप्रसाद अधिकारी, सिमरा बारा
५. डा. ध्रुवकुमार घिमिरे, निजगढ बारा
६. वीणा पोखरेल, चावहिल काठमाडौं
७. पीताम्बरा 'पीयूष', कलङ्की काठमाडौं
८. ललिता दोषी, बुद्धनगर काठमाडौं
९. डा. सुषमा आचार्य, मानभवन ललितपुर
१०. निर्दोषकुमार, स्वाभिमानबस्ती बारा
११. भद्रकुमारी घले, मैतीदेवी काठमाडौं
१२. हरिप्रसाद पाण्डेय, बालाजु काठमाडौं
१३. वासुदेव अधिकारी, सुनौलाबजार धादिङ
१४. दीपेन्द्रसिंह थापा, महादेवस्थान धादिङ
१५. ईशा शाह, पकनाजोल काठमाडौं
१६. भगीरथ मिश्र, दमक भ्पा
१७. लक्ष्मी शर्मा, बालाजु काठमाडौं
१८. शर्मिला खड्का दाहाल, इटहरी सुनसरी
१९. अनन्तप्रसाद वाग्ले, बासडोल, काभ्रे
२०. छविरमण सिलवाल, मेथिनकोट काभ्रे
२१. अर्जुन पाण्डे, जीवनपुर, धादिङ
२२. कार्तिकेय घिमिरे, हरिवन, सर्लाही
२३. पाण्डवराज कार्की, हर्नामाडी मकवानपुर
२४. राजनप्रसाद सिलवाल, छत्रेश्वराली, धादिङ
२५. गंगा कर्माचार्य पौडेल, कपन काठमाडौं
२६. वासुदेव श्रेष्ठ, जीवनपुर धादिङ
२७. केशव रूपाखेती, जीवनपुर-धादिङ
२८. निमायादेवी कायस्थ, बन्दीपुर-तनहुँ
२९. बाबुरामप्रसाद पौडेल, पौराङ- रौतहट
३०. तारा अनुरागी, घैलाडुबा-भ्पा
३१. प्रा.डा. कृष्णप्रसाद घिमिरे- कीर्तिपुर काठमाडौं
३२. रमेशमोहन अधिकारी- चन्द्रपुर रौतहट
३३. यशु श्रेष्ठ- चन्द्रपुर रौतहट
३४. गणेशराज रिजाल- गढीमाड, बारा

अनुबोध

- भाषा, साहित्य, कला र संस्कृतिको क्षेत्रमा यथाशक्य योगदान गर्नु पत्रिकाको उद्देश्य हो ।
- साहित्यका विविध विधाका रचनाहरूलाई यहाँ स्थान दिइनेछ ।
- स्तरीय, मौलिक तथा अन्यत्र अप्रकाशित रचनाको सधैं स्वागत गरिन्छ ।
- शुद्धसंग प्रिती फन्टमा टाइप गरेर पठाएका रचना मात्र स्वीकार्य हुन सक्नेछन् ।
- रचनामा नाम, ठेगाना र परिचय स्पष्ट हुने गरी लेखिएको हुनुपर्नेछ ।
- प्रकाशनार्थ प्रेषित रचनाहरू चार अङ्कभित्र प्रकाशित नभए अन्यत्र पठाउन सकिनेछ ।
- रचना स्वीकृत-अस्वीकृत तथा काँटछाँट गर्ने अधिकार सम्पादक मण्डलमा निहीत रहने छ ।
- अस्वीकृत रचना फिर्ता गरिने छैन ।
- प्रकाशित रचनामा व्यक्त विचारहरूप्रति लेखक स्वयं जिम्मेवार हुनुपर्ने छ ।
- पुस्तक समीक्षाका लागि दुई प्रति कृति अनिवार्य रूपमा पठाउनु पर्नेछ ।
- हाप्रो साहित्यकर्मप्रति तपाईं आश्वस्त हुनुभएको खण्डमा नवप्रज्ञापन सभाको सदस्य, प्रतिनिधि वा सहयोगी बनेर सहभागी बन्न सक्नुहुनेछ ।

सम्पादकीय

भानुभक्त आचार्य नेपालका राष्ट्रिय विभूति तथा नेपाली भाषासाहित्यका पूजनीय, आदरणीय अनि श्रद्धेय स्रष्टाको नाम हो । नेपाली भाषालाई सरस, सरल, जनप्रिय र सर्वग्राह्य बनाउने कार्यमा उनको योगदान अतुलनीय छ । तत्कालीन शिक्षित-मध्यम र उच्चवर्गीय नेपाली जनमानसमा परिचित रामकथालाई सरल नेपाली भाषामा भावानुवाद गरेर उनले जुन प्रशंसनीय कार्य गरे त्यसलाई अत्यन्तै साहसिलो कदम मान्नुपर्छ किनकि त्यतिखेरसम्म नेपाली भाषामा लेख्नु शोभनीय मानिँदैनथ्यो ।

भानुभक्त आचार्यद्वारा सरल नेपाली भाषामा रूपान्तरण गरिएको रामायणले भौगोलिक सीमानाभित्रको नेपालमा मात्र हैन त्यो बाहिरको नेपालमा बसोबास गरेका, पेशा व्यवसायमा लागेका, सैनिक तथा अन्य सरकारी सेवामा प्रवेश पाएका र बाँच्ने उपक्रममा अन्य विविध कामहरू गर्दै सङ्घर्षपूर्ण जीवनयापन गरिरहेका तर नेपालको चिनारी अनि नेपाली जातिप्रति हुरक्क हुने सबै नेपालीहरूलाई एकताको सूत्रमा बाँध्ने काम गर्‍यो । त्यतिमात्र हैन अलग पहिचानमा बाँचेकाहरूलाई समेत एकआपसमा जोडिन, सान्निध्यता गाँस्न अनि मनोभाव साटासाट गर्न सघायो, परिचित पाय्ठो र सुखदुःखको साथी बनायो । मेलामिलाप, सद्भाव, सहिष्णुता र जातीय एकता कायम राख्न अनि परेको समयमा एकले अर्कोलाई साथ र हात दिन प्रोत्साहित गर्‍यो र गर्दै रह्यो । त्यस्तो कार्य हिजोमात्र हैन आज समेत गरिरहेको छ ।

आज समय बदलिएको छ । परिवेश फेरिएको छ । सिङ्गो नेपाली जातिको सोचमा परिवर्तन आएको छ । नेपालीहरू संसारका भन्नु धेरै मुलुकहरूमा पुगेका छन् । मेहनत, परिश्रम र सुकार्यले नयाँ अध्याय थपिएको छ । हिजोका भौगोलिक सिमानाहरू ध्वस्त बनेका छन् । त्यो क्रम चलिरहेको छ । विगतका मूल्य, मान्यता, आस्था, विश्वास, विचार र दृष्टिकोणमा व्यापक फेरबदल देखिन लागेका छन् । यसलाई स्वभाविक मान्नुपर्छ किनकी यो निरन्तर चलिरहने

प्रक्रिया हो । साँच्चै हो, हिजो हिजै थियो । आज आजै छ र भोलि भोलि नै रहने छ । परिवर्तनको यस्तो क्रमलाई कसैले रोक्न वा छेक्न सक्दैन । उल्टो दिशामा हिँडाउन पनि सक्दैन । बुद्धिमानले केवल त्यसलाई आफ्नो अनुकूल पार्ने चेष्टा मात्र गर्नसक्छ । हुने नहुने बेग्लै कुरा । जो त्यस्तो परिवर्तनको विपक्षमा लाग्छन् ती आफैँ साउनको भेलमा बग्छन् कहिल्यै पनि उत्रने नसक्ने गरी ।

परिवर्तन सहज हुनुपर्छ । ग्राह्य हुनुपर्छ । देशकाल परिस्थिति र समाज अनुकूल हुनुपर्छ । यी माथिका विषय वस्तुलाई मल्याङ्कन गरेर यसको गतिलाई सामान्य घटबढ गर्न भने अवश्य सकिन्छ तर पूर्ण रूपमा भिन्न तुल्याउन किमार्थ सकिन्न । यदि कसैले त्यस्तो धृष्टता गर्छ भने न उसको अनुकूलताको परिवर्तन हुन्छ न त त्यो समाजले आफ्नो सहिष्णुता पछिसम्म कायम राखिरहन सक्छ । यस्तो दुष्साहस गर्नेहरू समय क्रममा आफैँ विनासको महाभूमीमा डुब्छन्, डुबेका छन् । संसारको इतिहासले यस्तो जानकारी दिइरहेको छ । यथास्थिति बदल्ने नाममा बिना सुभ्रबुध जाति, संस्कृति, धर्म, क्षेत्र, वर्गजस्ता विषयको महत्वकाङ्क्षाको सपना भारीमा बोक्न कुनै पनि हालतमा बाध्य पारियो भने त्यो भविष्यमा अत्यन्तै घातक हुने प्रवल सम्भावना रहन्छ । जुन देखिएको पनि छ यसर्थ भन्न सकिन्छ ती बढी घातक सिद्ध भएका पनि छन् ।

इतिहासको मूल्याङ्कन वर्तमानलाई काखीमा राखेर गर्न सकिन्न । एउटा सत्य के हो भने कसैको वा केहीको पनि मुल्याङ्कन वा पुर्नमल्याङ्कन गर्न सकिन्छ र गर्न पर्छ पनि । गर्न सकिँदैन र गर्न हुँदैन भनेर यदि कसैले भन्छ भने उसलाई पनि महाहठीको संज्ञा दिन सकिन्छ । अर्कातिर फेरि कसैले हिजोलाई आजका आँखाले हेर्छ, सोच्छ, विचारगर्छ र मुल्याङ्कनको कसी पनि बनाउन खोज्छ भने त्यो पनि हठको अर्को पराकाष्ठा हो । आजले हिजोलाई पूर्णतापूर्वक हेर्न खोज्नु भनेको पुर्वाग्रह वा आग्रह काखीमा राखेर हिँड्नु हो । त्यसरी हिँड्नेहरूले समयको उचित मुल्याङ्कन र सहि व्यवस्थापन गर्नु सक्दैनन् ।

समय नचिन्नेले आफूलाई पनि

चिन्दैन, जान्दैन र बुझ्दैन । आस्था, विश्वास र विचारको धरोहर पनि संगाल्दैन । उसको आँखामा केवल वर्तमान हुन्छ । त्यस भित्र निराशा, कुण्ठाइ असन्तोष भुत्ती खेलेरहेका भेटिन्छन् । इतिहास तथा भविष्यको कतै नामोनिशान हुँदैन । ती दुवैको अनुपस्थितिमा उसले वर्तमान भित्र केही देख्दैन वा देखे पनि जान्दैन र बुझ्दैन । केही पनि नदेख्नु वा फेला नपर्नु भनेको निराशाको निकट पुग्न हो । जब विगत, वर्तमान र भविष्यको भेटघाटसम्म हुँदैन तब मान्छे आफैभित्र हराउँछ कसैले पनि देख्न र भेट्न नसक्ने गरी । यसर्थ के भन्न सकिन्छ भने जीवन सहजताको निमित्त यिनीहरूको एकआपसको भेटघाट र साथसम्पर्क अत्यन्तै आवश्यक छ ।

नेपालभित्र भन्दा पनि बढी नेपाल बाहिर बसोबास गर्ने नेपाली जातिलाई रामायणले एकताको सुत्रमा बाँध्ने काम गर्‍यो । स्वर्पहिचान खाज्ज प्रेरित गर्‍यो । अनेकताको भाव मेटाएर एकअर्को भित्र घुलमिल गरायो । अर्थात् उनी र उनको कृति देशभित्र त भयो नै, देशबाहिर जहाँ-जहाँ नेपालीहरू बसोबास गरेका थिए त्यहाँत्यहाँ समेत मियो बन्‍यो । नेपालीले त्यसैको वरिपरि घुम्ने अवसर पाए । चर्चापरिचर्चा धेरै-धेरै भयो । कारखाना, छाउनी, गोठ, मेलापात, वनजङ्गल, बन्दव्यापार, खानी लगायतका स्थानमा व्यापक चर्चा पायो । जागरूकहरूले त्यसलाई केन्द्रविन्दुमा राखेर जातिय पहिचान खोज्न थाले । त्यसैले नेपाल र यहाँका शासक देखि विद्वानसम्म बेखबर हुँदा समेत कलकता विश्वविद्यालयले नेपालको भूगोलबाहिर बसोबास गरिरहेका नेपालीहरूको सतप्रयत्नमा यो भाषालाई पहिलोपटक पाठ्यपुस्तकमा मान्यता दियो । त्यसरी सबैलाई प्रेरित गर्नमा भानु र उनको रामायणले केन्द्रीय भूमिका खेलेको कुरालाई नकार्न सकिन्न । यसर्थ नेपाली जाति र भानुभक्त एकअर्काका पर्याय हुन् ।

भानु नेपालको माटोमा जन्मिएका नेपाल आमका एकअसल सन्तान हुन् । उनका कृतिले हामीलाई आज आफ्नो नाक टाडो पार्न सघाएको छ यसमा दुई मत छैन । उनी मान्छे हुन् हामी जस्तै । उनको शरीर पनि हाम्रो जस्तो थियो होला । उनले के गरे

र हामीले के गरेनौं भन्ने सवाल नै प्रमुख हो । विद्वत नेपाली जनमानसमा उनका केही रचनाका बारेमा प्रश्नहरू उठेका छन् । बहस चलेका छन् । उनलाई आदिकवि भन्ने कि नभन्ने भन्ने विविध मतहरू अगाडि आएका छन् । उनका सम्बन्धमा तर्कवितर्क चलेका छन् । पक्ष र विपक्ष दुवै छन् । हो र होइन भन्ने दुवैको सङ्ख्याका सदस्यहरूको ठूलै जमात छ । तर हामी समस्या समाधानतिर भन्दा श्रुजनातिर लागेर खुशी हुँदै आफैभित्र रुमल्लिई रहेका छौं ।

विगतलाई विगतकै आँखाले हेरेर देखिएका मतमतान्तरमा समाधान खोज्ने हो भने त्यो त्यति टाढाको वस्तु हो जस्तो पनि लाग्दैन तर हामीमा आग्रह, पूर्वाग्रहको चाड ठूलै रहेकाले समस्याले निकास नपाएको हो । केवल विवादका लागि विवाद गरिरहने नेपाली मानसिकता छाडि दिने हो भने भानुभक्तलाई आदिकवि मान्ने आधार हरूमा विमति राखिरहनुपर्ने आवश्यकता छैन । मेलामिलापको राग सधैं अलापे पनि आफ्नै निर्णयले कुनै विषयमा कहिल्यै पनि मिल्न नसक्ने तर अरूको इसारामा लतारिन सधैं तत्पर रहने हाम्रो प्रवृत्ति भानुभक्तका सम्बन्धमा पनि लागु भएको प्रष्ट देखिएको छ ।

भानुका पक्ष वा विपक्षमा जेजस्ता कुरा आए पनि भानु साँच्चै भानु हुन् । उनको नामलाई कसैले पनि मेट्न सक्दैन । संसारमा नेपाली जातिको अस्तित्व रहेसम्म भानुभक्त रहिरहन्छन् । हिजोको दिनमा नेपाल र भारतका विभिन्न स्थानहरूमा सीमित भानु आज नेपाली पुगेको संसारको हरस्थानमा सर्वप्राप्य तथा सर्वसुलभ भइरहेका छन् ।

उनको सृजना कसैको आयोजन वा प्रायोजनमा गरेका होइनन् । रामायण वाल्मीकिको प्रचलित रामकथाको भवानुवाद हो । यसको सीमा दक्षिण एसिया मात्र हैन दक्षिण पूर्वी एसियासम्म छ । उनका अन्य रचना भन्नु समय सापेक्ष छन् । तिनले तात्कालीन समाज, प्रचलन, संस्कार, मानसिकता र मनोवृत्तिको प्रतिनिधित्व गर्छन् । यसर्थ उनी सामाजिक जनभावना उजागर गर्ने कवि हुन् । उनका अभिव्यक्ति र विचारमा समाजसुधारको चेत देखिन्छ । विसङ्गत, समाजको विपक्षमा रहेका उनी

सभ्य र सुसंस्कृत समाजको सपना देख्छन् । यथास्थितिलाई आत्मसात गर्ने हो भने नविनता पाउने सकिन्छ । त्यसैले उनले प्रशासनदेखि घरसुधारसम्मका कविता लेखेर सुध्रिन र सुधार्ने वातावरण बनाउन आग्रह गरेका हुन् । विकृति, विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य गर्ने उनले कसैलाई पनि छाडेनन् । त्यो बेलाको समाज, प्रशासन, घरपरिवार र ठूलाबडाहरूको मनोमालिन्यतामा जे देखे त्यही लेखे ।

०००

२२ वर्षे यात्रामा ६३ औं खुड्किलो उक्लएको र ६४औं उक्लने तरखर गर्दै रहेको **नवप्रज्ञापन**ले यस अड्कलाई भानुको सम्भनामा प्रकाशित गर्ने सोच बनायो । भानु सबैका साक्षा भएकाले यस्तो सोच बनेको हो । निश्चित योजना सहित राज्यको संस्कृति मन्त्रालयले नै काम गरिरहेको समयमा नितान्त व्यक्तिगत रहर र इच्छामा उसको संलग्नताबिना गरिएको काम गणनीय हुने हो कि नहुने हो भन्ने सोच मनमा नउठेको होइन तर त्यसले मस्तिष्कमा लामो समय स्थान पाएन । ठिकै छ आफ्नो क्षेत्रबाट सानो तिनो भए पनि केही गरौं भन्ने भाव उठ्यो । त्यसैले यसको जन्म हुन पुग्यो ।

नवप्रज्ञापन को शुभारम्भ २०५० मा भएको थियो । सकेको गरौं भन्ने सोच बोकेको यसको यो ६४ औं अड्क हो । यति अड्क निकाल्छु र यहाँसम्म पुग्छु भन्ने मिसन नभएको कारण आजसम्म निर्वाध रूपमा हिँडिरहेको छ । यहाँसम्म पुगेर यति गर्ने भन्ने हिसाब-किताब पनि छैन । यति भए निकाल्ने नत्र ननिकाल्ने भन्ने विचार पनि छैन । भ्याए जति गर्ने, सकेजति गर्ने, सकेसम्म गर्ने, गर्दै जाने, सकेसम्म नसुस्ताउने र आफ्नो कामलाई सहज रूपमा लिने, निरन्तरता दिने, जन्मभूमिको निमित्त केही सोच्ने, कहिल्यै आत्तिने र मात्तिने मनस्थिति नबोक्ने, सकारात्मक सोच राख्ने, आस्थालाई विश्वासको भारी बोकाउने तर बेचिबिखन नगर्ने अभिप्रायले आजसम्म यो हिँडिरहेको छ ।

प्रवल इच्छा शक्तिमा यसको प्रकाशन थालिएको थियो । हिजो जस्तो लाग्छ दुई दशक बितासकेछ । आरम्भ गर्दा यति अड्कसम्म आइएला जस्तो लागेको

थिएन तर आइयो, त्यसैले तपाईं ६४ औं अड्क पढ्दै हुनुहुन्छ । त्यसपछि ? कृपया हेर्दै जानोस् । प्रकाशन भएछ भने पढ्नु नै हुनेछ र पाउनु भएन भने त्यही ठानिदिनु होला । अहिलेसम्म हिँड्न सकिएको छ । यहाँहरूजस्ता धैरैको सद्भाव, माया र प्रेम, सुभाउ-सल्लाह र परामर्श पाइएको छ ।

फेरि सोचले मात्र कहाँ हुँदो रहेछ र ? साहित्यिक पत्रकारिता नेपालको जेठो पत्रकारिता त हो, तर यसले आफूलाई दाजु भनाउन सकिरहेको छैन । तुरुन्त त्यस्तो सम्भावना पनि देखिदैन । यतातिर सम्बन्धित निकायहरूको खासै सकारात्मक सोच पनि छैन । यसैले हो अब्बै हुलाक दर्ता पाउन नसकेको । २०६३ पछिका सबै अर्थमन्त्रीदेखि सञ्चार मन्त्रीसम्म यसका समस्या र समाधानबारे कुरा पुगेका छन् । उनीहरू भेटघाटमा सकारात्मक देखिन्छन् तर व्यवहारमा त्यो लागू भइरहेको छैन । यसलाई हुलाक दर्ताको सुविधा दिँदा राज्यलाई हानी पनि हुँदैन । दैनिकदेखि मासिकसम्मकाले पाएका पनि छन् तर सम्बन्धित निकाय चुपचाप छ, मौन छ अर्थात् कुनै वास्ता गर्दैन । किन त्यसो गरिएको हो अब्बै बुझ्न सकिएको छैन ।

ट्रैमासिक, त्रैमासिक पत्रिका जो वर्षमा चारदेखि छ अड्कसम्म मुस्किलले निस्कन्छन् तिनीहरूलाई बेलाबेलामा कहिले श्रमजीवी कानुन त कहिले नियुक्ति, तलब प्यान र भ्याउसम्मका कुराले अल्झाउँछन् । साहित्यिक पत्रिकाहरू न व्यवसायिक हुन सकेका छन् न त निकट भविष्यमै त्यस्तो सम्भावना देखिन्छ । यसैले यिनीहरूमाथि बेलाबेलामा आउने उल्फनहरूले प्रकाशन बन्द गर भनेको हो कि भन्ने आभाष पनि हुन्छ । यदि त्यसो हो भने प्रष्ट भन्दै हुने । फेरि त्यसो पनि भनिँदैन । केही समयअघि प्यानमा जान राज्यले सूचना दियो, तर त्यहाँ पुग्दा ती निकाय बेखबर थिए । त्यही समयमा काठमाडौंका पत्रपत्रिकाले निःशुल्क प्यान नम्बर पाए तर काठमाडौंबाहिरका पत्रिकाहरूले त्यो अवसर पाएनन् । त्यही प्रयोजनको निमित्त बारामा **नवप्रज्ञापन**ले र मोरङमा **वनिता**ले फरक शुल्क बुझाउनु पर्‍यो । नियम कानुनमा बाँध्नु पर्‍यो भन्ने

हाम्रो चिन्ता हैन तर त्यो सबैलाई र सबैतिर बराबर हो कि होइन भन्ने मूल प्रश्न हो ।

विदेशी मुलुकबाट हाम्रोमा निर्वाध अनावश्यक पत्रपत्रिकाहरू समेत आउँछन् तर हाम्रा पत्रपत्रिकाहरू नेपाली बहुलक्षेत्रमा समेत सहज रूपमा जान सक्दैनन् । हाम्रो प्रयासले केही गर्न सक्दैन । राज्य बोल्दैन, जति घचघच्याए पनि सुन्दैन । पञ्चायतकालीन, बहुदलकालीन वा गणतान्त्रिक कुनै पनि सत्ता भाषा साहित्यप्रति संवेदनशील रूपमा प्रस्तुत भएको महशुस हुँदैन । सत्ताबाहिर रहेका बेला उनीहरू समस्या समाधान गर्ने प्रतिबद्धता जनाउँछन् तर जब सिंहदरबार छिर्छन् त्यसपछि पहिलेका बाचा कबुल, प्रतिबद्धता सब बिर्सछन् । खै के छ कुन्ती सिंहदरबारभित्र ?

वर्गीकरणमा परेका पत्रपत्रिकालाई सूचना विभागले नियमित र नेपाल टेलिकमले प्रदान गर्ने वार्षिक चार भन्दा बाहेक नियमित विज्ञापन छैनन् । त्यसपछिका विज्ञापनहरू चिनजान, सम्पर्क र भनसुनले प्राप्त हुन्छन् । जसको पहुँच छ उसले नियमित विज्ञापन पाउन पनि सक्छ, जसको छैन त्यसले काँहिल्यै पाउँदैन । राज्यले दिने सुविधा चाहे मेचीको होस् वा महाकालीको, अनि हिमालको होस् वा तराईको सबैलाई एकनासको हुनुपर्ने हो नि, तर अहँ त्यस्तो अनुभूति गर्न सकिन्न । सरकारले तोकेको वर्गीकरणमा पर्ने पत्रिकाहरू पनि त्यसबाट बञ्चित छन् । राज्य बेखबर छ, आफू केही गर्दैन, केवल सिकाउँछ मात्र । हुन त उसैले सिकनुपर्ने धेरै छ तर ऊ सिकदैन किनकि सिंहदरबार छिरेपछि उ सर्वज्ञ बन्छ, त्यो क्रम त्यहाँबाट बाहिर ननिस्केसम्म जारी रहन्छ । जब बाहिर आउँछ, फेरि ऊ सबैको कुरा सुन्न थाल्छ । सबैसँग मिल्छ । सबैका कुरा बुझ्छ । समस्या अवगत गर्छ । आफूले समाधानमा दिलो ज्यानले सघाउने प्रण पनि गर्छ । सहृदयी बन्छ । आत्मविश्वास दिलाउँछ तर त्यो कुरा पहुँचमा नपुगेसम्मका लागि मात्र हुन्छ ।

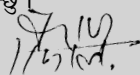
नवप्रज्ञापन कतै पनि आफ्नो विशेष हैसियत खोज्दैन । जस्तो र जत्रो छ त्यस्तै रहन चाहन्छ । आफूले मात्र सुविधा लिऊँ पनि भन्दैन । कामको आधारमा हो भने छोड्दैन पनि । राज्यका विभिन्न अंग वा

निकायहरूले दिने सेवा सुविधामा चिनजान, भलाकुसारी, सम्पर्क, आउजाउ र तेरोमेरो प्रवृत्तिले काम नगरोस्, नियमअनुसार होस् । त्यो प्रष्ट देखियोस् त्यसले त्यति त्यसकारण पायो र मैले त्यसो भएर पाइन भन्ने प्रष्ट देखियोस् भन्ने मनसाय राख्दछ ।

०००

यो वर्ष नेपाली भाषाका अनन्य सेवक, आदरणीय पुराना कवि तथा राष्ट्रिय विभूति भानुभक्त आचार्यको द्विशतवार्षिकी हो । यस अवसरमा सर्वप्रथम नेपाल र नेपाली जातिलाई माया गर्ने, भाषा, साहित्य, सङ्गीत, कला तथा संस्कृतिप्रति सद्भाव राख्ने, नेपाल राष्ट्रको चिनारीका निमित्त संसारको जुनसुकै भागमा रहेर पनि आफ्नो हैसियत, स्तर र चेतनाले भ्याएसम्म तन, मन र वचनले सक्रिय रहने, नेपाल एकमा अनेक र अनेकमा एक हो भन्ने चिनारी दिन प्रयत्नशील रहने, विभिन्न माध्यमले यो माटोलाई संसारसामु परिचित गराउन सदैव प्रयत्नशील रहने सबै-सबै प्रति **नवप्रज्ञापन** परिवार सर्वप्रथम आभार व्यक्त गर्दछ र सलाम तथा अभिवादन टर्क्याउनु कर्तव्य सम्भन्छ ।

अन्त्यमा, सर्वप्रथम नेपाली साहित्यको पुरानो पत्रिका भानु विशेषाङ्क(२०२८), राष्ट्रिय रामायण विशेषाङ्क(२०६०) र लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रहलाई सहयोगका निमित्त मुुरीमुुरी धन्यवाद अर्पण गर्दछु । अनि छोटो सूचनाका आधारमा सद्भाव राखेर आफ्ना अमूल्य रचनाहरू निःशुल्क उपलब्ध गराइदिने सम्पूर्ण म्रष्टा महानुभावहरूप्रति हृदयदेखि आभार व्यक्त गर्न चाहन्छु । भानुलाई चिनाउने भन्दा बाहेक यहाँ समाविष्ट रचनाहरूको अर्को कुनै स्वार्थ नभएकाले **नवप्रज्ञापन** त्यसैअनुसार सोचिदिन आग्रह गर्दछ । त्यसमा पनि सकेसम्म उपलब्धताको आधारमा लेखकहरूसँग सम्पर्क गर्ने प्रयास भएको छ । आखिरमा पत्रिका परिवारका सम्पूर्ण साथीहरूलाई यथोचित अभिवादन टर्काउँदै यस अङ्कबाट विदा चाहन्छु ।

रचनाक्रम

- डा.सुधनकुमार पौडेल/९
- लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा/१३
- प्रा. राजेन्द्र सुवेदी/१६
- डा. भद्रवीर अधिकारी/३१
- प्रा.डा.वेणीमाधव ढकाल/३३
- प्रा.डा.जीवेन्द्र देव गिरी/४३
- प्रा.डा.कृष्णाप्रसाद घिमिरे/५७
- डा. नारायण गड्तौला/६०
- डा. ध्रुवकुमार घिमिरे/६८
- प्रो. डिल्लीराम तिमसिना ७४
- माया ठकुरी/७७
- विजय चालिसे/७८
- शिव रेग्मी /८१
- प्रभा भट्टराई आचार्य/८३
- कोमलप्रसाद पोखरेल/८४
- डिल्लीराम मिश्र 'श्रमजीवी'/८९
- पीताम्बरा उपाध्याय 'पीयूष'/९२
- ललिता 'दोषी' /९३
- हेमराज अधिकारी/९४
- प्रेम प्रभात/९८
- कृष्णाप्रसाद ज्ञवाली /९९
- हरि खनाल/१०३
- गोविन्दप्रसाद घिमिरे /१०७
- मेघनाथ खनाल 'बन्धु'/१०८
- गोविन्द भट्ट/१०९
- सूर्यविक्रम ज्ञवाली /१२१
- रमेश पोखरेल/१२३
- पारसमणि प्रधान/१२७
- लीलबहादुर क्षेत्री /१३३
- अच्युत रिजाल/१३७
- अनुभव र अनुभूति: तुलसी घिमिरे/१३८
- अच्युत खनाल/१४३
- तिलोत्तमा पौडेल "शारदी"/१४६
- रामकृष्ण काफ्ले/१४७
- गोपाल बराल/१४९
- मुकुन्द शर्मा चालिसे/१५१
- घिमिरे 'मैदेली'/१५४
- रमेश गोर्खाली/१५६
- गाउँले बलदेव/१५७
- अरुणबहादुर खत्री "नदी"/१५८
- बाबुराम लम्साल/१५९

- भक्त कार्की / १६२
- मोहनबहादुर कायस्थ / १६४
- पुष्करराज भट्ट / १६६
- विष्णु जोशी / १६८
- कृष्णाविलास पौड्याल / १६९
- प्रा. डा. केशवप्रसाद उपाध्याय / १७३
- भैरव अर्याल / १८१
- भगीरथ मिश्र / १८४
- कमल 'जड्गली' आचार्य / १८६
- गोविन्द ढकाल 'ढुङ्गेली' / १८७
- गोपाल पराजुली / १८८
- बाबुरामप्रसाद पौडेल / १८९
- मिलन समीर / १९०
- मुक्तिनाथ शर्मा / १९८
- ईश्वरराज ढुङ्गेल / २०१
- डिल्लीराज अर्याल / २०३
- विष्णु न्यौपाने / २०४
- छायादत्त न्यौपाने 'बगर' / २०९
- शीतल गिरी / २११
- श्याम रिमाल / २१४
- शेखर कार्की / २१५
- राममणि पोखरेल / २१७
- कन्हैया नासननी / २२०
- भुवनहरि सिग्देल / २२२
- खिमानन्द पोखरेल / २२३
- सुशील मुडवरी / २२५
- माधव सयपत्री / २२७
- अमरकुमार प्रधान / २३०
- प्रतीक्षा रिजाल / २३१
- रमेशमोहन अधिकारी / २३२
- तेजप्रकाश श्रेष्ठ / २३५
- दुर्गा शर्मा / २३७
- वीणा पोखरेल / २३८
- गड्गा कर्माचार्य पौडेल / २४०
- हरिप्रसाद पाण्डेय / २४४
- दुर्गा रिमाल (अधिकारी) / २४७
- रमेश शुभेच्छु / २४८
- लाटोसाथी / २५३
- जनार्दन खनाल / २५५
- नारायण धिताल / २५६
- प्रतीत रिजाल / २५६

‘भानु’ विशेषाङ्क : पृष्ठभूमि र औचित्य

• डा.सुधनकुमार पौडेल

१. विषयप्रवेश

हरेक कर्मका पछाडि कुनै न कुनै उद्देश्य हुन्छ । नवप्रज्ञापनको प्रस्तुत ‘भानु’ विशेषाङ्कको प्रकाशन पनि यस्तै केही उद्देश्यहरूको अभिव्यक्ति हो । विशेषाङ्क प्रकाशनको पूर्वक्षणमा यसको औचित्य र आवश्यकताका बारेमा केही चिन्तन गरिनु आवश्यक छ । प्रस्तुत विशेषाङ्क भानुभक्तसम्बन्धी पूर्वअध्ययनहरूकै परिपूरक हो, यसर्थ यसको औचित्य सिद्ध गर्नुअघि पूर्वअध्ययनहरूको सिलसिला उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक ठहर्छ ।

२. पृष्ठभूमि

आजभन्दा दुई सय वर्ष पहिले वि.सं.१८७१ मा तनहुँमा जन्मेका भानुभक्त आचार्यले वि.सं. १८८८ अर्थात् सत्र वर्षको उमेरदेखि वाराणसीमा अध्ययनरत रहँदा काव्यरचना प्रारम्भ गरेको देखिन्छ । त्यसयता विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न स्थानमा रहेर उनले केही काव्यकृति र थुप्रै फुटकर कविताहरूको रचना गरे । उनले आफ्नो सत्ताइस वर्षे उमेरमा

रामायण बालकाण्डको रचना पूरा गरेका थिए । उनले वि.सं.१९२५ मा आफ्नो मृत्यु हुनुभन्दा केही समयअघि अध्यात्मरामायणको रामगीताभागको पद्यानुवाद गरे । भानुभक्तले लेखेको रामायण बालकाण्ड वि.सं.१९४१ मा प्रेमलाल काफ्लेको सम्पादनमा भारतजीवनप्रेस वाराणसीबाट पहिलो पटक छापिएको हो । यसरी उनको मृत्यु भएको सोह्र वर्षपछि मात्र उनका कृतिहरूको प्रकाशनको क्रम सुरु भएको देखिन्छ । यसको एक वर्षपछि वि.सं.१९४२ मा डमरुवल्लभको सम्पादनमा वाराणसीबाटै रामायणभाषा (रामगीताबाहेक सातै काण्ड) छापिएको देखिन्छ । उनका फुटकर कविताहरू भेटिने र छापिने क्रम वि.सं.२०३६ सम्म कायमै रह्यो ।

भानुभक्तका बारेमा सर्वप्रथम कलम चलाउने व्यक्ति मोतीराम भट्ट (वि.सं.१९२३-१९५३) हुन् । उनले वि.सं.१९४८ मा ‘कवि भानुभक्त आचार्यको जीवनचरित्र’ पुस्तक लेखे । यसमा उनले भानुभक्तको जीवनयात्राका विविध पक्षहरूलाई उद्घाटित गरे । यतिबेलासम्म आइपुग्दा भानुभक्तको रामायण जनमानसमा निकै लोकप्रिय भैसकेको थियो र यही लोकप्रियताले नै मोतीरामलाई भानुभक्तका बारेमा अनुसन्धान गर्न प्रेरित गरेको थियो । मोतीराम भट्टले आफ्नो कृतिमा भानुभक्तको चित्र (फोटो) पनि पहिलो पटक सार्वजनिक गरिदिए । अहिलेसम्म नेपाली साहित्यको इतिहासमा भानुभक्तका बारेमा जे जति प्रमाणहरू सुरक्षित छन्, तिनका प्रथम उत्प्रेरक मोतीराम नै थिए । मोतीरामले भानुभक्तलाई आदिकविको उपाधि दिई उनको कवित्वलाई सार्वजनिक बहसको विषय

बनाइदिए र उनलाई नेपाली साहित्यका अनन्य सेवकका रूपमा चिनाइदिए । मोतीरामलिखित भानुभक्तको जीवनचरित्रका केही अंशहरू भावुकताले ढाकिएका भए पनि भानुभक्तको मूल्याङ्कनका क्रममा उनी मूलतः यथार्थवादी नै देखा पर्छन् ।

मोतीरामपछि शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल (वि.सं.१९४६-१९८६) ले भानुभक्तको परिचय दिएको देखिन्छ, तर उनले मोतीरामको भन्दा थप नयाँ कुरा खासै दिएनन् । यहाँनेर वि.सं.१९८९ मा दीनानाथ सापकोटाले रघुनाथ भट्टको रामायण सुन्दरकाण्डको सम्पादनका क्रममा भानुभक्तलाई आदिकवि मान्न नसकिने तर्क अगाडि सारेको सन्दर्भ पनि निकै महत्वपूर्ण छ । भानुभक्तको आदिकवित्वमाथि पहिलो प्रश्न उठाउने व्यक्ति सम्भवतः उनी नै हुन् ।

यसपछि बबर समसेरका कान्छा छोरा ब्रह्म समसेर (वि.सं.१९६६-२०४४) ले 'कवि भानुभक्त एउटा आलोचनात्मक निबन्ध' (वि.सं.१९९५) शीर्षक पुस्तक प्रकाशन गरी भानुभक्तका बारेमा थप अनुसन्धान गरे । उनले भानुभक्तका केही अप्रकाशित कविताहरूसमेत प्रकाशित गरेको देखिन्छ । यसको दुई वर्षपछि वि.सं.१९९७ मा भाषासेवी सूर्यविक्रम ज्ञवालीको सम्पादनमा दार्जिलिङबाट भानुभक्त स्मारकग्रन्थ प्रकाशित भएको र त्यसमा वीरगञ्जका पिण्डत तारानाथ शर्माले भानुभक्तका केही अप्रकाशित कविता प्रकाशित गराएको देखिन्छ । यसरी नेपालभित्रबाट भन्दा नेपालबाहिर दार्जिलिङबाट विशेषाङ्क नै प्रकाशन गरेर सर्वप्रथम भानुभक्तलाई चिनाउने स्तुत्य प्रयास सुरु भएको स्पष्ट हुन्छ । वि.सं.१९९७ मै गुमानसिंह चामलिङले दार्जिलिङबाट 'कविवर भानुभक्ताचार्यको उपाधि र आदिकविको प्रश्न' पुस्तक लेखी भानुभक्तको आदिकवित्वको खण्डन गरे । उनले दार्जिलिङमा भानुभक्तप्रति विद्वेषसमेत फैलाउने प्रयास गरेको तर त्यसमा असफल भएको भनिन्छ ।

भानुभक्त स्मारक ग्रन्थबाट सुरु

भएको प्रयासपछि वि.सं.१९९८ सालमा भानुभक्तकी छोरापिट्टकी नातिनी विष्णुमाया अधिकारी (वि.सं.१९३८-२०२८) ले 'भानुभक्तमणिमाला' शीर्षक ग्रन्थ प्रकाशित गरेको देखिन्छ । यसलाई भानुभक्तका अधिकश रचनाहरूको एकमुष्ट सँगालो भन्न सकिन्छ । यस ग्रन्थमार्फत विष्णुमायाले भानुभक्तले लेखेका केही अप्रकाशित कविताहरू प्रकाशित गरेकी छन् र भानुको जन्म समयका विषयमा समेत पूर्वप्रचलित मान्यतालाई संशोधन गरेकी छन् । सूर्यविक्रम ज्ञवाली र विष्णुमायाको यो प्रयत्नपछि भानुभक्तका बारेमा खोज अनुसन्धानको चासो निकै बढेर गएको देखिन्छ ।

यस सन्दर्भमा वि.सं.२००० मा बालकृष्ण समले लेखेको 'भक्त भानुभक्त' नाटक भानुभक्तलाई नायक बनाएर सिर्जना गरिएको पहिलो साहित्यिक रचना हो । तर भानुभक्तलाई नायक बनाएर नाटक लेखे पनि बालकृष्ण सम भानुभक्तलाई आदिकवि मान्न नसकिने तर्कका पक्षपोषक हुन् । उनले भानुभक्तस्मारक ग्रन्थमा लेखेको कुराबाट उक्त तथ्य स्पष्ट हुन्छ ।

यसपछि वि.सं.२००३ मा प्रकाशित इतिहासशिरोमणि बाबुराम आचार्यका दुई कृतिहरू 'तुलनात्मक सुन्दरकाण्ड' र 'पुराना कवि र कविता' ले भानुभक्तसम्बन्धी खोजलाई महत्वपूर्ण आधार प्रदान गरे । वि.सं.२००९ मा दार्जिलिङबाट प्रकाशित भाइचन्द्र प्रधानको 'आदिकवि भानुभक्त आचार्य' कृति र सोही वर्ष पारसमणि प्रधानले लेखेको 'भानुभक्त ग्रन्थावली' पनि भानुभक्तप्रतिको श्रद्धा र सम्मानकै उदाहरण हुन् । यसको दुई वर्षपछि दार्जिलिङबाट सूर्यविक्रम ज्ञवालीको सम्पादनमा 'भानुभक्तको रामायण' प्रकाशित भयो । यता वि.सं.२०१३ मा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानले 'भानुभक्त एक समीक्षा' कृति लेखी वि.सं.१९८९ मा दीनानाथ सापकोटा र वि.सं.१९९५ मा बालकृष्ण समले उठाएको भानुभक्त आदिकवि होइनन् भन्ने तर्कलाई पुनः बहसमा ल्याइदिए । तर यसको एक वर्षपछि वि.सं.२०१४ मा दार्जिलिङबाट प्रकाशित

बालचन्द्र शर्माको 'भानुभक्त' शीर्षक कृतिमा भानुभक्तलाई आदिकविकै रूपमा चित्रित गरियो । यसक्रममा धरणीधर कोइरालाले 'भानुभक्त श्रद्धाञ्जलि' (वि.सं. २०१६) लेखेर प्रकट गरेको श्रद्धालाई पनि उच्च मूल्याङ्कन गर्नुपर्छ । साक्ष्यहरूलाई हेर्दा के देखिन्छ भने दार्जिलिङलगायत प्रवासक्षेत्रमा भानुभक्तबारे केही विद्वेषका आवाज उठे पनि त्यहाँको मूलधारका कविलेखकहरू भानुभक्तप्रति अधिक श्रद्धावानत थिए र उनलाई आदिकविकै रूपमा उच्च सम्मान गर्थे, अभ्र गरिरहेका छन् ।

नेपालभित्र चाहिँ वि.सं.२०१७ मा प्रकाशित नरनाथ शर्मा आचार्यको 'आदिकवि कविसम्राट् भानुभक्त आचार्यको सच्चा जीवनचरित्र' कृतिमा भानुभक्तबारे यस अघि प्रकाशित भएका विविध तथ्यहरूको समीक्षा गरिएको छ । नरनाथ स्वयं पनि तनहुँकै बासिन्दा भएकाले उनले भानुभक्तबारेको खोजिलाई बढी यथार्थपरक बनाउने प्रयास गरेका छन् । यसपछि वि.सं.२०२६ मा इन्द्रबहादुर राईले लेखेको 'भानुभक्तका कृति: अध्ययनहरू' एउटा महत्वपूर्ण प्रयासका रूपमा देखा पर्छ । प्रवासी नेपालीहरूले भानुभक्तप्रति देखाएको श्रद्धा र सम्मानको एक अर्को उल्लेख्य उदाहरणका रूपमा यसलाई लिन सकिन्छ । यसै वर्ष सूर्यविक्रम ज्ञवालीको सम्पादनमा वि.सं.१९९७ मा प्रकाशित 'भानुभक्तस्मारक ग्रन्थ' को संशोधित परिर्वर्धित संस्करण दार्जिलिङबाटै प्रकाशन भयो । त्यसको एक वर्षपछि वि.सं. २०२७ मा 'सुस्केरा' पत्रिकाले सम्भवतः नेपाल भित्रबाट सर्वप्रथम भानुभक्त विशेषाङ्क प्रकाशित गर्‍यो । त्यसैको अर्को वर्ष वि.सं.२०२८ मा 'नेपाली' त्रैमासिक पत्रिका र 'भानु' पत्रिकाले समेत भानुभक्त विशेषाङ्क प्रकाशित गरेको देखिन्छ । त्यसयता भानुभक्तका बारेमा अनेकौं विशेषाङ्कहरूको प्रकाशन, स्नातकोत्तर तथा विद्यावारिधिस्तरीय विविध अनुसन्धान र फुटकर लेखरचनाको प्रकाशनको क्रम बढेर गएको देखिन्छ ।

३. प्रस्तुत विशेषाङ्कको औचित्य

माथि गरिएको भानुभक्तबारेको खोज अनुसन्धानको छोटो सर्वेक्षणबाट उनका बारेमा सोधखोजको क्रम प्रवासी नेपालीहरूको सक्रियतामा सुरु भएको र धेरै पछि मात्र नेपालभूमिमा त्यसको महत्व महसुस गर्दै सल्बलाहट सुरु भएको पाइन्छ । वर्तमानमा आइपुग्दा भानुभक्त नेपाली भाषाका प्रतिनिधि कवि, नेपाली जातीयताका उत्प्रेरक र नेपाली राष्ट्रियताका सूत्रधारका रूपमा सम्मानित बनेका छन् । तर उनको आदिकवित्वका बारेमा, उनका केही कविताहरूका बारेमा र उनको जीवनयात्राका बारेमा अनेकौं प्रश्नहरू अभ्रै पनि विवादित छन् र यिनको यथार्थ निर्व्याल हुने सम्भावना पनि देखिँदैन । वास्तवमा आजसम्ममा भानुभक्त र उनको काव्यकारिताका विविध पक्षबारे धेरैले खोजी गरिसकेको र यस कार्यमा उनकै परिवारका सदस्यहरू समेत संलग्न रहेको वास्तविकता हामी सबैले बुझ्नेकै कुरा हो । यतिबेला आइपुग्दा नेपालभित्र पनि उनका बारेमा थुप्रै अध्ययनहरू भएका छन् तर अभ्रै पनि दार्जिलिङ, आसाम र सिक्किममा भानुभक्तप्रतिको खोजी र सम्मानको जे जस्तो उत्कण्ठा छ, नेपालमा त्यो कम नै छ । अभ्र भावी पिँढीले त उनका बारेमा खासै केही खोजी गर्ला र कृतज्ञता देखाउला भन्ने सम्भावना निकै भिनो छ । भानुभक्तको रामायण वर्तमान पिँढीले नै गाउन छाडिसकेको पृष्ठभूमिमा भावी पिँढी कस्तो होला अनुमान मात्र गर्न सकिन्छ ।

यसै पृष्ठभूमिमा वि.सं.२०७१ मा भानुभक्त आचार्यको द्विशतवार्षिकी मनाउने प्रयास राष्ट्रिय अभियानकै रूपमा देखा परेको छ । यस अवसरमा नेपाल सरकार संस्कृति मन्त्रालयले समेत केही औपचारिक कार्यक्रमहरू अगाडि सारेको छ । गैरसरकारी क्षेत्र, विशेषगरी साहित्यिक संघसंस्थाले भानुभक्तको द्विशतवार्षिकी समारोहलाई राष्ट्रिय उत्सवकै रूपमा मनाउने तयारी गरिरहेका छन् र यस सन्दर्भमा केही गतिविधिहरू आयोजित

भैरहेका पनि छन् ।

नवप्रज्ञापन साहित्यिक पत्रिकाले प्रकाशन गर्न लागेको प्रस्तुत विशेषाङ्क यही राष्ट्रिय अभियानको एउटा पाटो हो । प्रस्तुत विशेषाङ्क भानुभक्तबारे यसअघि गरिएका अनेकौँ अध्ययनहरूको परिपूरक कडी हो । यसमा भानुभक्तका बारेमा लेखिएका ८२ रचनाहरू समावेश छन् । विशेषाङ्कको प्रकाशनबाट भानुभक्तका बारेमा फरक फरक समयावधिमा भएका खोज अनुसन्धानका अनेकौँ पक्षहरूबारे पाठकहरूलाई जानकारी गराउने उद्देश्य राखिएको छ भने अर्कातिर नेपाली राष्ट्रियताका एक अमूल्य धरोहर भानुभक्तप्रति श्रद्धा र सम्मान प्रकट गर्ने उद्देश्य पनि राखिएको छ । श्रद्धा र सम्मानका अनेकौँ तरिका हुन सक्थे, तर **नवप्रज्ञापन**ले यही तरिका रोज्यो । नेपाली राष्ट्रियतामा अनेकौँ कोणबाट प्रहारका प्रयासहरू भैरहेका बेला भानुभक्तप्रति प्रकट गरिने श्रद्धाले विशेष महत्व राख्छ । बालकृष्ण समले 'भक्त भानुभक्त' मा भनेभैं

भानुभक्त भाषाभक्त, राष्ट्रभक्त र रामभक्त हुन् र भक्तिका यिनै तीन वटा रूपमै नेपाली राष्ट्रियता र नेपाली संस्कृति जीवित रहन्छ । तसर्थ भानुभक्तप्रतिको श्रद्धा नेपाली जातिको सांस्कृतिक कर्तव्य पनि हो । तसर्थ प्रस्तुत विशेषाङ्क औचित्यपूर्ण र सामयिक छ ।

प्रस्तुत विशेषाङ्कमा समाविष्ट पुराना लेखकहरूका उद्धृत सामग्रीले भानुभक्तबारे तत्कालीन दृष्टिकोण बुझ्न सहयोग मात्र पुर्याउँदैनन्, अपितु नेपाली भाषा र साहित्यको विकासको इतिहासलाई पनि प्रकारान्तरले अभिव्यक्त गर्छन् । प्रस्तुत विशेषाङ्कले भानुभक्तको जीवन, काव्यकर्म र त्यसभित्र अन्तरनिहित ज्ञानराशिका अनेकौँ पाटाहरूलाई उजिल्याउँछ । यसरी यो विशेषाङ्क नेपालभित्र र बाहिरका लेखकहरूको भानुभक्तप्रतिको श्रद्धा र सम्मानको सँगालो बन्न पुगेको हाम्रो ठम्याइ छ । यसले भानुभक्तपरक नेपाली साहित्यमा एक नयाँ स्वाद थपिदिने विश्वास हामीले लिएका छौँ । ■

नेपाल सरकारद्वारा हालै घोषणा गरिएको

गढीमाइ नगरपालिका

**(साविकका डुमरवाना, फत्तेपुर, पिपरा सिमरा,
भवानीपुर जीतपुर तथा छातापिप्रा गाविसहरूमा)**

भित्र बसोबास गर्नुहुने आदरणीय नगरबासीहरूमा

२०७१ को हार्दिक मंगलमय

शुभकामना !

कृष्णप्रसाद चापागाईं

कार्यकारी अधिकृत एवं

गढीमाइ नगरपालिकाको कार्यालय

जीतपुर, बारा

नेपाली साहित्यको इतिहासमा सर्वश्रेष्ठ पुरुष

● लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा

साहित्यिक श्रेष्ठताको नाप जनतामा परेको प्रभाव र सर्वकालीन हृदयस्पर्शितामा निर्भर रहन्छ। नेपाली साहित्यको इतिहास हेर्दा हामीलाई त्यत्तिको प्रभावकारी र सर्वप्रिय रचनाहरू अरू जँचैन, जत्तिको भानुभक्त कविको नेपाली रामायण। धेरै यस रचनालाई हेला पनि गर्छन् तर उनीहरू सम्भँदैन्-यो रचना आफू नै हृदयको कति नजीक छ।

हामीहरू ज्यादाजसो साहित्यलाई खालि श्रृङ्गार देख्दछौं; शब्दलाई फालाएका, लाली चढाएका, आधुनिकता निकालेको, अथवा कालिदासको भँउपमाहरूले भल्लरी-मल्लरी बनाएको एउटा रङ्गिलो आडम्बर, एउटा रसगोले माधुर्य, अथवा संस्कृतको आडम्बर, या खिँचातानी चमत्कार। हामी 'अलङ्कार-चन्द्रोदय' लाई साहित्य सम्भन्धन चाहन्छौं। हामी बौद्धिक र बोक्ने रुचि देखाउँछौं। हामीहरू अनुप्रासलाई किताप भन्दछौं र भडकलाई आधुनिकता। हाम्रो माग रूणको रुचि जस्तो छ। निःसारमा हामी सार देख्दछौं, हाम्रो बीसौं शताब्दी ज्यादाजसो कृत्रिमतामै रमाउँछ। हामी मुटु चाहँदैनौं, भुलभुलावटको जरूरत छैन,

सच्चा हृदयको स्वदेशी सौन्दर्यको कदर गर्न सक्ने शक्तिको न्यूनता हामीहरूमा अरू सबै दोषभन्दा ज्यादा टड्कारो छ।

म चाहन्छु हृदय। कविको छन्द भुलभुलावट होस्, न कि तगण र औँलागनाइ। प्रसिद्धिप्रेमको प्रेरणा मलाई निको लाग्दैन। म चाहन्छु हृदयको ँडी। कविलाई त्यहाँबाट लेख्न मन लागोस्, जहाँ मानवआँसुहरू प्राकृतिक भावमा परिणन्छन्, जहाँ सत्यको आमन्त्रण आत्मामा सुन्दरको ध्वनिमा स्पष्टीकृत हुन्छ। कवि बोलास्-जसरी चराहरू बोल्दछन्, न कि जसरी वस्तादहरू कसरत गर्दछन्, हृदयले हृदयलाई बोलाओस् कवितामा, न कि आडम्बरलाई। सोभो-सच्चा-नङ्गा पहाडको महत्व होस् कवितामा, जसबाट नालाहरू आफ्सेआफ भुलभुलाउँदै उद्गतछन्। धेरैजसो यी कुराहरू भानुभक्तमा पाउँछु, त्यसैले मलाई यी सच्चा स्वदेशी कविहरूउपर जत्तिको श्रद्धा लाग्दछ, उत्तिको अरू कम पुरुषमा लाग्ला जस्तो लाग्दछ। उनले लेखे हृदयको प्रेरणाले र नेपाली हृदयमा प्रेरणा दिन। उनमा नेपाली साहित्यको उत्पत्ति स्वदेशी डोको र घाँससँग सम्बन्ध राख्दछ। भानुभक्तले ढुङ्गाको तकियामा सुतेर ब्यूँभँदा फूलको हृदय भेट्टाए। घाँसीमा उनको परमेश्वर बोल्यो, सच्चा नेपाली हृदयलाई ब्यूँभाइदियो, सुन्दरको देशमा बोलाएर लग्यो। कविले त्यस बेलामा हार्दिक अनुभूति जुन श्लोकमा उद्गार गरेका छन्, त्यसमा भाषा र भाव सत्य भल्किने क्षणहरूको आँसुनजीक आउँछन्। भानुभक्तको आत्मालाई हृदयको देशमा धारा बनाउन मन लाग्यो। संसारका आतपम्लान यात्रीहरूका निमित्त एउटा पाटीको पौवाली हुन मन लाग्यो। जुन भावले अशोकले

बाटामा वृक्ष रोपे होलान्, त्यही भावनाले सच्चा कविहरूलाई पैलो ऐंडी मिल्दछ । घाँसीको कथा हामी सबै नेपालीको हृदयमा गड्दछ अनि हामी प्राकृतिक प्रेरणाहरू र मानवहृदयका प्राथमिक आभासहरूको मुहानतिर फर्कन्छौं ।

भानुभक्तले त्यस बेला रामायण लेख्ने विचार गरे, जुन बेला नेपाली भाषा नेपालीको ओठैमा मात्र रहन्थ्यो, जब त्यसमा निश्चित आकार र उद्देश्य थिएन, जब व्याकरण गर्भमा थियो, जब पढेका अहंमानी पण्डितहरू भाषाको नामलाई नाक चेप्राए नफरत गर्दथे, जब उनीहरूको मनमा 'नेपाली साहित्य' नामक शब्दयोजना नै उपहास जस्तो लाग्यो । त्यसबेला जनताको हृदयलाई पुराण भन्ने चलनमा सिवाय अरू भावुक पोषण लिने आश्रय थिएन । हामी लेखकका कठिनाइहरू ज्यादै कम अनुभव गर्न सक्तौं । तर सबै निर्माणकर्ताहरू गोधूलिमा सुन्दर मन्दिरमा यात्री बन्दछन् । मानवात्मालाई पोल्ने भावहरू सजिलैसँग पहाड चढ्दछन् किर्नाक उनको हृदयलाई सुनौला चुलीले भेटिसक्यो । अँधेरीमा आकार कुँदनलाई दिइएको थियो । नयाँ सपनाले उनी छिनु लिएर बसे, पूर्वको स्वर्ण-प्रभात मृदुमुख र भङ्गकार लिनै आयो । उनले पहाडको नीलो मसीले लेखे । लेख्नेलाई आडम्बर भएन, तर प्रेम र श्रद्धाको यात्रा भयो भने नेपालको हृदयकेन्द्रतिर । भारतका शिशुकालका मीठा कथाहरू सत्यभैँ भल्किएर पहाडी छातीमा भुलभुलावट लिएर बाला-नाला भैँ गुनगुनाए ।

भानुभक्तले रामायण लेखे । उनको आत्मवृत्ति भविष्यलाई धाई बनी, हामीलाई केटाकेटी बनाएर काखमा हल्लाएर कथा सुनाउनको लागि । रामचन्द्र जानुभयो, फेरि वनबास जानुभयो, फेरि हामी रोयौँ, फेरि सीता हरिनुभयो, फेरि रावण मारियो । हामीले भोलुङ्गाको भाषामा नवरस चाख्यौँ । भारतको आत्मा अक्षरारम्भसँग खुल्यो । सच्चा पहाडी आत्माहरूको पढ्दा पढ्दै कोही हनुमान्

लागेर उठ्ने भए । अपठितले पनि आँसु र हृदयको रोमाञ्चसँगै नयाँ पाठशालामा प्रवेश गरे । नेपालीले आफ्ना पुरुखा चिने, श्रम र सत्यले छोडेर बराबर भल्किँदै उनका राम्रा क्षणमा सपना देख्न लागे । यहाँ कोही थियो-जो अधि थिएन-केही खँदिलो प्राप्त । नेपाली सभ्यतालाई रामायणका जराहरूबाट नयाँ दुसा हाल्नुथियो । धेरैका हृदय कवि भएर अनौठो छाँवमा छन्द र लयमा प्राचीनको स्पर्शले मुखरित हुन लागे । यहाँ एउटा बस्ती थियो-देवता र दिव्यताको भारतको रस निचोरिएको थियो । नेपालको बारीमा एउटा सानो कल्पद्रुम रोपियो, जहाँ हाम्रा सर्वोच्च भावना र कल्पनाहरू हामी फुलेका र फलेका पाउँथ्यौँ । डाँडाको छातीमा उनको भाषा टक्कराउन लाग्यो, नालाको लोलीसँग लोलिन लाग्यो । घर घरमा नयाँ दीपावली बले र हामी आधुनिकतारूढ, कृत्रिमताभिभूत, यन्त्रयुगी, शून्यहृदयी, प्रश्नयुगी, वैज्ञानिक प्रवृत्तिपरिकीर्ण आडम्बरपण्डित, मण्डूकगणहरू यी उनको विशाल प्रदानका महत्व दूरातिक्रमण बुझ्नुदेखि सदा टाढा छौं ।

साहित्यमा सर्वश्रेष्ठ पुरुष त्यही हो, जो राष्ट्रको हृदयमा सबभन्दा तीव्र भएर बस्तछ । भानुभक्त सदाचारी मात्र होइनन्, नेपाली हृदयको श्रद्धालु थिए । हामीलाई उनी एउटा बूढो केटाकेटी जस्तो लाग्छ, जसमा तोतेबोलीको माधुर्य र हृदयको सरलता थियो । उनी संसारको कारागारमा रामायण लेख्थे, तर उनको आत्मा जेलबाहिर थियो । उनको माधुर्य सरलतामा छ-त्यो सरलता जो श्रद्धालु हृदयमा र बालकको विश्वासमा हुन्छ । उनको महत्व नै उनको सीधापन हो । उनी आडम्बरबाट त्यति टाढा थिए, जति एक ध्रुवबाट अर्को ध्रुव । उनी सच्चा ब्राह्मण थिए र उनलाई सब नेपालीको घरमा सत्कार छ । उनले जानेनन् उनी के गरिरहेथे, तर हामी जान्दछौँ-उनीले हाम्रा निमित्त के गरेर गए । उनको भाषा नेपालीको जिभ्रोनिजिकै आउँछ, उनी व्याकरणबद्ध थिएनन्, उनको व्याकरण नैसर्गिक बुद्धिको नियम थियो, उनका छन्द

हाम्रो जिभ्रोमा सजिलोसँग बग्दछन् । उनका भल्का हाम्रा आँखामा सजिलोसँग खुल्दछन् । उनी हृदयलाई आह्वान गर्दछन् । एउटा अज्ञात मोहनी हामीलाई उनको पङ्क्तिगतर्फ डाक्तछ । हामीलाई प्राचीन कालमा घुसेजस्तो लाम्दछ, जहाँ रामराज्य छ, जहाँ रामका प्रजा सत्यलाई नै जीवन भन्दछन् । मानव उनलाई अनुवाद तुल्याउँछन्, तर हामी अनुवादन देख्छौं-पुराना ऋषिहरूका प्रतिध्वनि । उनी भाषा त्यहाँ लैजान्छन्, जहाँ बालकहरू रमाउँछन्, जहाँ नेपाली निखुरा हुन्छ, जहाँ जननीहरू पुराना कथा सुनाउँछन् । उनमा क्लिष्टता छैन, न कृत्रिमता; उनी शब्द बटाउँदैनन्, उद्धत दृष्टिकोणको प्रदर्शनी उनी जान्दैन-जान्दैनथे; उनको कलम सजिलोसँग चल्दछ, कविता नेपाली पहाड नाघेर कहिल्यै उड्दैनन् । उनको भाषा नलेख्ने कविहरूको भाषा जस्तो छ । हामी भानुभक्त पढेर शिक्षा सुरु गर्दछौं र उनलाई हेर्दा गरेर समाप्त गर्ने गर्दछौं, तर बुझ्नेहरू आफ्नो घरको बत्तीमा अर्कै मोहनी देख्दछन् ।

नेपाली साहित्यिक क्षेत्रमा अरू कसैको त्यस्तो प्रभाव परेको छैन, न त जीवनमा । उनी अतुलनीय छन् । धेरैले समग्र नेपालीको हृत्केन्द्र छुन खोजे उनकै अनुकरणमा, तर सकेनन् । उनी एकला छन् । अरूमा ज्यादा विभिन्नता पाउन सकिन्छ-ज्यादा रङ, ज्यादा प्रश्न, ज्यादा शङ्का, तर उनी आफू जस्तै छन्-एकै किसिमका निर्मल । उनले सब समस्या सरल तवरले हल गरिसकेका छन् । उनको भविष्यलाई सन्देश यही छ-सत्यको श्रद्धा र नेपाली हृदयको समीपवर्तित्व नै कविको पहिलो पानी हो ।

उनी हाम्रा आदर्श छन् । मिल्नलाई वर्डस्वर्थले बोलाएभन्ने धरणीघर कोइरालाको आत्मासँग मिलेर हामीहरू आजकलको युगमा आह्वान गर्न चाहन्छौं । उनी रामायणले मात्रै जाँचिन्नन्, यद्यपि त्यही उनको सर्वोत्तम रचना हो । उनकै फुटकर कविताहरू आफै बोल्दछन् । तिनमा सरल माधुर्य र सहृदयताको चमत्कार पाइन्छ । तिनमा

पाण्डित्यप्रदर्शनी छैन, लबजहरू दिललाई सोधी-सोधी निस्कन्छन् । उनको 'बालाजू' मा चातुरीको नर्तन छैन, खालि हृदयको भुलभुलावट-सानो शीतल स्वर्ग देखे, हावामा अमृत थियो, लहरा र फूल परी भै नाच्थे । चरा मोहनी बोल्थे । जाँत देखे, उति लेखे । स्वानुभवको आनन्द स्वतः उद्गारित हुन्छ । उनी आधुनिक कवि भै कवि हुन बालाजू गएका थिएनन्, तर बालाजूमा आइपुग्दा कवि बनेका थिए । त्यस ठाउँले उनलाई छोएको थियो । उनी एकछिन इन्द्र बने । अनि लेखिदिए । उनको 'कान्तिपुरी' मधुरताको सानो भिलिमिली खानी छ, तर त्यो भिलिमिली सत्यबाट निस्कन्छ, यथार्थ रूप धारण गरेर । हाम्रो राजधानी उनलाई कान्तिकी पुरी जस्तो लाग्यो, जस्तो कहिले-कहाँ हामीहरू बिहान-बेलुका पहाडचुलीमा देख्छौं । उनी नेपाली स्त्री-पुरुष देखेर हार्दिक प्रेमको कवितात्मक प्रशंसा लेख्दछन् ।

गुणकेशरी लाएका अप्सरा र राम्रा रमाइला बन्धुहरूले सुन्दर सानी अमरावती पृथ्वीमा खडा हुन्छन् । हामी त्यो कविता पढनासाथ बुझ्दछौं-कति सरलतासँग उनी कान्तिपुरीको हृदयनजीकै पुगे । आजकालका कविहरू पनि लेख्छन्-विशाल विस्तार र अलङ्कारसँग । कोही-कोही छानबीनको अलौकिक चातुरी चाहन्छन्, तर हृदयले पाएका भल्काहरू त्यसै सुन्दर छन्, सचेत रोजाइको जरुरतै छैन । कवितामा गहिराइ केही छैन जस्तो छ, तर नेपाली नालाहरूमा कसले सागरको गहिराइ देखेन ? गहिराइ नखोज्नेहरूले खाल्टा बनाए । उनकी कविता सरल भएर भल्किन्छन् । नेपाली पहाडमा उदाउने घाममा, गम्भीरको मौन लिन चाहन्नन्, तर कलकल बोल्दछन् । भल्किन्छ हामी भन्न सक्तेनौं, तर त्यहाँ सत्य र सत्यको मोहनी छ । उनका धेरै फुटकर कविताहरू हामी पाउन्थौं, तर अर्को एउटा यो सम्भना आउँछ, जहाँ आँसु हँसैछ र बिन्तीपत्र लेख्दछ । मलाई उनी प्यारा छन्, मेरा निमित्त नेपाली साहित्यको इतिहासमा उनी सर्वश्रेष्ठ पुरुष छन् । •

यात्रा एक गन्तव्य अनेक

● प्रा. राजेन्द्र सुवेदी

फागुन महिनाको दोस्रो सप्ताह चलिरहेको थियो । एघार गतेको दिन, जाडोले बिस्तारै बिदा मान्न लागेको अवस्था, भानुप्रतिष्ठानका अध्यक्ष व्रतराजको कार्यक्रमको व्यवस्थापनमा केही समयका निमित्त पूर्वतर्फ पनि जाने निर्णय भएछ । अधिल्लो पश्चिमाञ्चलतर्फको यात्राको सकारात्मक प्रभावलाई आधार मानेर फेरि बिरगन्जदेखि इलामसम्मको यात्रामा जाने र यसमा चाहिँ अध्यक्ष व्रतराज आचार्य, सदस्य श्रवण मुकारुङ र पुष्कर आचार्यका साथ मेरो पनि सहभागितामा रहने यात्राको टोली तयार गरिएछ । यात्राको क्रम र स्थानको पनि पूर्व तयारी भएको निर्णय पाइयो । यात्राको गन्तव्य पनि पर्साको बिरगन्ज, रौतहटको चन्द्रनिगाहपुर, धनुषाको जनकपुर, सप्तरीको राजविराज, सुनसरीको धरान, मोरङको विराटनगर, भ्वापाको बिरतामोड र इलामको इलामसम्म पुगेपछि फर्किँदा भ्वापाको काँकरभिट्टा भ्उर फर्किँदा र सिराहाको लहानमा पनि सम्पर्क गरेर प्रत्यावर्तन हुने गरी पहिले नै सूचना सम्प्रेषित बनेको कुरा यहाँ नै जानकारीमा आएको थियो । यसै मुताबिक हाम्रो यात्रा पनि तय भयो । जीवनको यात्रा फेरि पनि भानुको द्विशत वार्षिक कार्यक्रमसँग

जोडिएर हाम्रासामु उपस्थित भयो ।

एउटा सुमो जिप, बिहानको समयमा राष्ट्रिय सभागृहको अगिल्लिबाट गुड्न तयार थियो— हामी बिस्तारै भेला भयौँ । पुष्कर र श्रवण, म र व्रतराज आचार्य एक जना चालकसमेत पाँच जनाको दल गाडीमा बसेपछि गाडीले गति लियो । दक्षिण कहालीको बाटो भएर बिरगन्ज जाने गरी निस्किएको गाडी कालीमाटी र कुलेश्वर हुँदै बल्खु पुदा प्रहरीको फन्दामा पच्यो । गाडीको अगिल्लिबाट सिटमा बस्ने यात्रीले पेटी बाँधेकै हुनु पर्ने ट्राफिकको नियम रहेको र सो नियम पालन नभएको भन्ने आरोपमा बल्खु पार गर्न नपाउँदै ट्राफिकले हाम्रो गाडी रोकिदियो । गाडीले गल्ती गरेको निहुँमा कार्यवाहीमा पर्ने भएपछि र लामो यात्रामा निस्किएको साइतमा यस्तो परिस्थिति आइलाम्नु राम्रो होइन । नभएर पनि गर्ने चाहिँ के त ? ट्राफिकको जवानलाई हामी यहाँ मात्र तेल हाल्ने क्रममा आएका हौँ भनेर अनुनय गरेपछि मुक्ति पाएर बाटो लाग्यौँ । गाडीले कीर्तिपुरलाई पछिल्लर छोड्यो । चोभार, फर्पिङ र दक्षिणकाली समेतलाई पछिल्लर छोडेपछि सबै उपत्यका पछिल्लर पच्यो । उमेरको यात्रामा अघि बढ्दै गएपछि जीवनको समग्र उपत्यका पछिल्लर परिहाल्छ नि ! यो सबै जान्दाजान्दै पनि मैले यस यात्रामा किन यी सबै हिसाब किताब गर्न खोजेको हुँला ? यो शास्वत सत्यमा मैले बित्थामा टाउको दुखाइरहेको छु जस्तो लागिरह्यो ।

गाडीले सिस्नेरी र कुलेखानी पछिल्लर पच्यो । द्यौराली र भीमफेदीलाई पनि पछि पच्यो । पानीको खोजीमा भौँतारि इरहेका खोलाहरू वरिपरि काकाकुलको

शैलीमा भौतारिङ्गहेका थिए । कुलेखानीदेखि भैसेसम्मका साना ठुला सबै खोलाहरू पानीको खोजीमा निस्केका थिए । खोला नै हराएका स्थानीय प्रकृति अत्यन्त चिन्तित थिए । हामी बिस्तारै भोजनको खोजी गर्दै हेटौँडामा पुग्यौँ र एउटा सामान्य होटेलजस्तो लाम्ने घरमा गाडी रोकेर भात पकाउन लगायौँ । पहिले पश्चिमतर्फ जाँदा पनि यसै गाडीले हाम्रो साथ दिएको थियो र आज पनि हाम्रो साथी यही गाडी छ । फरक के छ भने पहिले राजु नाम गरेको चालकले हाम्रो साथ दिएको थियो भने आज पनि यहाँसम्म उनकै साथ पाइएको छ । यहाँबाट चाहिँ गाडी मालिक अर्जुन अर्याल नै हाम्रो यात्रामा चालक साथी बनेर सामेल हुने सल्लाह भइसकेको कुरा थाहा भएको थियो । चालक राजुकी आमा बिरामी परेका कारण भरतपुरको क्यान्सर अस्पतालको शैय्यामा सुतेर छोराको प्रतीक्षा गरिरहेकी छन् । अब राजु आमाको सेवामा भरतपुर जान्छन् । यात्रा कहाँ कहाँ हुने हो र को को यात्रीले साथ कसरी कसरी दिने हुन् ? यो थाहा नै पाइनसक्नु विषय बन्दो रहेछ । हामीले यहाँ आएर खाना खाँदै गरेको सूचना अर्जुनलाई दियौँ । अर्जुन पनि पूर्वतर्फको यात्राका निमित्त तयार हुनु भएछ ।

अर्जुनको घर पनि यतै अलि तल कर्ा खोलाको किनारातिर थियो । उहाँले यात्रालाई गति दिने भएपछि भोजनको भ्रमेला तुरै गाडी आफ्नो मालिकको निवासतर्फ मोडियो । दिनको साडे बाह्र बज्दा अर्जुनको हातमा गाडीको स्टेयरिङ्ग जोडियो । गाडीले गति लियो— चुरिया माई र अमलेख गन्ज, पथलैया र परवानीपुर । कुरा गर्दागर्दै गाडी पस्यो— बिरगन्ज बजारभित्र । हामी गयौँ— सिधै ठाकुरराम क्याम्पस भित्र । त्यहाँको वातावरण अलिक अनौठो थियो । तराई आन्दोलनको मूर्छाबाट बिस्तारै बौरिन लागेको बिरगन्ज कताकता पुराना धड्धडीमा अल्भिरहेको थियो । भोजपुरी क्षेत्रमा बनेको

भानुभक्तको प्रतिमाको शिरोच्छेदन भएको र त्यो प्रतिमाको आधार तल चाहिँ चोकमा बसिरहेको थियो । मनमा कता कता लाग्यो सरकारले आफ्ना कुरा नसुनेको आक्रोशमा संवादको शैलीले यस किसिमको रूप लिएको हुनु पर्छ भन्ने लाग्यो । भोजपुरीका कुनै प्रतिभा पोखरा वा धनकुटामा प्रतिमाको रूपमा बसेका भए भानुको प्रतिमा भत्काउने बहादुरले आफ्ना शिरमाथि कसैले औजार उठाएको अनुभव गर्दथ्यो होला । तर पञ्चायतको काल खण्डभरि संवादका कुनै पनि शैलीको आवाजलाई सम्मान नगरेका कारणले यस्तो स्थिति आएको हो भन्ने बोध गर्दै म पनि क्याम्पसको सभाकक्षमा प्रवेश गरौँ ।

हाम्रो यो नै यस यात्राको पहिलो कार्यक्रम थियो । हामीले कार्यक्रमको उद्देश्य प्रस्तुत गर्नु । मुलुकको पहिचानका निमित्त विभिन्न, जाति भाषा र संस्कृतिको भूमिका रहेको हुन्छ । ती कुनै क्षेत्रीय किसिमका हुन्छन् र कुनै राष्ट्रिय किसिमका हुन्छन् । मुलुकले तिनलाई यथोचित सम्मान गर्न जान्नु पर्छ । राज्यको जिम्मामा रहेका सांस्कृतिक, साहित्यिक र भाषिक निधिहरूको सम्मानको व्यवहार निस्पक्ष र निरपेक्ष किसिमको हुनु पर्छ भन्ने बोध राज्यले नै नगरेका कारण पनि यस्तो स्थिति आएको हो भन्ने कुरा पनि त्यहाँ छलफलको विषय बन्यो । क्षेत्रीयता र खण्डियतामा जानाले राष्ट्रको शक्ति दुर्बल हुन्छ भन्नेतर्फ पनि अबका चिन्तकहरूको दृष्टि विकास बन्दै गएको छ । यसै परिप्रेक्षमा भानुभक्तको योगदानको आकलन कसरी गर्न सकिन्छ ? एउटा देशको प्रतिष्ठामा अनेक प्रतिभाले योगदान दिएका हुन्छन् । राज्य भनेको कुनै एक व्यक्तिलाई मन पर्ने विषय मात्र रहेको भूगोल होइन । राज्यमा कतै सबैको निमित्त त्यस्तो बनिबनाउ वस्तु हातलागी हुँदैन । नेपालको भाषा र संस्कृति, कला र प्राकृतिक स्रोत सम्पदा सबै नेपालीका साभ्ना निधि हुन् । तिनको महत्ता देशवासीले विश्वासका साथ बुझ्नु पर्ने हुन्छ ।

यसलाई यहाँका सबै किसिमका जनाताका पक्षहरू पनि सम्मान योग्य रहन्छन् भन्ने पनि आज बिस्तारै बोध भएको देखिन्छ । नेपालको सिङ्गो राष्ट्रिय परिचयको सङ्केत सम्प्रेषणका निम्ति भानुभक्त उच्च व्यक्तित्व हुन् र सम्मानित अरू प्रतिभाहरू क्षेत्रीय प्रतिनिधि प्रतिभा हुन् भन्ने कुरा राज्यले आत्मसात् गर्नु पर्ने कुरामा त्यहाँ पनि एउटा सौर्हाद्रता प्रदर्शन पनि हुन सफल भयो ।

क्याम्पसका प्राध्यापक, बिरगन्जका साहित्यिक तथा सञ्चार कर्मीहरू तथा विद्यार्थी र साहित्यानुरागी व्यक्तित्वहरूको समुपस्थितिमा भएको यस भेलाले बारा र पर्साव्यापी काम सम्पन्न गर्ने गरी नारायणी वाङ्मय प्रतिष्ठानको नाममा एउटा संयोजन समिति निर्माण गर्‍यो । त्यसपछि बैठकलाई समापन गर्ने काम भयो । प्रतिष्ठानका तर्फबाट ल्याइएका सामग्री पनि त्यहाँ हस्तान्तरित भए । यसपल्टको हाम्रो यात्रामा यो पहिलो कार्यक्रम सकारात्मक परिणाम अनुभव गर्दै हामी आफ्नो यात्रा रौतहटको चन्द्र निगाहपुरका निम्ति त्यहाँबाट बिदा लियौं । गाडीले पथलैयासम्म अधिकै बाटो प्रत्यावर्तन भयो । पथलैयाबाट हाम्रो यात्रा लाग्यो— पूर्वतर्फ । दिनको सन्ध्याको आगमनको सूचना सम्प्रेषण भइरहेको थियो । राजमार्गमा यात्रा गर्ने गाडीहरू आफ्नै हेडबत्तीको तिखो प्रकाशमा हाम्रो यात्रा अगाडि बढिरह्यो । प्रकृतिले कालिमाको आवरणमा आफूलाई लुकाउन लागेको अवस्था थियो । नगरोन्मुख निजगढ बजारको वातावरण पनि सन्ध्यादीपको प्रकाशमा मुस्कान छरिरहेको थियो । बिरगन्ज र पथलैयालाई पछिल्लर पारेजस्तै निजगढलाई पनि पछिल्लर पार्‍यो— हाम्रो गाडीले । सानातिना गाउँ र तिनका छाप्रामा पनि पिलपिले बत्तीलाई र सडकका दायौं बायाँका घना जङ्गललाई पछिल्लर पाउँदै हाम्रो गाडी चन्द्रनिगाहपुरको परिवेशमा प्रवेश गर्‍यो । हामी भुनभुनिया टोल स्थित श्री इन्द्रराज अधिकारीको प्राङ्गणमा पुगेर

हाम्रो गाडी रोकियो ।

रातको आठ बजेतिर पाँच पाँच जना पाहुना ग्वास्वार्ती खनिनु त्यति सहज हुन्न नै । तर हाम्रो आगमनलाई पहिले नै सङ्केत गरिएको हुँदा त्यसलाई अन्यथा लिने कुरै भएन । इन्द्रराज अधिकारी मेरो कान्छो मामा, अब भोलिदेखि हुने पूर्वतर्फको यात्राको सदस्य बनेर उहाँले हामी आएकोमा प्रसन्नता नै जाहेर गर्नुभयो । यात्राको विषयको गम्भीरताप्रति मामासँग पनि छलफल भयो । द्वन्द्व कालमा सामना गर्नु परेका विकराल ध्वंसहरूको पुनर्समीक्षणका काम पनि त्यहीँ भयो । मामा, माइज्यूहरूको प्रतिक्रिया लिएपछि हामी यात्रामा सहभागी भएर हिँड्न मिल्ने कि नमिल्ने ? यस्ता विषयमा कुरा गर्ने पर्ने परिस्थिति थियो— मामाको । मामाकी आमा अथवा मेरी हजुरआमा एक सय वर्षको जीवन भोगिरहनु भएका कारण लामो समय छोडेर हिँड्न मिल्ने नमिल्ने विषयमा विचार विमर्श हुन पनि आवश्यक नै थियो । बेलुकाको समयमा भोजन र पारिवारिक विषयको पनि सर्सल्लाह भयो । भोजनोपरान्तको समयमा फेरि यात्राको मूल विषयमा छलफल भयो । मामाका मित्रहरू पनि साहित्यिक र भाषिक चिन्तनमा समय दिने किसिमका व्यक्तित्व रहेका थिए । तिनको पनि त्यहाँ उपस्थित भएका कारण यो विषय आजको निम्ति निकै महत्वको विषय हो भन्ने कुरामा सबैको सहमति देखिए । रात निकै छिप्यँदै गएका कारण हामीले आजको कार्यक्रमलाई अन्त गरेर आराम गर्नु समुचित ठानियो ।

तराईको यो क्षेत्र, जाडो समयको बिहान, फागुन महिनाको बाह्र गतेको प्रातकाल, पाठले ढपक्कै ढाकेको अवस्थामा नयाँ बिहान उदाउँदै गयो । घामले छिट्टै मुख देखाउने छाँटे देखिएन । बिहानको चियानास्ताको बन्दोबस्त र रौतहटको कार्यक्रमको तयारीका निम्ति माधव काफ्लेको घरमा बन्दोबस्त भएका कारण बिहानै हामी चिया नास्ता

खाने बन्दोबस्त अनुसार काफ्लेज्यूको घरतिर लाग्यौं । इन्द्रराज अधिकारी, माधव काफ्ले लगायतको समुपपस्थितिमा अनन्त कोइरालाको संयोजकत्वमा एक समन्वय समिति गठन भयो । समयले भन्न लाग्यो- ' आठ बजिसक्यो' । दिनको १२ बजेको समय जनकपुरलाई दिएर यहाँ यसरी गफिने हो भने कसरी भ्याइएला ? मामा पनि तयार हुनुभयो । अर्द्धचेतनाको अवस्थामा रहेकी आमामासँग अनुमति मागेर उहाँ पनि हाम्रो यात्रामा सम्मिलित हुनुभयो । बिहानको साडे आठ बजिसकदा पनि हुस्सुको कम्बल पन्छाउन अल्छी गरिरहेको चन्द्रनिगाहपुरलाई छोडेर चालका अर्जुन अर्यालले हामीलाई बाटो लगाए । गाडीले गति लियो- बिस्तारै पूर्वतर्फ । आयो बिस्तारै- वाग्मतीको पुल । अनि पार भयो वाग्मतीको पुल पनि । कर्मैया र हरिउनहरू बिस्तारै हुस्सु पन्छाउन लागे । बर्दीबास र लालबन्दीहरू अलिक ब्युँभन लागे । हाम्रो गाडी दगुर्ने काममा जोतिइरह्यो । प्रतिष्ठानका अध्यक्ष व्रतराज आचार्यले जनकपुरमा राजेन्द्र विमलसँग सम्पर्क गर्दै रहे । बिस्तारै साडे एघार बज्यो बल्ल हामी मरीतरी ढल्केबर पुग्यौं । बिहानको भोजन माग्यो- हाम्रो शरीरले । हामीलाई राम्ररी थाहा भयो । भोजनको खोजीमा लागेका हामीहरू एउटा सात्विक पाकशालामा पुगेर भोजनको तयारीमा लाग्नु उचित ठानियो । चिसा रोटी र केही तरकारीमा मिसिएको नून खोर्सानी चाटेर रोटी नामको पदार्थ च्यापी हामीहरूले फेरि आफ्नो बाटो लियौं । आधा घन्टाको यात्रा पार गर्दा हाम्रो गाडी विद्यापति प्रिष्ठानको प्राङ्गणमा पुगेर लामो सास फेर्दै उभियो ।

शीतल भा, राजेन्द्र विमल र अरू पनि साहित्यिक मित्रहरूको उपस्थिति थपियो । मिथिलाको लामो सभ्यताको शृङ्खलामा जोडिएको जनकपुरको प्रतिष्ठा बोकेका सर्जक र पत्रकार मित्रहरू पनि त्यहाँ उपस्थित भए । त्यहाँको सामाजिक र सांस्कृतिक चिन्तनमा

आफ्नो चिन्तन खर्च गरेका नेपाली र मैथिली साहित्यका चिन्तकहरूको उपस्थितिमा भानु द्विशत वार्षिक समारोहको विषयमा छलफल आरम्भ भयो । रामको कथासँग लामो चिन्तन निर्माण गरेका त्यहाँका साहित्य तथा सञ्चारकर्मीहरू सभाकक्षमा पहिलैदेखि उपस्थित रहेका थिए । हामी प्रवेश गरेपछि सबैसँग परिचयको आदान प्रदानको काम भयो । मैले भानुचोक भएर गुर्जिँदै गर्दा शिरविनाको भानुप्रतिको स्तम्भलाई क्यामेरामा कैद गरेको थिएँ । त्यस प्रतिमा विनाको स्तम्भले मलाई सिङ्गो नेपाल मस्तिष्क विनाको गिँड मात्र लडिरहेको हो कि भन्ने भान भयो । तैपनि त्यहाँ यी सबै कुरा प्रथ्यक्ष राख्ने कि नराख्ने ? मनमा द्विविधाले घर जमाइदियो । अन्तर्क्रियामा आफूले भन्ने कम सुन्ने काम बढी भयो । तुलसीदासको रामायण र विद्यापतिको रामायणमा भानुभक्तको रामायण पनि जोडिएर सिङ्गै मुलुक राममय बनेको सन्दर्भ पनि त्यहाँ चर्चाको विषय बन्यो । भानुभक्तको प्रतिमा भानुचोकमा उभैँदा विद्यापतिको प्रतिमा काठमाडौँको कालिमाटीमा उभिने वातावरण बने यस किसिमका संवादको औचित्य स्वतः अन्त्य हुने कुराहरू त्यहाँ सर्वसम्मत ढङ्गले अन्त भए ।

भानु द्विशत वार्षिक उत्सवका सन्दर्भमा राजेन्द्र विमल र शीतल भाको विचार निकै वैज्ञानिक थियो । राजर्षि जनक वाङ्मय प्रतिष्ठानको अध्यक्ष तोराज घिमिरे र श्यामसुन्दर शशी समेतको उभय संयोजकत्वमा धनुषाव्यापी भानु द्विशतवार्षिक कार्यक्रम सम्पन्न गर्ने ध्येयले एउटा कार्यसमिति पनि त्यहीं निर्माण भयो । भानुभक्तले नेपाली भाषामा दिएको काव्यिक उचाइ र सांस्कृतिक मूल्यको सम्मानमा नै नेपाल राष्ट्रको गरिमा उठ्ने कुरा पनि त्यहाँ स्वीकार्य बन्यो । नेपाली साहित्यको इतिहासमा भानुभक्तले दिएको योगदान समग्र राष्ट्रको परिचय नेपाल बाहिरको विश्वमा प्रक्षेपण गरेको

स्थिति पनि निकै गम्भीर रहेको कुरा यहाँ प्रत्यक्ष बनेको छ । यहाँको विचार विमर्शको अन्त भयो । प्रतिष्ठानका तर्फबाट ल्याइएका सामग्री पनि अधिजस्तै त्यहीँ हस्तान्तरित भए । हामीले अब सप्तरीको राजविराजमा हुने कार्यक्रममा जाने विचार गरेर बिदा हुने समय भयो । नेपालको सांस्कृतिक र भाषिक परिचय, जातीय र साहित्यिक परिचय विदेशमा लगेर प्रक्षेपण गर्ने स्थितिमा नेपाली संस्कृति र नेपाली भाषा, नेपालको समग्र जातीयता, नेपालको समग्र साहित्यको परिचय प्रस्तुत गर्ने गरी परिचय प्रस्तुत गर्ने व्यक्तित्वका रूपमा पनि पहिचान प्रक्षेपण गर्ने प्रतिभा भानुभक्तको सापेक्षतामा अन्य प्रतिभाको उचाइ निकै होचो रहेका कारण भानुभक्तलाई नै उक्त पगरी दिनु उचित रहन्छ । सबैको आशय यही बिन्दुमा केन्द्रित रहेको देखियो ।

हामी जनकपुरबाट सप्तरीतर्फका निमित्त बिदा भयौं । हाम्रो गाडी पूर्वतर्फ उन्मुख भयो । ढल्केबर आएपछि मोरङ क्याम्पसका अङ्ग्रेजी विषयका प्राध्यापक उमाकान्त भ्रा पनि यस कार्यक्रममा सामेल हुने सल्लाह मुताबिक राजविराज मैथिली साहित्य परिषद्को केन्द्रीय कार्यालयमै उपस्थित हुने सल्लाह यथावत् रहेकै अवस्थामा हामी ढक्क भयौं । गाडीले आफ्नो गति पूर्वतर्फ बढायो । दिनका साडे दुई बजे ढल्केबरबाट बाटो लागेको गाडी गोदार र कमला नदीलाई छोडेर पूर्व लाग्यो । अनि यो गाडी बिस्तारै तराईका फाँटहरू पछिल्लर धकेल्दै बन्दीसुर र कान्छी बजार, मिर्चैया र गोलबजारको स्मृति समेट्दै दगुन्यो । पौने चार बजेतिर लाहान आएको हाम्रो गाडीले फेरि पनि राजविराजमा सम्पर्क गन्यो । हामी भेला हुने स्थान त्यही मैथिली साहित्य परिषद्को भवनमा साथीहरू उपस्थिति हुने विषय दोहोरियो । लहानमा मोदनारायण भ्रा हाम्रो सम्पर्क सूत्रमा रहेका व्यक्ति थिए । उनीहरूसँग चाँहिँ फर्केर आउँदा भेट्ने सल्लाह गरेर ठाउँ लाग्यौं—

राजविराजतिर । चार बजे रूपनीबाट छुटेर राजविराजतर्फ लागेको हाम्रो गाडी पौने पाँच बजेतिर राजविराज पुग्यो । मित्रहरू हाम्रो प्रतीक्षामा निकै गम्भीरतापूर्वक जुट्नुभएको रहेछ । हामी त्यहाँ पाँच बजे मात्र सामेल भयौं । साथीहरू सबै त्यहीँ देखिनुभयो । उमाकान्त भ्रा पनि त्यहाँ आइसक्नु भएको थियो । हाम्रो परिचयको आदान प्रदानको क्रम पुरा भएपछि मूल विषयमा प्रवेश गर्ने समय आयो ।

हाम्रा मित्रहरूले विषयको उठान गरेपछि उहाँहरूलाई भस्का पन्यो । के हामी फेरि पनि पञ्चायतको समयमा जस्तै केन्द्रबाट बनिबनाए नीति तयार गरेर त्यहाँ लादने दृष्टिले उपस्थित भएका त होइनौ ? हामी कुनै नीति निर्माणको हैसियतमा रहेका व्यक्ति थिएनौं, परन्तु उहाँहरूसँग भएको संवादको निचोडमा केही दम देखेपछि हामीले पनि नेपालको समग्र सार्वभौमिकताको प्रतिनिधित्व गर्न सक्ने भाषा नेपाली नै हो र साहित्य पनि नेपाली नै हो भन्ने तहसम्म उहाँहरू आउनुभयो । नेपाल एउटा समग्र साव भौम राष्ट्र हो र यस भित्रका भाषा, साहित्य तथा संस्कृतिको भार वहन गर्ने सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्याले मातृ भाषाका रूपमा स्विकारेको भाषा नेपाली नै हो र त्यसै भाषामा सृजित साहित्य नै नेपाली साहित्य हो । राज्यले कुनै एक मात्र भाषा/साहित्यलाई काखा र अरू अनेक भाषा/साहित्यलाई स्वच्छ र स्वतन्त्र प्रतिस्पर्द्धा गर्न पाउने वातावरण दिनु पर्दछ । भानुभक्त सम्मानित हुँदा विद्यापति र सुन्दर भ्रा शास्त्री अपमानित हुनुहुन्न । भवानी भिक्षु सम्मानित हुँदा देवकोटा र विश्वेश्वर अपमानित हुनुहुन्न । भूपि शेरचन र पारिजात सम्मानित हुँदा भानुभक्त पोखरेल र गोविन्द भट्ट अपमानित हुनुहुन्न । रामदयाल राकेश र गङ्गाप्रसाद अकेला सम्मानित हुँदा माधव घिमिर र वासुदेव त्रिपाठी अपमानित हुनुहुन्न । राजेन्द्र विमल सम्मानित भइरहँदा

वैरागी काइला अपमानित भएको बोध हुनुहुन । सलिम प्रियदर्शी सम्मानित हुदा दुर्गालाल श्रेष्ठ अपमानित भएको बोध हुनुहुन । सच्चिदानन्द मिश्र र सञ्चिता बर्मा सम्मानित हुँदा सदानन्द अभागी र उषा शेरचन अपमानित भएको बोध हुनुहुन ।

कुरा दुवैतर्फबाट भए । तातो बहसका रूपमा चर्चा परिचर्चाहरू प्रसङ्ग लामै चले । परिणाम निकै तातेपछि मात्र प्रकटमा आयो । समय जाडोको भए पनि थियो— तराईको ताते ठाउँ । मैथिली साहित्यको केन्द्रीय परिषद्का आदरणीय सदस्यहरूसँगको छलफल तलबाट निकै रापिलो आगो लगाइएको प्रेसर कुकरको तापजस्तै तातो भयो । सिटी बज्ज थाल्यो— सिटी लागे पनि गल्ने अवस्था रहेन । तराईकै मैथिली साहित्यको तातोमा काठमाडौँको चिसा हड्डी नगलेको देखेपछि सायद हामी दुवै पक्षका सत्यहरू स्थापित र स्वीकार्य ठहरिए । मैथिली साहित्यविनाको नेपाली साहित्य अथवा नेवारी र लिम्बू साहित्यविनाको नेपाली साहित्य, भोजपुरी र अवधी साहित्यविनाको नेपाली साहित्य नेपालका सन्दर्भमा चाहिँ कल्पना गर्न सकिन्न भन्ने तहमा पुगेर हाम्रो बैठकको अन्त भयो । भानु द्विशतवार्षिक कार्यक्रममा नै विद्यापति र सुन्दर भा शास्त्री पनि सम्मानित हुने बिन्दुमा पुगेपछि मैथिली साहित्य परिषद् र सगरमाथा साहित्य परिषद् समेतको संयोजकत्वमा भानु द्विशतवार्षिक कार्यक्रम सम्पन्न गर्ने निर्णय भयो । प्रतिष्ठानका तर्फबाट ल्याइएका सामग्री पनि अधिजस्तै त्यहीँ हस्तान्तरित भए । चिया पनि दोहोच्याएर खाने काम भयो । धित मरुजेलको विचार विमर्शपछि हामी सभा स्थलबाट बाहिर निस्कियोँ । घडीले आठ बजाई सकेछ । रातको अन्धकारले पुरै जगत्लाई सलककै निलिसकेको रहेछ । साथीहरूसँग बिदा लिएर हामी इटहरीसम्म जाने अठोट गरेर गाडीमा बस्यौँ ।

साथीहरू गाडीमा बसिसकेका थिए । गाडीले अन्धकार चिर्ने गरी आफ्ना तिखा

आँखा खोल्थ्यो । अनि लियो बाटो— भार्दाहातिरको । हामीले मनमनै नमस्कार गर्थौँ छिन्नमस्ता भगवतीको र नमस्कार गर्थौँ कोशी गङ्गाको पनि । गाडीले निस्फिक्रीसँग आफ्नो गति लियो । कोशी तरेपछि बस्तीभरि नदीले वितरण गरेको बालुवा पनि दायौँ बायाँ दुवैतर्फ चम्कियो । गाडीले भन्टाबारी पछि पायो । सुनसरी नदी पछि पायो र पछि पायो— इनरुवा बजारलाई पनि । अनि पछि पायो— कोशी नहर र भुम्कालाई पनि । रातको दश बज्ने लाग्दा मात्र हाम्रो दल इटहरीमा पुगेर पहिले सड्केत गरिएको होटलको प्राङ्गणमा रोकियो । हामी सबै आरामका निमित्त कोठा र शयन, भोजनका निमित्त भान्छाको तलासीमा जुट्यौँ । त्यहाँको व्यवस्थापनका निमित्त प्राध्यापक टड्क न्यौपाने जुट्नु भएको थियो । हामी भोजन र आजको कार्यक्रमको प्रगतिको व्याख्यामा पनि एकैसाथ जुट्यौँ । मलाई लागेको कुरा त्यहाँ भनै—“प्रेसर कुकरमा हड्डी गलाउन कति सिटीसम्म लगाउनु पर्ला ?” मेरो यो प्रतिप्रश्न सुनेपछि टड्क न्यौपानेले प्रतिप्रश्न गर्नुभयो ? “यो कुन किसिमको प्रश्न हो ? जति सिटी लगाए पनि हड्डी गल्दै गल्दैन !” राजविराजका मित्रहरूको प्रतिक्रिया यहीँ थियो । “राजेन्द्र सुवेदी र व्रतराज आचार्य तिसभन्दा पनि बढी सिटी लगाउँदा पनि नगल्ने खालका व्यक्ति रहेछन् । यिनका तर्कहरू पनि अत्यन्त सबल रहेको पायो र राष्ट्रका निमित्त यिनका तर्कहरू सत्य रहेका छन् र यथार्थता पनि यसमै रहेको छ ।” हामी यिनै प्रतिक्रिया वितरण गरेर आआफ्ना आराम कक्षतर्फ लायौँ ।

इटहरी पूर्वाञ्चल क्षेत्रको व्यापारिक केन्द्रमा हाम्रो यात्राका तेस्रो दिन फागुन तेह्र गतेको उज्यालो भयो । औद्योगिक दृष्टिले पनि निकै उच्च स्थान लिने यस क्षेत्रमा हाम्रो यात्राको तेस्रो दिनको नित्याक्रिया आरम्भ भयो । बिहानको वातावरण निकै शान्त रहने भए पनि इटहरी अर्ध्याँदैदेखि हल्लामा

जुट्यो । हामी बिहानको आठ बजे धरानको महेन्द्र क्याम्पसको कार्यक्रममा सहभागी हुन पुग्ने पर्ने थियो । हामी होटलबाट निस्कियौं र गाडीमा बस्यौं । गाडीले बाटो लियो— धरानतर्फको । धरान पुगेर चिया पान गर्ने काम भयो । हामी एकाएक हाजिर भयौं— भानुचोक स्थित भानुको प्रतिमामा श्रद्धा अर्पण गर्न । केही तस्बिर लिने काम भयो धरानको भानु प्रतिमामा उभिएर । क्रमशः हामी क्याम्पसतिर बढ्यौं । क्याम्पसको सभाकक्षमा हाम्रो उपस्थिति भयो । त्यहाँ धरानका विशिष्ट म्रष्टा कृष्णप्रसाद श्रेष्ठ, बद्री पल्लिखे, टड्क न्यौपाने, शरण राई, गोपाल भण्डारी, गोविन्द सुब्बा, खेम दाहाललगायतका धेरै म्रष्टा र पत्रकार तथा साहित्यकारहरू त्यहाँ उपस्थित भइसकेका थिए । कार्यक्रमको आरम्भमा हाम्रातर्फबाट विषय प्रवेशको काम भयो । उपस्थित सबैका बिचमा परिचयको आदान प्रदानको काम पनि सम्पन्न भयो ।

निकट भविष्यमा भानु द्विशतवार्षिक उत्सवको विषयमा के कसरी अधि बढ्ने र नेपालको भाषा, साहित्य र संस्कृतिलाई कसरी सम्मानका दृष्टिले अधि लाने ? यिनै विषयका सन्दर्भमा सांस्कृतिक विमर्श गरिनु निकै अनिवार्य बनेको कुरा त्यहाँ हामीले पाएको सूचना पनि त्यहाँ प्रस्तुत गर्ने काम पनि भयो । नेपाली साहित्यको व्यापक मूल्यको उच्चता कायम भएका सन्दर्भहरू पनि यहाँ विशिष्ट काव्यिक चेतना प्रक्षेपण गर्ने दिशामा भानुभक्तको सृजना सफल भएको छ । एक मुलुकको राष्ट्रिय चिन्तन काव्य कलामा प्रस्तुत गर्ने क्षमता भएका प्रतिभा कमै हुन्छन् । अझ राष्ट्रको भूगोललाई अतिक्रमण गरेर अन्तर्राष्ट्रिय स्तरसम्म पनि भावनाको विस्तार गर्ने र नेपाली जातीयता तथा नेपाली किसिमको वैचारिक अनुशासनको काव्यिक चिन्तन पनि प्रक्षेपण गर्ने क्षमता भानुभक्तमा देखिएको छ भन्ने कुरा त्यहाँ उपस्थित म्रष्टा तथा पत्रकारहरूबाट पनि प्रस्तुत गर्ने काम पनि भानुभक्तबाटै सम्पन्न भयो भन्ने निष्कर्ष

प्रकटमा आयो । विचार विमर्शको अन्तमा सुनसरीका निमित्त शरण राईको संयोजकत्वमा एउटा कार्यसमितिको निर्माण गर्ने काम भयो । प्रतिष्ठानका तर्फबाट ल्याइएका सामग्री त्यहाँ पनि अधिजस्तै त्यहीँ हस्तान्तरित भए । बिस्तारै यहाँको कार्यक्रम पनि समाप्त भयो ।

बिहानको भोजनको समय पनि त टर्न लागेछ । बाह्र बजेतिर खानपिन गरेर एकपल्ट धरान स्थित सांस्कृतिक तथा धार्मिक स्थलको पनि अवलोकन गर्ने विचार गरेर हामी विजयपुरतर्फ लायौं । नजिकै रहेको वराहक्षेत्र पनि मेरो मनस्तलमा आयो । तर यहाँ हाम्रो समयको अवकाश थिएन, त्यस कारण हामी वराह भगवान्लाई यहाँबाट नमस्कार गर्नु शिवाय कुनै उपाय पनि थिएन । केही मित्रहरूको बाइक र हामीसँग भएको गाडीमा अटेसम्मका मित्रहरू दन्तकालिका भगवतीको मन्दिरमा पुग्यौं । त्यहाँको दर्शनपछि हामी बुढासुब्बाको मन्दिरमा पनि पुगेर दर्शन गर्ने आशयले हामी त्यसतर्फ बढ्यौं । नेपाल युगौंदेखि यस्तै सांस्कृतिक तथा धार्मिक आस्थाका प्रसङ्गमा जोडिएको हुन्छ भन्ने कुरा पनि यहाँ प्रतिपादन गरेको देखिन्छ । दर्शन र भ्रमणको अन्तमा हामी फेरि पिण्डेश्वर महाविद्यालयको पनि निरीक्षण गरेर फेरि धरानको चोक बजारमा आइपुग्यौं । अब हाम्रो भोजन पनि तयार भइसकेको थियो । त्यो भोजनलाई ग्रहण गर्नु हाम्रो पहिलो कर्तव्य बनिस्केको थियो । अब भोकले र समय दुवैले हामीलाई हतार लगाइसकेको थियो । भोजन तयार गर्न निर्देश गरेकै ठाउँमा हामीहरू हाजिर हुन पुग्यो । भोकले आकृषित बनेको यो दिनको एक बजेको समय वास्तवमा जे भेट्टाए पनि मिठै लाग्ने समय आएको थियो । पहाडतिरबाट आएको साग भाग र रोटी खाएर भोकको समन गर्ने काम भयो । मित्रहरूले स्वादिलो हिसाबले साग, दाल, भात खाएर सन्तुष्टिको स्वाद लिने काम गरे ।

धरानसँग बिदा भएर हामीले जानु

थियो- विराटनगर । गाडीले फेरि पनि बाटो लियो- मोरङको विराटनगरतर्फको । धरान नगर छोडेपछि गाडीले चारकोसे भाडीको नाङ्गो अनुहार चिर्न थाल्यो । तरहरा कृषि फारमको क्षेत्र पनि छिचोलेर इटहरी र त्यहाँबाट पनि हाम्रो गाडी लाग्यो- विराटनगरतिर । मन कता कता सानीमाको घरमा पुगेर उहाँसँग नमिलिकन सन्तोष नभएको अनुभूति भयो । दिनको तिन बजे पाञ्चालीमा रहेका दुर्गादेवी तिमसिनाको घर नै मेरी सानीमाको घर थियो र दुर्गादेवी नै मेरी सानीमा हुनुहुन्थ्यो । उहाँ नै दुर्गादेवी तिमसिना नेपाली साहित्यका प्रतिष्ठित व्यक्तित्व डिल्लीराम तिमसिनाको सहधर्मिणी थिइन् । उनैसँग केही समयका निमित्त मात्र भेटघाट गरेर आफ्नो योजनामा जुट्ने आशयले हामी पाञ्चाली पुग्यौं । आमाको चरण स्पर्श गर्ने अवसर मिल्यो । चिसो पानी चिया खाने कामका निमित्त लाग्ने समय बिताएर हामी वाणी प्रकाशनको सभाकक्षमा जान तयार भयौं । बिदा पाउने अनुमति माग्दा आमा मौन मात्र बन्नुभयो र अवाक् बनेर एकोहोरो हेरिमात्र रहनु भयो । हामी बिदा भएर वाणी प्रकाशनको सभाकक्षतिर लाग्यौं । मसँग मामा पनि त हुनुहुन्थ्यो, अनि मित्र व्रतराज आचार्य र श्रवण पनि निकै गम्भीर बन्नुभयो । पुष्कर आचार्य र अर्जुन अर्याल पनि यो दृश्य देखिरहेका थिए । आमा असी वर्षको उमेरमा टेकेर पनि गत वर्ष मात्र दिवंगत भएको कान्छो छोरो डाक्टर रुद्र तिमसिनालाई कसरी सम्भनामा राख्नु होला, बिसवर्ष पहिले दिवंगत भएका पतिलाई आफ्नो स्मृतिमा कसरी राख्नु भएको होला । फेरि पच्चास वर्ष पहिले दिवंगत भएकी एक मात्र छोरीलाई स्मृतिमा कसरी राख्नु भएको होला ? अनि एकै मात्र रहेको सन्तान डाक्टर सुमन तिमसिनालाई अमेरिकामा छ भन्नु पर्दा मुटुलाई कसरी सन्तान राख्नु होला ? मेरा मित्रहरू पनि यस सन्दर्भलाई निकै गम्भीर भएर आत्मसात् गर्दै गाडीमा बसे ।

आमाको अनुहार नियाल्न मलाई निकै कठिन परिरेको थियो । आमाको उपस्थिति दृष्टिबाट ओभ्हेलमा पच्यो । पाञ्चाली पनि ओभ्हेल पच्यो । हाम्रो गाडी तिन बजेको समयमा वाणी प्रकाशनको अर्घिल्लर गएर रोकियो । बैठकको रूपमा त्यहाँ विराटनगरका धेरै साहित्यिक मित्रहरू उपस्थित थिए । सन्दर्भ सबैलाई थाहा थियो । कृष्णभूषण बलको उपस्थितिमा प्राध्यापक एकराज भट्टराई, मनु मज्जिल, विवश पोखरेल लगायतका साहित्यकार एवं पत्रकारहरूको सघन उपस्थिति थियो । त्यहाँ भानुभक्तको दुई सय वर्षको उत्सव बारेमा विराटनगरको धारणा पनि प्रकट भएको थियो । भानुभक्तले दुई सय वर्ष पहिले नै नेपाली भाषाका कविता/काव्यमा गरेको योगदान आफैमा महत्वपूर्ण रहेको कुरा पनि यहाँ विचार विमर्शको विषय बनेको देखियो । बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक र बहुधार्मिक यस मुलुकमा भानुभक्तका कृतिलाई कविता/काव्यका सन्दर्भमा मात्र हेर्दा पनि निकै महत्वको विषय बन्दछ । भानुभक्त सापेक्षित अर्थमा मात्र पनि विवेचनीय स्रष्टाका रूपमा परिचित बनेका छन् । यस्ता अनेक विषयमा भानुभक्त विवेच्य पुरुष बनेका सन्दर्भहरूको विचार विमर्शको अन्तमा यस सभालाई पनि अन्त गर्ने अठोटमा पुगेर विवश पोखरेलको संयोजकत्वमा एउटा संयोजन समिति बन्थ्यो र सभालाई टुङ्ग्याउने काम भयो । प्रतिष्ठानका केही सामग्री पनि हस्तान्तरण गर्ने काम भएपछि हामी सभाकक्षबाट बिदा हुने अठोटमा पुग्यौं । मित्रहरूसँग बिदा भएर हामीले भापासम्म आजै पुग्ने अठोट प्रकट गर्नु ।

कक्षबाट बाहिर आउँदा रातले हामीलाई छोपिसकेको स्थिति बोध भयो । हामी हतार हतार गर्दै लाग्यौं- बाटो । इटहरी पुग्दा पुरै रात परिसकेको थियो । गाडीले लियो पूर्वतर्फको बाटो । बेलबारी कानेपोखरी उर्लाबारी हुँदै गाडी दमक पुग्यो । आखिरी

आज पनि पाहुनै भएर त बस्ने भइयो । बिर्तामोड नजिकै चारपानेमा बस्ने कमल अधिकारीको निवासमा पुग्ने गरी फोन सम्पर्क पनि भइसकेको अवस्था थियो । गाडी दगुरिरह्यो । कनकाई र सुरुङ्गा पनि छोडेर गाडी चारपानेमा पुग्यो । बेलुकाको पनि निकै रात बिताएर आउने त्यो पनि आधा दर्जनभन्दा बढी पाहुनालाई सम्मान गर्न निकै कठिन पर्छ नै । हाम्रो यात्राको उद्देश्य सबैका निमित्त सकारात्मक पनि थिएन र कुनै लाभप्रद योजना पनि थिएन— यो हाम्रो योजना । देशको सांस्कृतिक संवेदनाका निमित्त मरि मेट्टेनेहरूको उपस्थिति पनि त कमै हुन्छ । कमल अधिकारीमा गएर ढसमस्स पाहुना थुप्रिए । खान पुऱ्याउने देखिएको कमललाई नै केन्द्र बनाएर मैले पाहुना थुपारिदिँँ । सबै लागेर भान्छा तयार गरियो र रातको दश बजेतिर खान योग्य अवस्था बनाइयो ।

यात्राको चौथो रात हामीले भ्रामाकाको चारपानेमा गुजार्च्यौँ । थाकेको शरीर सुतेपछि सपना पनि नदेखिकन उज्यालो भएछ । यात्रामा निस्केको मात्र चार दिन बितेको थियो । पर्यावरणमा भने निकै परिवर्तन आइसके छ । फागुन चौध गतेको बिहानको सूर्य हुस्सूमा टाउको नघुसारी फुत्त अनुहार बाहिर निकाल्यो । बिहानको कार्यक्रम बिर्तामोडमा निर्धारित भइसकेको थियो । गुँड छोडेर चारो टिप्न निस्किएका चरा भँै हामी चिया चर्न थाल्यौँ । त्यहाँबाट बिदा भएर हामी सात बजे बिर्तामोडको चिन्तन चौतारीमा पुग्यो । त्यहाँ मित्र गोपाल बस्नेत, भवानी क्षेत्री, केशव आचार्यलगायतका साहित्य स्रष्टा तथा पत्रकार अनि संस्कृतिकर्मीहरूको पनि भेला जमिसकेको थियो । परिचयको आदान प्रदान पनि सकेर हामी लगत्तै मूल विषय प्रवेश गर्च्यौँ । विषय त पहिलेकै थियो— भानुभक्त र उनको द्विशताब्दी उत्सव । प्रतिष्ठानका अध्यक्षले हाम्रोतर्फबाट विषयको प्रस्तुतीकरण गरेपछि उपस्थित सबैले कार्यक्रमको औचित्यमाथि विचार विमर्श

गर्ने काम भयो । नेपाली भाषा र साहित्यको समृद्धिमा भानुभक्तले थपेको योगदानको विषय, नेपालबाहिर पनि भानुभक्तको प्रभावको विषय त्यहाँ छलफलको विषय बन्यो । भ्रामा जिल्लाव्यापी कार्य विस्तार गरेर परिचालन गर्ने कामसमेत मिलाएर द्विशतवार्षिक कार्यक्रम सम्पन्न गर्ने ध्येयले केशव आचार्यको संयोजकत्वमा भ्रामा जिल्लाव्यापी एक संयोजन समिति पनि बन्यो । प्रतिष्ठानको तर्फबाट आएका सामग्री पनि हस्तान्तरण गर्ने काम सम्पन्न भयो ।

कञ्चनजङ्घा एफ एमका सञ्चालक चन्द्र भण्डारी, काँकरभिट्टा स्थित भानुभक्त प्रतिमा संरक्षणका तर्फबाट पुण्य खरेलसमेतको उपस्थितिमा भएको त्यस कार्यक्रमको त्यहीँ नै बिट मारेर हामी इलामतर्फ लाने निर्णयमा पुग्यौँ । काँकरभिट्टा र एफ एमका हकमा फर्किँदा मात्र कार्यक्रम बनाउने सल्लाहमा हामी इलामका निमित्त गाडीमा बस्यौँ । बिहानको भन्डै बाह्र बज्न लाग्दा हामी चारालीबाट मेची राजमार्ग लिएर इलामतर्फ बढ्यौँ । राजमार्गको नजिकको उर्वर भूमि घडेरीमा परिवर्तन गरेर टुक्रटाक्री पादै र अव्यवस्थित किसिमले घर बनाउँदै र बिक्री गर्दै जाने काम विकसित बन्दै जानाले नेपालको भू उपयोग विनायोजना नै चलिरहेको छ भन्ने कुरा छर्लङ्ग हुन्थ्यो । बुधबारेसम्मको सम्म बाटो सिद्धिएपछि बनेको कालो र चियाबारीको दृश्य छिचोल्दै गाडीले इलामको सिमाना स्पर्श गर्च्यो । तलतिर पर्ने तराईका तरेली परेका फाँटहरू तुवाँलोका धुमिल छायामा अल्मलिएका थिए । गाडीले तराईका छनकहरू छोडेर पहाडका पर्यावरणलाई आत्मसात् गर्च्यो । वृत्ताकारीय शैलीको बाटोमा लामो सास फर्दै गाडीले कोलबुड र कुटीडाँडा अनि हर्कट बजार पनि पछिल्लर बनायो । बिस्तारै हाम्रो गाडीले कन्याम क्षेत्रमा प्रवेश गर्च्यो । पर पर क्षितिज भित्रबाट खर्साड र घुम पनि तुवाँलोमा लुकेर चियाउँदै थियो । कन्यामको प्रकृतिक रमणीयतामा

श्रवण, पुष्कर निकै लोभिण । मामा र व्रतराज नलोभिने कुरै भएन । हिउँदे उजाड ऋतुमा पनि हामी निकै रमाए तस्बिरमा अङ्कित हुन रुचायौं । चालक अर्जुन त नरुचाउने त कुरै भएन । स्थिर चित्रमा भएको अङ्कनले हिउँदै उजाडतालाई पनि कब्जामा राख्यो । प्रकृतिको सुन्दर सृजनलाई पृष्ठभूमिमा राखेर हामीले आफूलाई क्यामेरामा अङ्कन गर्‍यो । दिनको दुई बजन लाग्दा पनि खानको चिन्ता त्यति बढ्न पाएको थिएन । प्रकृतिको रमणीय दृश्यले नै हामीलाई तृप्ति दिइरहेको थियो । अब गाडीमा बसेर इलामतिर लाग्दा पो थाहा भयो— हाम्रा पेटमा मुसाहरू त सल्बलाइसकेका रहेछन् ।

फिक्कलमा पुगेर खान मिल्ने केही कुरा खाने काम भयो । भोकको ज्वाला केही शान्त भयो । हामी फेरि गाडीको गतिसँगै लाग्यौं— यात्रातिर । यसपल्टको यात्राको अन्तिम गन्तव्य थियो— इलाम मात्र । गाडीले फेला पायो कर्फोक विद्यामन्दिर, ६२ वर्ष पहिले यही धर्तीमा आफ्नी प्रिय पुत्री पुण्यप्रभाका साथमा लेखनाथ पौडेल अनि धरणीधर कोइराला आइपुगेका थिए । महानन्द सापकोटा र सूर्यविक्रम ज्ञवालीले स्पर्श गरेका थिए । पारसमणि प्रधान र बालकृष्ण सम पनि आइपुगेका थिए । देवकोटा पनि आफ्ना सपुत्रक बनेर आइपुगेका थिए । जवानीमा प्रवेश गरेका ईश्वर बराल र इन्द्रबहादुर राईको पनि उपस्थिति थियो । केटौलो उमेरका तारानाथ शर्मा र स्थनीय व्यक्तिहरू नरेन्द्रनाथ बाँस्तोला, फत्तेबहादुर बुढाथोकी, गौरीराज श्रेष्ठ, वीरेन्द्र खुँजेलीसमेतको उपस्थितिमा कर्फोक साहित्य सम्मेलन भएको थियो । दुई देशका बिचमा भएको पहिलो साहित्य सम्मेलन नेपाली साहित्यका इतिहासमा यही नै पहिलो थियो । त्यस सम्मेलनको औचित्य आफैमा महत्व राख्ने किसिमको त छँदैथियो । थप के पनि थियो भने नेपालको नेपाली साहित्य उपत्यकामै केन्द्रित रहेका बेला र दार्जिलिङको नेपाली साहित्यको

राजधानी दार्जिलिङमा मात्र सीमित रहिरहेका बेलामा नेपालको राजधानीदेखि निकै टाढा र दार्जिलिङबाट पनि निकै पर अर्कै मुलुकको एक कुनामा यो गोष्ठी भइरहेँदा नेपाली साहित्यका विशिष्ट साधकहरूका निमित्त यो कार्य निकै उल्लेखनीय महत्व राख्ने किसिमको देखिएको छ ।

हामी मस्तसँग गफिँदा गफिँदै हाम्रो गाडीले राजदुवालीको पुल तरिसके छ । हामी आफैमा निकै सम्मोहित भएछौं— गफै गफमा । आइतबारे र भालुखोप काटेको, माथिल्लो गोदकका बाह्रओटा घुम्ती काटेको पत्तै भएन छ । अनि तल्लो गोदक र सिलपुर काटेर राजदुवाली पुगे र ट्राफिकमा गाडी दर्ता गर्दा पो थाहा भयो । हामी त इलाम नगरपालिकामा प्रवेश गरिसकेका रहेछौं । गाडीले भन्ज्याङ र गोलाखर्क भेटायो । सेरा र तिल्केनी भेटायो । अनि बिस्तारै प्रवेश गर्‍यो इलामको बजार क्षेत्रमा । हाम्रो आवासको व्यवस्था भएको रहेछ— फुलगाछीमा एउटा पारिवारिक पाहुना गृहमा । हाम्रो गाडी त्यहाँ गएर रोकियो । इलामका निमित्त मबाहेकका अन्य सदस्यका निमित्त यो अगमन पहिलो नै थियो । मेरो त आउजाउको हिसाबै भएन । मैले यहाँ दुईपटक गरेर आफ्नो जीवनका जम्मा पौने एघार वर्ष खर्च गरिसकेको छु । यो पनि पच्चिस वर्ष पहिले नै । ती खर्च भएका विगतका स्मृतिहरू धेरथोर टिप्न प्रयत्न गर्दा पनि भने जस्तै गरी टिप्न नसकिने रहेछ । आफ्नो पुस्ताका पातहरू पर्हेलिएर भरिसके छन् । समाज र जीवन पतभङ्ग ऋतुमा नाङ्गिने रुख भए पुरै चैतको सिमलको वृक्ष बन्दो हो तर मानव जीवन सदाबहार वृक्ष भएकाले पुराना वृक्ष भर्दा पनि नाङ्गो हुँदो रहेन छ । बेलुकाको सन्ध्याले मेरो अनुहार छोप्न लागे पनि इलामका ती पुराना मित्रहरूले राम्ररी चिने । अन्तराष्ट्रिय साहित्य सम्मेलन नेपाल च्याप्टरको सम्मेलनमा पनि सहभागी हुने नियतले भएको हाम्रो आगमनलाई इलामले न्यानो स्वागतको वातावरण रचेको

रहेछ । हामी त्यहाँ पुगेको सूचना राम्ररी नै प्रक्षेपित भएछ ।

दिनभरको थकाइलाई आरामको सम्मानार्थ हामी बेलुकाको भोजनमा सरिक भयौं । दार्जिलिङतर्फबाट आएका लक्ष्मण श्रीमल लगायतका साहित्यकार मित्रहरू पनि त्यही आवासमा रहेछन् । बेलुकाको समयको एकाँछिन परिचय र भलाकुसारीमा बित्यो । मैले मेरा समूहका अगुवा डां श्री व्रतराज आचार्य, मामा इन्द्रराज अधिकारी, श्रवण मुकारुड, पुष्कर आचार्य, अर्जुन अर्याल लगायतका मित्रहरूको परिचय पनि प्रस्तुत गरिदिँ । सीमापारिका साहित्यकारहरूसँग हामीले खुलेर चर्चा परिचर्चा गर्नु । भारतीय परिवेशमा प्रवेशिक परीक्षाको आरम्भ हुने र शिक्षक पनि यहाँ सहभागी बन्न आएकाले भोलिपल्टदेखिको परीक्षामा नपुगेमा सेवाबाट नै हात धुनु पर्ने धम्की आएकाले भारतीय परिवेशका लेखकहरू पनि भोलिपल्ट नै हाजिर हुने गरी फर्किने र हामी पनि सम्भव भए लाहानको कार्यक्रम भ्याउने किसिमले फर्किने योजनामा तयार भयौं । रातको एघार बजेसम्म गफ गरेर हामी आराममा लाग्यौं । हामी रातको निद्राका निमित्त छुट्याइएको समयको सदुपयोगका निमित्त तयार भयौं र शुभरात्रिको उद्घोषसहित सुत्ने तयारीमा जुट्यौं ।

फागुन महिनाको पन्ध्र गतेको सूर्य इलामको फुलगाछीमा भयो । इलाम आएपछि सिंहबाहिनी भगवती र नारायण स्थानको दर्शन नगर्ने कुरै भएन । हामी दर्शनार्थ बिहानै निस्कियोँ । सिंहबाहिनी भगवतीको दर्शन भयो र नारायस्थान पुगेर त्यहाँ पनि दर्शन र अर्चनको काम भयो । इलामका प्रतिष्ठित व्यक्तित्व युद्ध वैद्यको घरमा पसियो— ह्याकुलाले मिचेर । थाहा भयो त्यहाँ तारनाथ शर्मा, किशोर नेपाल, खगेन्द्र लुइटेले लगायतका साहित्य चिन्तक र अन्य विहिष्ट सर्जक पनि त्यहाँ आएको सन्दर्भ पनि त्यहाँ पुगेर स्पष्ट भयो । वैद्यज्यूकोमा चिया आएर हामी

सिधै नगरपालिकाको सभाकक्षमा उपस्थित हुन पुग्यौं । त्यहाँ इलामका साहित्यकार धर्म गौतम, बुद्धिप्रसाद घिमिरे, राधेश्याम लेकाली, विमल वैद्य, दिवाकर भण्डारी, रामचन्द्र शाह लगायतका म्रष्टा त्यहाँ उपस्थित थिए । पाँचथरका म्रष्टा प्रेम ओझा, सगुन सुसारा, पुष्प सुब्बा थाम्मुहाडहरूको पनि उपस्थिति थियो । परिचयका आदान प्रदान भएपछि हामी सिधै विषयमा प्रवेश गर्नु । यहाँ भानुभक्तको द्विशतवार्षिक अवसरको कार्यक्रमको विषयमा प्रतिष्ठानका अध्यक्षले विषयलाई प्रस्तुत गरिदिएपछि छलफलको विषय तयार भयो । भानुभक्तको औचित्य सन्दर्भमा सापेक्षित मूल्यहरूमा आजका सन्दर्भमा उपयुक्त हुने काव्यिक चिन्तनका निमित्त मात्र पनि सापेक्षित अर्थमा समीक्षण हुनु पर्ने कुरा पनि यहाँ चर्चा विषय बने । सबैको निष्कर्षमा के कुरा निस्कियो भने त्यहाँका साहित्यकार हरूकै बिचबाट एउटा संयोजन समिति बनाएर कार्यक्रम परिचालन गरिनु उपयुक्त हुने टुङ्गोमा पुगेर धर्म गौतमको संयोजकत्वमा एक संयोजन समिति बनाएर कार्यक्रमलाई अन्त गरियो । प्रतिष्ठानबाट ल्याइएका सामग्रीहरू पनि हस्तान्तरण गरियो बैठकको अन्त गरियो ।

यहाँ बिहानको एघार बज्यो । हामी बिस्तारै भोजनका निमित्त पाक स्थानमा हाजिर भयौं । हाम्रो साहित्यको वर्तमान स्थितिलाई पनि निरूपण गर्ने ध्येयले हाजिर भएका यस भेलामा धेरै विचार विषयहरूमा आदान प्रदानका कामहरू भए । अन्तरिष्ट्रिय नेपाली साहित्य कमाजको नेपाल च्याप्टरको आयोजनामा सम्पन्न हुँदै गरेका यस कार्यक्रमको आफ्नै विशेषता त छँदैछ । सम्मेलनको औचित्य यस अर्थमा अभ्र बढी के पनि छ भने भारतीय परिवेशबाट यहाँ आएका म्रष्टाका सृजनाबाट भारतीय नेपाली साहित्यको स्थितिलाई आत्मसात् गर्न पनि अवसर मिलेको छ । यस सम्मेलनमा नेपाली साहित्यका विशिष्ट साधक तथा

तथा समालोचक र उपन्यास तथा निबन्धका सर्जक र पत्रकार किशोर नेपाल, खगेन्द्रप्रसाद लुङ्गेल र अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली साहित्य समाज नेपालका अध्यक्ष राधेश्याम लेकाली र नेपाली साहित्यका स्वदेशी र विदेशी अतिथि म्रष्टाका सम्मानमा जुटेका स्थानीय साहित्यकारहरू को निकै बाक्लो उपस्थितिले इलाको साहित्यिक वातावरणलाई निकै उर्जा प्रदान गरेको थियो । नगरपालिकाको सभाकक्षमा हामी उपस्थित भयौं— दिनको बाह्र बजेतिर । कार्यक्रम आरम्भ भएको उद्घोष पनि भयो । हामी पनि कार्यक्रम स्थलमा उपस्थित हुन पुदा सभास्थलमा निकै ठूलो रोकक जमेको थियो ।

सभा सुरु भयो । कार्यक्रम कविता पाठ, मन्तव्य, परिसंवाद तथा कार्यपत्रको प्रस्तुति पालैपालो प्रस्तुत गर्ने काम मिलाइएको रहेछ । पहिलो भ्रमटमा केही कविता पाठ गरिए । त्यसपछिको क्रममा मन्तव्य र फेरि परिसंवादको क्रम आयो । मन्तव्यमा भानुप्रतिष्ठानका अध्यक्ष व्रतराज आचार्यबाट भानुभक्तको द्विशत वार्षिक कार्यक्रमको उद्देश्य । त्यसको उपयोगिताको पनि राम्ररी प्रस्तुति भयो । यो क्रमपछि समसामयिक नेपाली साहित्य शीर्षकको कार्यपत्र खगेन्द्र लुङ्गेलबाट प्रस्तुत भयो । त्यसमाथिको मेरो टिप्पणीको पालो आयो । समसामयिकता मध्येका एक कालका प्रवृत्ति र तिनका वैशिष्ट्यलाई प्रकटमा ल्याउने काम हो र आजको नेपाली साहित्य वैदेशिक चेतनाबाट मुखरित बनेको छ । यसलाई नै विषयको चुरो बनाएर त्यस कार्य पत्रमाथिको टिप्पणी गर्ने काम मैले गरें । कतिलाई यो कुरा ठिक लाग्यो होला र कतिलाई यो कुरा नराम्रो पनि लाग्यो होला । मेरो काम पुरा भएपछि मैले अनुमती पनि मागें । अब हामीले प्रस्थान नगरे काँकरभिट्टा र लाहानको काम भ्याउन कठिन पर्छ । आजै ती ती ठाउँका मित्रहरूसँग पनि आजै बेलुकाको समय निर्धारण भएको हुँदा अब विलम्ब

नगरी हिँडनुमा श्रेय छ भन्ने अठोटका साथ हामीले अनुमति माग्यौं र पायौं पनि ।

कार्यक्रमा आफ्ना गतिमा चल्दै रह्यो । हामीले अनुमति पायौं र बिस्तारै सभास्थलबाट असभ्यताको सङ्केत नदिने गरी बाहिरियाँ । मैले सबैसँग बिदा मागें । मैले इलामसँग यसरी नै बिदा माग्दै र आउँदै पनि गरेको छु । यो क्रम जीवन चलेसम्म चलिने रहने त होला । हामी चढ्यौं— गाडीमा, गाडी निस्कियो— मूलबाटामा । जीवनको क्रम यसरी नै त चल्ने होला । आगमन र प्रत्यागमनमा । अनि आवर्तन र प्रत्यावर्तनमा । गाडीले इलामको बजारलाई बाईबाई गयो । मेची राजमार्गको यात्रालाई आत्मसात् गरेर हाम्रो यात्रा अधि बढ्यो । मामा इन्द्रराज र कवि श्रवण मुकारुङको प्रभाव हाम्रा कवि चालक अर्जुन अर्यालमा पनि परेको स्थिति बिस्तारै प्रकटमा आयो । मामा इन्द्रराजको नरम कलामा प्रकट हुने वाक्पटुता तथा कवि मुकारुङको गेय गुणयुक्त कविता सिर्जना कला र कविता प्रस्तुतिको कला यात्राको प्रत्यावर्तन पछि मात्र प्रकटमा आउन सक्थे । यो दिव्यताको परिचय मुकारुङले केही दिन पहिले नै थाहा पाइसकेका रहेछन् । तर त्यो त अब मात्र प्रकटमा आएकोमा निकै पश्चात्तापको पनि अनुभूति भयो । यो गफको र कवि अर्जुन अर्यालको कविता प्रस्तुतिको कलाले काव्य चिन्तनको सैद्धान्तिक सम्पर्क नपाउँदा नपाउँदै पनि काव्यिक संवेदना प्रकटमा आएको पाउँदा हामी सबैमा प्रसन्नताको अनुभूति प्रकटमा आयो ।

गाडी माई नदी तरेर उकालो लाग्यो । दिनले चार बजाउने चाल देखायो । फागुनकै पहिलो साता त हो । साढे पाँच बज्न पाएको हुँदैन । सूर्य क्षितिजको घुरानमा घुम्न पुगिहाल्छ । जति नै चहकदार चरित्र होओस् न ! परिस्थितिमा जटिलता आउने बित्तिकै दुर्गन्धित कालिमामा भासिन पुग्दछ । आज पनि त्यस्तै देखियो । काँकरभिट्टाको भानुप्रतिमा स्थल भएर लाहानसम्म पुग्न

समयको अभाव स्पष्ट देखिएका कारण मैले मोदनारायण भालाई फोन गरेर भोलि विहान आठ बजे मात्र भेटघाट गर्ने कुरा मिलाएँ । साथीहरूले मेरो कुरा सुन्नु भयो र मौन सहमति जनाउनु भयो । गाडीले माई पारको उकालो काट्दै थियो । साडे चार बजेतिर गाडीले फिक्कलको क्षेत्र पनि छोडेर कन्यामतिर प्रवेश गर्‍यो । बिस्तारै तराईको भाग पनि देखियो । तर तराई पनि तुवाँलोको पर्दाले ढाकिएका अनुहार देखाइरहेको थियो । कन्याम र हर्कट मात्र होइन, कुटीडाँडामा अवस्थित सानो पाथीभारालाई पनि प्रणाम गरेर हामी लाग्यौं – ओरालो । कोलबुङ र लसुनेलाई, किटेनी र बर्नेलाई पछि पार्दै हाम्रो गाडी बुधबारेलाई टेक्न पुग्यो । तराईको यो पहिलो गाँडो हो । यहाँ पुगेको गाडी एउटा घरको प्राङ्गणमा गएर रोकियो । त्यसो हुनमा मामाको निर्देशन थियो र यो योजना मामाका अतिरिक्त मलाई मात्र सङ्केत थियो । साथीहरूको मनमा पच्यो होला– यहाँ शौचालय जाने ?, त्यो होहन । अनि यो कुनै रिसोर्ट हुनु पर्छ, चियापानका निमित्त अडेको हुनु पर्छ, त्यो पनि होइन । अनि किन रोकियो त ? यहाँहरूको अड्कल आंशिक सत्य छ, त्यो सत्य के हो भने हामी यहाँ चिया खानका निमित्त रोकिएका अवश्य हौं तर यो कुनै रिसोर्ट होइन, त्यो त मामा श्रीका सम्धीज्यूको निवास थियो । यस स्थितिले हामीलाई निकै चकित बनायो ।

परिचय र चियानास्ता पछि हामी केही पारिवारिक विषयमा पनि प्रवेश गर्‍यौं । मामाका सम्धीज्यू हरि कोइरालाको घर थियो– त्यो । यहाँबाट एकै किलोमिटरको दुरीमा रहे पनि समयको अभावका कारण मैले घरमा नपर्ने निर्णय गरें । दिनको पाँच बजिसकेको थियो । हामीले बिदा भएर काँकरभिटारतर्फ लामुमा कल्याण थियो । बिदा भएर हामी बाटो लाग्यौं । काँकरभिटार भानु प्रतिमा निमार्ताहरूलाई पुण्य खरेल ज्यूमार्फत छ बजे त्यहाँ पुग्ने स्थितिको सूचना

सम्प्रेषण गर्ने काम गरें । कोइराला ज्यूले हाम्रो बिदा गर्नु भयो । गाडीले गति लियो– चाराली पुग्यो । चाराली पुगेको गाडी लाग्यो– पूर्वतर्फ । धाइजन, धुलाबारी हुँदै हामी काँकरभिटार पुग्यौं । समय भने पूरै अँध्यारोमा परिणत भइसकेको थियो । मोबाइलबाट सोधियो– प्रतिमा स्थलको संरक्षणका मित्रहरू कहाँ हुनुहुन्छ ? रातको अन्धकारमा पनि हाम्रो प्रतीक्षामा रहेका मित्रहरू त्यहाँ पुगेर भेटघाट र चिनजान गरेर भानुभक्तकै प्रतिमा स्थलमा पुगेर दर्शन गर्ने र प्रतिमामै सटेर राति नै भए पनि हामीले तस्बिर पनि लिने काम गर्‍यौं । त्यसपछि एउटा पसलमा पसेर एक एक कप चिया पनि खाने काम सम्पन्न गर्‍यौं । प्रतिमा संरक्षणको समिति जीवन्त रहेको हुँदा यहाँ द्विशतवार्षिक समारोहका काम यसै समितिबाट सम्पन्न हुँदै जाने निष्कर्ष बनेपछि हामीले यात्रालाई प्रत्यावर्तन दिने योजना उपयुक्त ठानेर बिदा भयौं ।

बिदाबादी भएपछि हामी गाडीमा बस्यौं । रातको निकै बाक्लो अँध्यारो चिर्दै हाम्रो यात्रा पूर्वतर्फ बढ्यो । चारालीसम्मको अघिकै बाटो दोहोर्‍याएर फेरि अस्ति चार दिन अघि यात्रा गरेको बाटोलाई नै अवलम्बन गर्दै हाम्रो यात्रालाई इटहरीसम्मको गन्तव्य बनाएर अघि बढ्यो । अन्धकारको लामो सुरुङ्दलाई नै एक मार्ग बनाएर यात्रा बढ्यो– पश्चिमतर्फ । सुरुङ्गामा भानिजको आफन्तको घरमा तयार भएका भान्छालाई फोनबाटै पन्छाएर हामी अघि बढ्यौं– मामाकै इटहरी स्थित अर्को सम्धीको घरलाई गन्तव्य बनाएर । गाडीको तीव्र गतिले कनकाइलाई विगत बनायो । दमक र उर्लाबारी पनि पछि परे र पछि परे बेलबारी र गछिया पनि । बिस्तारै पुग्यो गाडी– इटहरी । हामी सबै बिस्तारै ओर्लियौं– गाडीबाट । कोठामा छ/छ जना पाहुना त्यो पनि रातको दश बजे । अब हालत के भयो होला ? मामा हराउनु भयो– हामी धेरैलाई थाहा भएन । मामा हराउनुका कारण के थियो ? त्यसको

रहस्य हामी चुलामा पुगेपछि मात्र थाहा भयो— मामा र उहाँका सम्धी मात्र चुलामा रोटी तरकारीको तयारीमा जुट्नु भएको रहेछ । अधिल्लो सम्धी प्रकरणमा परिचयको मात्र सङ्कट परेको थियो र यस सम्धी प्रकरणमा भने भोजन बनाउने कर्म नै सङ्कटमा परेको थियो । आज त्यहाँ त मामाका सम्धीबाहेक एकै पनि सदस्य नभएको र दुई सम्धी मात्र रोटी बेल्लमा व्यस्त रहनु परेको सन्दर्भ खुल्दा हामी सबै आत्मग्लानि भएर पानी पानी बन्थौं । लज्जित बने पनि भोकले माफी नदिएका कारण हामी रोटी खानमा जुट्यौं । दुई सम्धीले तयार गरेको भोजन रमाइ रमाइ लिएर हामी लाग्यौं— सुत्ने तर्खरमा ।

फागुन सोह्र गतेको बिहान इटहरीमा उदायो । हामीलाई यात्रामा जुट्न हतार भइसकेको रहेछ— निद्राबाट ब्युभ्रदा त । हामीले नित्यकर्मबाट निवृत्त भएर चियाको प्रतीक्षा नगरी यात्रारम्भ गर्नु । इटहरीबाट प्रेमपूर्वक बिदा भयौं । जीवन यही त हो कतै को र कहिलेको स्वागत अनि कतै को र कहिलेको बिदाइ । यिनै अन्तर्भावनाहरू समेट्दै वरको दानामा भुसुनाहरू कोचिए भैं हामी कोचियौं—गाडीमा । अनि लाग्यो गाडी— अस्ति आफ्नै बाटो पश्चिमतिर । तर अब हामीले ३५ सिटीको प्रतीक्षाका निमित्त प्रेसर कुकरमा पाक्नु थिएन र कसैलाई पकाउनु पनि थिएन । गर्थौं— इनरुवा र कोशी हुँदै । छिन्नमस्तालाई हामीले टाढैबाट अभिवादन गर्थौं । अभिवादन गर्नु पनि के थियो र हामी सबैको मस्तक मात्र होइन बाहु नै छिन्न भइसकेको अवस्थामा अभिवादन गर्ने क्षमता पनि कहाँ पो बाँकी थियो होला र ? हामीहरूको मस्तक छिन्नभिन्न गर्ने पराइका प्रतिफलनका कारण नै यसो हुन सकेको हो भन्ने मलाई लागिरह्यो । छिन्नभिन्न भएका मस्तिष्कलाई एकत्रित गर्ने कवि भानुभक्त एकातिर र एकत्रित बनेका मस्तिष्कलाई नै छिन्नभिन्न गर्ने स्वर्भानुभक्त अर्कातिर । यो सबै संवेदना आत्मसात् गर्दै

म बढिरहँदा व्रतराज आचार्यले मौनतालाई भङ्ग गर्दै प्रश्न गर्नु भयो— साथीहरूलाई खबर गर्ने कि ! मैले भनैँ— मोदनारायण जी लाहनमा हाम्रो बाटो हेरिरहनु भएको छ । घडी हेरें— साडे सात बजिसकेको रहेछ । गाडी भने बरमभियाको वैद्यनाथ बुढाको पेडा दोकानबाट गुञ्जिँदै थियो । गाडीले आफ्नो गति निकै तीव्र बनायो । साडे सात बजेका समयमा बल्ल बल्ल हाम्रो गाडी लाहानमा पुगेर रोकियो ।

मोदनारायण जीले आफ्ना साथीहरू सहित उभिएर बिचबाटामै स्वागत गर्नुभयो । हामी पनि गाडीबाट ओर्लियौं । चिया खाने र गफ गर्ने व्यवस्था पनि उहाँहरूले नै मिलाउनु भएको रहेछ । हामी त्यही पसलमा पुगेर बस्यौं । प्रसङ्ग चल्थो— भानुभक्तको द्वितीय शतवार्षिक कार्यको उत्सवमा केही न केही कार्य आयोजना पनि गर्न सके राम्रो हुन्थ्यो । उहाँले पनि आफ्नै पहलमा यो कामलाई सम्पन्न गर्ने वातावरण बनाउने आशय प्रकट गर्नु भयो । हरिनारायण महतो, भैरव गेलाललगायतका व्यक्तिको सक्रियतामा कार्यक्रम परिचालन गर्न सकिने कुरा पनि त्यहाँ प्रकटमा आए । प्राध्यापक व्रतराज आचार्यको तर्फबाट केन्द्रीय स्तरबाट ल्याइएका सामग्रीहरू हस्तान्तरण भए । चिया नास्ताका निमित्त उहाँहरूलाई धन्यवाद दिएर हामी बाटो तताउने दिशामा उद्यत भयौं । हामीले भोजन गर्न मामा गृह चन्द्रनिगाहपुर पुग्ने पर्ने परिस्थिति बनेको थियो । माइज्यूहरू हाम्रा निमित्त भोजन तयारीमा लागि सक्नु भएको खबर मोबाइलले प्रसारण गरिसकेको थियो । हामी लाहानसँग पनि बिदा भएर यात्रालाई छोट्याउनमा व्यस्त भयौं । गाडीले गति तीव्र बनायो ।

यात्राका सबै गन्तव्य तयार गरेर हिँडेका हामीहरूमा अभ्यसम्म त कुनै त्यस्तो असहज परिस्थिति आउन पाएन । हामी निर्धारित समयमा सबै कार्यक्रम भ्याएर अब फर्किन लागेका थिए । गाडी अस्तिको जनकपुरतर्फको मोडलाई छोडेर पश्चिमतर्फ बढ्यो । ढल्केबर

हेर्दाहर्दे पछिल्लि तर पत्न्यो । यहाँबाट नजिक दक्षिणतिर रहेका जनकपुरकी पुत्री पौराणिक युगमा माइती देश छोडेर अयोध्या पतिगृहमा गएकी थिइन् । हिजो आज जनकपुरकी पुत्री मात्र होइन समग्र नेपालकै पुत्रीहरू भारतका विभिन्न नगरमा निर्यात हुन्छन् । पौराणिक कालमा सीता अयोध्या जाँदा त्यत्रो पुराण रचिएको थियो । आज हजारौं सीताहरू भारतका कोठी कोठीमा भित्रिन पुग्दा न कुनै एउटा राम ज्वाइँको चर्चा हुन सक्थ्यो न सारा चरीमायाको जीवन कथाले काव्यात्मक रूपमा प्रकट सक्थ्यो । मेरो संवेदना कता कता अल्मलिएकै वेला गाडी चन्द्रनिगाहपुर स्थित मामाको घरतिर लागिसके छ । म त किन किन एकाकी बनेर अल्मलिएँ छु । गाडी गएर मामाका आगनमा रोकियो । भोजन तयार थियो । मामाले आमालाई गएर आफू आएको सूचना दिनु भयो । हजूरआमाको स्वास्थ्य राम्रो रहेको हुँदा मलाई मात्र होइन हामी सबैलाई प्रसन्नताको अनुभूति भयो । हामीले भोजन लियौं । मामालाई यहाँ आइपुग्दा परिस्तथतको निकै गम्भीरताको बोध भइसकेको थियो । भोजनपछि हामी काठमाडौँका लागि प्रस्थान गर्ने दिशामा तयार भयौं । मामा माइज्यूसँग बिदा भयौं ।

गाडीले यात्रा काठमाडौँतर्फ बढायो तर यस गाडीले हेटौँडा पुगेर थकाइ मार्ने विचार गर्‍यो । हाम्रा कवि चालक अर्जुन अर्यालको घरमा पुगेपछि यो गाडी एक पाइला सारोस् त मरिजाउँ । हामीले यस गाडीलाई छोडिदियौं । ब्रतराज आचार्य र पुस्कर आचार्य हेटौँडामा आएर चुहिए । रट्यो चालक अर्जुन अर्याल पनि यहाँ चुहिएका कारण त्यस गाडीले हलचल नगरेको कुरा अब पो थाहा भयो । श्रेणी म भने हेटौँडामा आएर अर्को गाडीमा चढेर काठमाडौँ जानु पर्ने प्रस्ताव अर्घिल्लि आयो । दुःखद कुरा चाहिँ के रट्यो भने अर्जुन अर्यालको छिमेकमा रहेका कवि तथा गीतकार भीम विराग (भीमबहादुर अधिकारी)

को आज निधन भएको रहेछ । हामी गएर शोकपुस्तिकामा हस्ताक्षर गर्‍यौं र समवेदना पनि प्रकट गर्‍यौं । हाम्रो हेटौँडाबाट यात्राका निमित्त गाडीमा प्रस्तुत भयो । गाडीको संस्कृति चाहिँ के रहेछ भने दश/आठ किलो मिटर दूर घर भएका यात्रीले टिकट लिएको रहेछ भने पनि घर घर गएर यात्री बटुल्न अभ्यस्त बनिसकेको गाडी लाग्यो— घरघर घुम्न । हामी पनि बसिदियौं— गाडीमा । गाडी रापती तरेर निकै पश्चिमतर्फ लाग्यो । एक जना यात्री निकै पर पुगेर फेला पायो । यात्री रहेछन्— कान्तिपुर टेलिभिजनका हर्के हल्दार शृङ्खलाका कलाकार हर्के हल्दारका नामबाट परिचित विष्णु सापकोटा । बाह्र र चौध थान मान्छेको भारी लिएर हाम्रो गाडी साडे दुई बजे हेटौँडाबाट उकालो लाग्यो ।

भैँसे र भीमफेदीमा पुग्दा म एकपल्ट भस्किएँ । हाम्रा यात्राका सहयात्रीहरू नदेख्दा निकै भस्किएको थिएँ । तर श्रवणले मलाई सम्झाउनु भयो । के भयो तपाइँलाई मामा छुटेको, अर्जुन अर्याल, पुष्कर आचार्य र ब्रतराज आचार्य पनि तलै छुटिसकेको कुरा । हामी मात्र त हो काठमाडौँ फर्किने यात्रीहरू अब हेरौं त कुलेखानी र सिस्नेरीका पाखाहरू काट्दै गाडी दक्षिण कालीतर्फ लाग्यो । क्रमैले हामी फर्पिङ र चोभारमा आएर लामो सास फेर्‍यो । चोभार र त्रिवि परिसरको गेट र बल्खु । आएर गाडीले हामी दुवैलाई ओकल्यो— बल्खुमा ल्याएर । अब त हाम्रो यात्रा टुङ्गियो । हामी यहाँ आएर आफ्ना आफ्ना शिविरतर्फ लाग्यौं । यात्राको क्रम यही त रहेछ । हामी लाग्यौं— आफ्ना आफ्ना शिविरतर्फ । धेरैपछि पो थाहा भयो मित्र श्रवणले त शिविर नै परिवर्तन गरिसके छन् । मलै भनै उहाँलाई पुरानै शिविरमा खोजिहँ । आफू भने पुरानै शिविरमा रम्न बानी परेको मान्छे । अरू पनि मजस्तै एउटै शिविरमा रहन्छन् भन्नु पनि मुख्याई नै हो जस्तो लाग्दा लाग्दै म आफ्नै निवासमा भित्रिएँ । ■

अनौठो प्रतिभाका धनी भानुभक्त आचार्य

● डा. भद्रवीर अधिकारी

शिष्ट नेपाली भाषा विकृताको सृजना र उत्थानमा जीवन उत्सर्ग गरेका सरस्वतीका वरदपुत्र आदिकवि भानुभक्त आचार्यको स्वभाव, व्यक्तित्व र प्रतिभा अनौठो थियो । उनको जन्म र स्वर्गारोहण आइतबार (सूर्यबार) कै दिन भएकोलाई पनि राम्रो संयोग मानिन्छ ।

भानुभक्त आचार्यका पिता पं.ख. धनञ्जय आचार्य र माता धर्मावतीलाई लामो समयसम्म सन्तान नभएकाले १२ वर्षसम्म सूर्य व्रत लिएपछि भानुभक्तको जन्म भएको हुँदा छोराको नाम पनि सूर्यलाई सम्झाउने नाम भानुभक्त नै राखेका थिए । शान्त, सन्त, सुशील सत्यवादी स्वभावका भानुभक्त आचार्यको बाल्यकालदेखि नै शौर्यशक्तिद्वारा ऊर्जान्वित अत्यन्त गम्भीर स्वभावका हुँदा संस्कृत शास्त्रका धुन्धर विज्ञान उनका बाजे पं. श्री कृष्ण आचार्यसमेतका परिवार भानुभक्तलाई बाल्यकालदेखि नै अत्यन्त श्रद्धा र माया गर्दथे । पिता पं.ख. धनञ्जय सरकारी सेवामा सधैं बाहिर जिल्लामा बस्ने हुँदा भानुभक्तको पालन-पोषण र शिक्षा-दीक्षा बाजे पं.श्री कृष्ण आचार्यबाट भएको थियो ।

बाजे पं. श्री कृष्ण आफ्नी पत्नीका साथ काशीवास वनारस जाँदा भानुभक्त

आचार्यलाई पनि साथै ललित काशी मै अध्ययन गराएर विद्वान् पण्डित बनाएका थिए । कवि भानुभक्त आचार्य पनि बाजे पं. श्री कृष्णलाई मन पराउँथे । पहिली पत्नी स्वर्गारोहण भएपछि दोस्रो विवाह भएका १४ वर्षका भानुभक्त पत्नीलाई घरमै छाडी तीर्थ काशीवास जान लागेका बाजे-बज्यै पं. श्री कृष्णको साथ खुशीले काशी गएका थिए ।

आफू १९ वर्षको हुँदा पहिले बज्यै र पछि बाजे पं. श्री कृष्ण काशीमा देहान्त भएकाले कवि भानुभक्त आचार्य पाल्पामा सरकारी सेवामा बसेका पिता पं. ख. धनञ्जय आचार्यको आज्ञानुसार आफ्नो घर व्यवहार हेर्न चुँदी रम्या आई जवान श्रीमतीका साथ घर व्यवहार गर्न लागे । त्यसैबेला उनका पिता धनञ्जयका ६ जना दाजु भाइ छुट्टी भिन्न भएकाले धनञ्जयका एक मात्र सन्तान पुत्र भानुभक्तले नै सबै घर व्यवहार सम्हाल्न परेको थियो । जवान श्रीमतीका साथ घर व्यवहारमा त्यसरी रहन परे पनि भानुभक्त घर व्यवहारमा नभुली नेपाली भाषा साहित्यको साधनामा मात्र लामे गर्थे ।

संस्कृत भाषाका विद्वान् परिवार, समाज र वातावरणमा हुर्किएका भए पनि कवि भानुभक्त बाल्यकाल देखि नै नेपाली भाषा कवितामा रुचि राख्थे र काशीबाट विद्वान् पण्डित भई आएपछि पनि पूर्णरूपले नेपाली भाषा कविता साहित्यमै समर्पित भएर अगाडि बढेका थिए । अनेकौं व्यवहारिक, समस्यालाई धैर्य र परिश्रमका साथ पार गरेर सदा सर्वदा नेपाली भाषा कविताको सेवामा रत रही श्री ५ वडा महाराजा पृथ्वीनारायण शाहले एकीकरण गरेको विशाल नेपालको लागि अति आवश्यक परेको बोलचालको भाषाको आवश्यकता पूरा गर्न कवि भानुभक्त आचार्य समर्पित भएकाले लागि शिष्ट नेपाली भाषाका

मीठा रसीला कविता सृजना गरेर नेपाल अधिराज्यका सम्पूर्ण जाति, वर्गलाई भाषाका माध्यमले एकै सूत्रमा बाध्न पूर्ण सफल भए।

उनले आफ्नो जीवनमा २६ मुक्तक, १४ फुटकर, तीन खण्डकाव्य, एक महाकाव्य समेतका अत्यन्त उच्चस्तरका सदाबहारका कविता साहित्य रचना गरेका छन्। उनका ती रचनामा पाइने सत्यता, मिठासलाई उछिन्न सक्ने साहित्यिक रचना आजसम्म पनि देखा पर्न सकेका छैनन् भनिन्छ। सौर्य शक्ति प्राप्त कवि भानुभक्त आचार्यका ती रचनामा निहित विशेषतालाई पहिचान गरेर नै युवाकवि राष्ट्रिय विभूति मोतीराम भट्टले कवि भानुभक्त आचार्यलाई आदिकवि, कवि चक्र चूडामणि आदि सम्मानले विभूषित गराएका हुन्।

युवा कवि मोतीराम भट्टले कवि भानुभक्तलाई प्रदान गरेको आदिकवित्व र चाँसी कविता समेतका विषयमा केही विद्वान् हरूले पूर्वाग्रही हुँदै अविश्वास प्रकट पनि गर्ने गरे। तर, सत्य सदा सत्य नै हुन्छ भन्ने कुरा अहिले प्रति समय सूर्य प्रकाशजस्तै फैलिँदै गइरहेको भानुभक्तप्रति देखापरेको सम्मानबाट छर्लङ्ग हुन्छ। युवाकवि मोतीराम भट्ट सत्य प्रेमी र गुणग्राही भएकाले नै ती गुणवान् कवि भानुभक्तको चमत्कारी प्रतिभा चिनेर उनलाई त्यसरी विशेष रूपले सम्मान गरेका रहेछन् भन्ने कुरा पत्रकारले भानु साहित्यमा सात वर्ष लामो समय लगाएर पूर्ण गरेको त्रि.वि. अन्तर्गतको विद्यावारिधिले समेत प्रमाणित गरेको छ। सो विद्यावारिधिको प्रकाशित सोधग्रन्थ त्रि.वि. केन्द्रीय पुस्तकालय समेतका उच्च पुस्तकालय, रत्न पुस्तक भण्डार र उच्च शिक्षा अध्ययनका विद्यार्थीका साथै प्राध्यापक, विद्वान् कवि साहित्यकार पत्रकार जगतमा समेत प्राप्त भई अवगत भएको छ।

साथै, नेपाली शिक्षा परिषद्मा स्थापित प्रतिवर्ष एकजना विद्वान् साहित्यकारलाई प्रदान गरिने लाखौं रकमको पुरस्कारले पनि भानुभक्त आचार्यले नेपाली भाषा साहित्यमा प्रदान गरेको योगदानको कदर गरेको छ। उनको आदिकवित्वबारे यदाकदा विद्वान् जगतमा देखापरे आएको अविश्वासका

वक्रदृष्टि निवारणमा सो पुरस्कारले ठूलो काम गरेको पाइन्छ। हाम्रो जस्तो समाजमा यस्तो आर्थिक पुरस्कारको प्रभाव साँच्चै नै ठूलो हुँदोरहेछ। त्यसरी विरोध गर्नेहरू अहिले उमंग हुँदै भानुभक्त आदिकवित्वको प्रशंसा हर्षका साथ गर्न लागेको देख्दा आनन्द लाग्छ।

नेपाली भाषामा कविताको विकासमा भानुभक्त आचार्यद्वारा प्राप्त योगदानको कदर गर्दै नेपाल सरकारले अविच्छिन्न रूपले यो योगदानको सम्मान होस् र नेपाली शिष्ट भाषा साहित्यको विकास क्रमशः हुन सकोस् भन्ने हेतुले भानु जन्मस्थल विकास समिति गठन गरी प्रत्येक वर्ष सो समितिलाई २०/२५ लाख आर्थिक सहयोग प्रदान गर्ने गरेर भानु साहित्यको ठूलो कदर गरेको छ।

आदिकवि भानुभक्तबाट सिर्जित शिष्ट भाषा साहित्यको वृक्ष अहिले दिनानुदिन विशाल बन्दै गएको छ। स्वदेशमा मात्र हैन विदेशमा पनि नेपालीहरू जहाँ जहाँ पुगेका छन् त्यहाँ त्यहाँ आदि कवि भानुभक्तको श्रद्धाका साथ स्मरण, सम्मान गर्ने गरिन्छ। पत्रकार, प्रशासनिक, साहित्यिक आदि जगतका साथै लोकगीत, संगीतसमेतका सम्पूर्ण क्षेत्रमा आदि कवि भानुभक्तबाट सृजित शिष्ट नेपाली भाषाका कविताहरू उमंगका साथ प्रयोग गर्ने, गराउने गरिन्छ। जतिजति विशुद्ध रूपमा नेपाली भाषाका साहित्य, कविता, गीतहरू फैलिँदै जान्छन् त्यतित्यति नै आदिकवि भानुभक्त आचार्यप्रति श्रद्धा र सम्मान हुन जानेछ भन्न सकिन्छ।

यो वर्ष आदिकवि भानुभक्त आचार्यको २०० औं जयन्ती हो। नेपाल अधिराज्यका सम्पूर्ण शैक्षिक संस्थान, विद्यालयका साथै मित्र राष्ट्र भारत दार्जिलिङ, खर्साङ, कालिङपोङ, सिक्किमलगायत भारतका जहाँ जहाँ नेपालीहरू बसोबास गरेका छन् र अन्य विदेशी मित्र देशमा जहाँ विद्वान् विदूषी नेपालीहरू पुगेका छन् त्यहाँ भानुभक्त आचार्यको जयन्ती र उनको रचना नेपाली भाषा कविता साहित्यको महिमाको चर्चा गर्दै धुमधामसँग मनाइन्छ। जय नेपाल, जय नेपाली भाषा जय आदिकवि भानुभक्त आचार्य पुकारिन्छ। ■

नेपाली संस्कृति, साहित्य, कला, इतिहास एवम् भूगोलमा प्रतिविम्बित रामायण संस्कृति

● प्रा.डा.वेणीमाधव ढकाल

१. उपक्रम

मर्यादापुरुषोत्तम श्रीराम र सतीशिरोमणि भगवती सीताका साथै रामायणका आदर्श पात्रहरूको चरित्रचर्या नेपाली जनजीवनमा आदर्शका मुहान बनेर रहेका छन् । नेपाली संस्कृतिमा रामायणको प्रतिविम्ब, नेपालमा आदिकाव्य रामायणको रचना, नेपाली साहित्य र लोकसाहित्यमा रामायणसंस्कृतिको प्रतिविम्ब, कला, इतिहास र भूगोलमा रामायणसंस्कृतिको प्रतिविम्ब जस्ता विषयमा केन्द्रित रही यो आलेख तयार गरिएको छ । नेपाली जनताको साधना, संस्कार, संस्कृति र व्यवहारमा रामायणको अमिट छाप परेको कुरा दिग्दर्शन गराउन तयार गरिएको यस आलेखमा नेपाली जनजीवनको बाह्य र आभ्यन्तर पक्षमा रामायण संस्कृतिको पूर्ण प्रभाव रहेको तथ्य उजागर गर्ने उद्देश्यले विचार प्रस्तुत गरिँदछ ।

२. नेपाली संस्कृतिमा रामायणको प्रतिविम्ब

कुनै पनि संस्कृति, भाषासाहित्य, दर्शन, धर्म, कला र इतिहासबाट अभिव्यक्त हुने गर्दछ । नेपाली संस्कृतिका उक्त सबै पक्षमा श्रीरामको पवित्र चरित्रमा आधारित रामायणवाङ्मयको प्रत्यक्ष प्रभाव अनुभव गर्न सकिन्छ । नेपालका पहाड र तराईका लाखौँलाख नेपालीहरू अध्यात्मरामायण, वाल्मीकिरामायण, भानुभक्तको रामायण र तुलसीकृत रामायणलाई पुण्यदायक ग्रन्थका

रूपमा पारायण गर्छन् र गराउँछन् । यसबाट पापको मुक्ति, पुण्यको प्राप्ति र संस्कारहरूको शुद्धिको कामना गरिन्छ । कतिपय निष्काम भक्ति गर्ने रामभक्तहरू रामकै प्रीतिका लागि सकल भौतिक प्राप्तिलाई तिलाञ्जलि दिएर रामकै आराधनामा रमाउँछन् । रामनवमी, विजयादशमी, सीताजयन्ती, विवाहपञ्चमीजस्ता पर्वहरूमा धार्मिक कृत्य, महोत्सव र रामलीलाको आयोजना गरी आ-आफूना हृदयमा रामायणका संस्कारलाई उद्बुद्ध गराएर श्रीरामको उपासनामा आफूलाई समर्पित तुल्याउँछन् ।

वैदिक सनातन संस्कृतिको मूर्तरूपमा रामायण अहिले हिमवत्संस्कृति वा नेपाली संस्कृतिको पर्याय बनेर सुहाएको छ । रामायणका पात्रहरूको कर्तव्यनिष्ठा, स्वयम् श्रीरामको मर्यादाप्रतिष्ठा र नेपालनन्दिनी जानकीको पातिव्रत्य विशिष्ट उदात्त चरित्रका रश्मिधारामा आप्लावित नेपाली संस्कृतिले आफैलाई रामायणमय तुल्याएको छ । पावन पर्वहरूमा नेपालका सबै भूभागमा रामायणहरूको पारायण, प्रवचन, भजन-कीर्तन र आराधनाका मन्त्रघोष गुञ्जायमान हुन्छन् । यसैले नेपाली नारीहरूका निमित्त सीता पतिव्रताधर्मकी आदर्श बनेकी छन् भने सम्पूर्ण नरनारीहरूका निमित्त श्रीराम मर्यादापुरुषोत्तमका रूपमा आराध्य हुनुहुन्छ । नेपालको आकाशमा प्रतिदिन रामभक्तहरूको कीर्तनबाट प्रकट भएको-“हरे राम ! हरे राम ! राम राम ! हरे हरे !” को ध्वनि गुञ्जायमान

हुन्छ। मिथिलाक्षेत्रका विभिन्न मन्दिर, मण्डप र सरोवरहरूमा जीवित रामायण संस्कृतिलाई आत्मसात् गर्न सकिन्छ। यसैले नेपाली संस्कृति रामायणसंस्कृतिसँग एकाकार भएर रहेको छ।

सनातन संस्कृतिको मुहान रामायण अहिले ग्रन्थमात्र नभएर एउटा पावन संस्कृतिमा रूपान्तरित भएको छ र एउटा व्यष्टि कृति नभएर समष्टि आस्था बन्न पुगेको छ। वाल्मीकि रामायण र त्यसका आधारमा लेखिएको बहुभाषीय विशाल सीता-रामसाहित्यले समाजमा मर्यादा, अनुशासन, कर्तव्यनिष्ठा, ईश्वरभक्ति एवम् आध्यात्मिक चैतन्य प्रकाशित गरेका कारण मानवहरूले उत्तम जीवनरीति, उत्तम व्यवहारनीति र उत्तम अध्यात्मसंवृत्ति पाए।

यिनै रामायण र सीताराम साहित्यको जगमा सीताजी र श्रीरामका मूर्ति तयार भए, सीताराममन्दिर स्थापित गरिए, सीताराम र रामपरिवारका चित्रहरू प्रकाशित भए। सीतारामसम्बन्धी नाटक मञ्चन गरिए, समय समयमा रामलीला आयोजित भए, सीताजी र श्रीरामका चरित्रमा आधारित चलाचित्र बने र यी सबैले सीताजीलाई सतीशिरोमणिका रूपमा र श्रीरामलाई मर्यादापुरुषोत्तमका रूपमा विश्वसमाजका सामु स्थापित गराए। फलस्वरूप श्रीसीतारामका भक्तहरूले आफ्नो भक्तिलाई गङ्गाभैँ निर्मल एवम् पारदर्शी बनाए। श्रीसीतारामको गुणकीर्तन, नामसङ्कीर्तन र पूजोपासनाद्वारा आफूलाई कृतकृत्य तुल्याए। अर्कोतर्फ श्रीरामका नामबाट आस्थाका आधारमा सम्प्रदाय र पन्थ खडा भए। श्रीराम र वसिष्ठको संवादमा आधारित दार्शनिक ऊहापोहको पृष्ठभूमिमा श्रीरामको नामबाट दार्शनिक सिद्धान्त प्रतिपादित भए। अहिले सनातन-संस्कृतिअन्तर्गतको वाङ्मयराशिबाट सीतापरक एवम् श्रीरामपरक साहित्यलाई एक छिनका लागि पर सार्ने हो भने सनातन संस्कृतिको आधा अङ्ग रिक्तो हुने कुरा निश्चित छ।

यसैले निष्कर्षमा भन्न सकिन्छ कि सीताजीको आदर्श चरित्र र श्रीरामको मर्यादामय लीला, चरित्र एवम् धर्मानुशासनलाई माध्यम बनाएर संस्कृत, नेपाली, हिन्दी आदि अनेक भाषामा लेखिएका रामायण र सीता-रामकथामा आधारित कृतिहरूले सनातनसंस्कृतिका मूल्य, मान्यता एवम् मर्मलाई व्यापक रूपमा विस्तार गर्न र आगामी पुस्तामा सम्प्रेषित गर्न जुन योगदान गरे, त्यो अद्वितीय छ।

३. नेपालमा आदिकाव्य रामायणको रचना र नेपाली साहित्यमा त्यसको प्रतिबिम्ब

प्राचीनकालदेखि नै ऋषि-महर्षिहरूको साधनाभूमिका रूपमा प्रख्यात नेपालराष्ट्रमा उदारतापूर्वक सबै देवता र अवतारपुरुषहरूमा समानरूपमा श्रद्धा गर्ने परम्परा रहिआएको छ। सर्वधर्मसमन्वयको प्रयोगभूमि र देवताहरूको अवतारभूमि नेपाल वाल्मीकिरामायण एवम् भानुभक्तिय रामायणको उद्गमभूमिका रूपमा पनि प्रसिद्ध छ। रामकथाको उद्गमस्थल नेपालका नरनारीहरूका लागि श्रीराम अत्यन्त प्यारा परमेश्वर हुनुहुन्छ भने रामायणसंस्कृति जीवन्त र न्यानो आश्रयका रूपमा रहेको छ। यस प्रसङ्गमा नेपालमा रचित वाल्मीकिरामायण र भानुभक्त रामायणका विषयमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरिँदै छ।

(क) वाल्मीकि-रामायणको रचना

नवलपरासी जिल्लाको पवित्र त्रिवेणी क्षेत्र पारिपट्ट चितवन जिल्लाको तमसा नदीको तीरमा आश्रम बनाई तपोनिरत भएका वाल्मीकिले भक्तपुर जिल्लाको चाँगुनारायणनिर वीरभद्रनदीको दोभानमा बसेर वाल्मीकि रामायणको रचना गरेको कुरा स्कन्दपुराणअन्तर्गत हिमवत्खण्डको नेपालमाहात्म्यमा यसरी वर्णन गरिएको छ-“वेद र वेदाङ्गका ज्ञाता, तपस्या एवम् स्वाध्यायपरायण वाल्मीकि कुनै तमसा (तमांसा) नदीको तीरमा आश्रम बनाई बसेका थिए। कुनै दिन तिनका हृदयमा काव्यात्मक वाक्यको स्फुरण भयो। त्यसपछि एक दिन

नारदजी त्यहाँ आए । वाल्मीकिले विनम्रतापूर्वक जिज्ञासा प्रकट गर्दै भने-“हे मुनिवर नारदजी ! मैले कुन ठाउँमा रहेर रामसम्बन्धी उत्तम काव्यको रचना गरूँ, बताउनुहोस् ? हे मुनि श्रेष्ठ ! कुन ठाउँमा वाणीको ऐश्वर्य प्राप्त हुन्छ, मन स्थिर हुन्छ र कुन ठाउँ उपद्रवरहित छ ? म त्यहाँ गएर रामायणको रचना गर्न प्रवृत्त हुनेछु ।” वाल्मीकिको प्रश्न सुनेर नारदजीले उत्तर दिँदै भने-“दोलागिरि (चाँगुनारायण) को आग्नेय दिशामा वीरभद्रनामक दुई नदीको सङ्गम रहेको छ । अनेक किसिमका वृक्ष वनस्पतिले शोभायमान, नरिवल, ज्यामिर, आँप, कटहर, अगस्तिवृक्ष, खजुर, कोइरालो, मौलासिरीजस्ता फलवृक्षहरूका कारण आकर्षक, अनेक थरी लता एवम् पुष्पवृक्षका कारण रमणीय, निरुपद्रव, शान्त र सुन्दर त्यो ठाउँ इन्द्रको नन्दन उद्यानसमान छ । त्यस पवित्र वीरभद्रा नदीको दोभानमा गई तपाईंले मानिसहरूलाई उत्तम गति प्रदान गर्ने रामायण काव्यको रचना गर्नुहोस् ।” नारदजीबाट यसरी सूचना प्राप्त गरेपछि महर्षि वाल्मीकिले उक्त स्थानमा गएर आदिकाव्य

रामायणको रचना गरे । वाल्मीकिको यस कार्यबाट प्रसन्न भई नारदजीले त्यस क्षेत्रमाथि अनुग्रह गरेका थिए ।^१

यस प्रसङ्गबाट नेपालको भक्तपुर जिल्लाको उत्तरतर्फ दोलागिरि (चाँगुनारायणस्थान) को दक्षिण-पूर्व दिशामा बग्ने दुईवटा वीरभद्र नदीहरूको दोभानमा वाल्मीकि रामायणको रचना गरिएको तथ्य स्पष्ट हुन्छ । भाषावंशावलीले पनि यस भनाइलाई प्रमाणित गरेको छ ।^२ यसरी आदिकाव्य रामायण नेपालमा लेखिनु हामी नेपालीहरूका लागि ज्यादै गौरवको विषय हो ।

(ख) नेपालमा अन्य रामायणको रचना

नेपालमा वाल्मीकिरामायणको रचना भएको माथिको प्रसङ्गबाट वाल्मीकिकै रचना आनन्दरामायण पनि नेपालमै लेखिएको हुनसक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । आनन्दरामायणका अनेक प्रसङ्गहरूमा शालिग्रामशिला बहन गर्ने कालीगण्डकीका तटवर्ती क्षेत्रहरूमा अयोध्याबाट आउनुभएका श्रीरामको लीलाविहार र दानसम्बन्धी विषय प्रकाशित

१. मार्कण्डेय उवाच-आसीच्च तमसातीरे वाल्मीकिर्मुनिसत्तमः । वेदवेदाङ्गानिपुणस्तपः स्वाध्यायतत्परः ॥ कदाचिद् वचनं तस्याकस्मिन् समजायत । नारदस्योपदेशतः प्राप्याञ्च ब्रह्मणोऽपि च ॥ रामायणकथां कर्तुं निश्चयं कृतवान् मुनिः । पप्रच्छ नारदमुनिं वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः ॥ कस्मिन् स्थले मया स्थित्वा काव्यं कार्यमनुत्तमम् । कस्मिन् स्थले वाग्विभूतिर्जायते मुनिसत्तम ! ॥ स्वैर्यञ्च मनसः कुत्र सर्वोपद्रववर्जिते । जायते मुनिशार्दूल ! तत्र गत्वा करोम्यहम् ॥ रामायणं नाम काव्यं मुने ! परमशोभनम् । श्रुत्वा वाल्मीकि वचनं नारदः प्राह शोभनम् ॥ दोलागिरेरग्निभागे वीरभद्रनदीद्वयम् । तयोश्च सङ्गमे रम्ये नानापादपशोभिते ॥ नारिकेलेश्च जम्बीरैः खजूरैरुपशोभिते । आम्रैश्च पनसैश्चैव बीजपूरैः समन्ततः ॥ कोविदारैश्च बकुलैः कूटजैरुपशोभिते । पुष्पैर्नानाविधैरम्ये द्वितीय इव नन्दने ॥ तत्र गत्वा मुनिश्रेष्ठ सर्वोपद्रववर्जिते । कुरु रामायणं काव्यं जनानां गतिदायकम् ॥ श्रुत्वा च नारदवचो वाल्मीकिर्मुनिसत्तमः । वीरभद्रासङ्गामेऽस्मिन् स गत्वा मुनिपुङ्गवः ॥ भाविरामायणं काव्यं चक्रे परमशोभनम् । ततः प्रीतो मुनिवरः स्थलेऽनुग्रहमाचरत् ॥ -मुक्तिनाथ खनाल (अनु.), नेपालमाहात्म्य ३/१-१२, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, वि.सं.२०२८ ।

२. भाषावंशावलीमा भनिएको छ-“वाल्मीकिनामा मुनिले रामायणकथा बनाउन निश्चय गरी नारदमुनिसँग प्रश्न गर्दा भया । कुन स्थानमा बसी काव्यकार्य गर्न उत्तम छ, कुन स्थानमा वाग्विभूतिवृद्धि र मनको स्थिरता हुन्छ, त्यहाँ जाई रामायण काव्य बनाउँदा हुँ भन्दा नारदमुनि आज्ञा गर्दछन्-हे मुनि ! सुन, नेपाल क्षेत्रविषे दोलागिरिका आग्नेय भागमा वीरभद्र नदीका सङ्गममा अतिरमणीय स्थल छ । त्यसै स्थानमा जाई रामायणनामक काव्य श्लोककन गरी लोककन गतिदायक एक ग्रन्थ बनाया बढिया होला भन्दा उपदेश पाई तत्तत्स्थानमा ग्रन्थ बनाउँदा भया ।”

- नयनाथ पौडेल (सम्पा.), भाषावंशावली (भाग-१), नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय, काठमाडौं, वि.सं.२०२०, पृ.१४ ।

भएका छन् । तसर्थ आनन्दरामायण पनि नेपालभूमिमा लेखिएको कृति हो भन्न सकिन्छ । भानुभक्तपूर्ववर्ती अनेकौँ साहित्यकारहरूले रामायणका विविध स्कन्धहरूमा आधारित कृतिहरू लेखेका थिए । काण्ड अथवा कतिपय काण्डका आधारमा कृतिहरू लेखिँदै गए । तीमध्ये सोमनाथ सिग्देलको आदर्शराघव महाकाव्यले सम्पूर्ण रामायणको विषयवस्तुलाई कलात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरेको छ । जनकपुरको जानकीमन्दिरमा रहेको भोजपुरी रामायणले नेपालको तराई भागमा पनि आ-आफ्ना स्थानीय भाषाहरूमा रामायणको रचना गरिने गरेको प्रसङ्गलाई प्रमाणित गर्दछ । यसैगरी थारूभाषामा रामायण रहेको तथ्य हालै जानकारीमा आएको छ । विद्वान् प्राज्ञ ज्ञानमणि नेपालको प्रयासबाट वराहक्षेत्रसमीपमा रहेको चतराधाममा रामदासले तयार गरेको रामायण प्राप्त भएको छ । यस्तै अरू पनि रामायणहरू यहाँ छन्, जसको खोजी हुनु आवश्यक छ । यी सबै रामायणसम्बन्धी कृतिहरूबाट नेपाल रामायणसंस्कृतिको मूर्धन्य देश हो भन्ने कुरा प्रमाणित हुन्छ ।^३

(ग) नेपाली साहित्यमा रामायणको प्रतिबिम्ब

नेपालका अभिलेखागारहरूमा तीन दर्जनभन्दा बढी वाल्मीकिरामायणका विभिन्न लिपिमा आधारित हस्तलिखित पुस्तकहरू पाइन्छन् । मल्लकालमा यहाँ रामकथामा आधारित अनेकौँ कृति लेखिए । तीमध्ये रामायणनाटकम्, महीरावणवधनाटकम्, वाल्मीकिरामायणनाटकम्, राघवानन्दनाटकम्, रामाङ्कनाटिका, दशावतारनृत्यम्, राज्याभिषेकनाटकम् जस्ता प्रमुख कृतिहरू रहेका छन् । भानुभक्तको उदय हुनुभन्दा पूर्व सुन्दरानन्दको अध्यात्मरामायण, पद्म शर्माको अध्यात्मरामायण लङ्काकाण्ड, रघुनाथ पोखरेलका रामायण सुन्दरकाण्ड आदि रामसँग सम्बद्ध कृति लेखिएका थिए । यसैगरी जोसमनी सम्प्रदायका सन्तहरूले पनि

रामसाहित्यको रचना गरेका प्रमाणहरू उपलब्ध छन् । १९१० मा भानुभक्तको रामायण पूरा भयो । यो पवित्र कृति रामायण आदिकाव्य नेपालीहरूका लागि सांस्कृतिक समन्वयको सेतु र नेपालीभाषा प्रचार-प्रसारको हेतु बनेर लोकमा प्रसिद्ध छ ।

यसैगरी नेपालमा संस्कृतभाषामा कुलचन्द्र गौतमको आदर्शदिम्पति सीतारामौ, दधिराम मरासिनीको श्रीरामचरितामृतम्, पूर्णप्रसाद ब्राह्मणको रामकृष्णचरितामृतम् जस्ता कृतिहरू लेखिए । नेपालीभाषामा सोमनाथ सिग्देलको आदर्शराघवनामक महाकाव्य भाव र चिन्तन दुवै दृष्टिले गम्भीर कृतिका रूपमा सम्मानित छ । अध्यात्मरामायण एवम् वाल्मीकिरामायणका आधारमा यहाँ अनेक रामायण लेखिए । 'कहिले आउला फेरि नजाऊ बालै वनमा' जस्तो गुल्मीका रविलालद्वारा लेखिएको एकतारेमा गाइने रविकृत रामायण मध्य नेपालमा ज्यादै प्रसिद्ध छ । कतिपय लेखकहरूले रामायणका कुनै काण्ड वा कुनै खास घटनालाई लिएर पनि रामायण, रामकथा र रामकाव्यहरूको रचना गरी नेपाली साहित्यभण्डारलाई समृद्ध तुल्याएका छन् ।

कविराजको-दशाश्वमेध, कालिदास पराजुलीको-उत्तररामचरित नाटकको अनुवाद, कुलचन्द्र गौतमको-तुलसीकृत रामायणको नेपाली भाषानुवाद एवम् राघवालङ्कार, कृष्णप्रसाद घिमिरेको-श्रीमद्वाल्मीकीय रामायणको अनुवाद, कोमलनाथ अधिकारीको-रघुवंशमहाकाव्यको नेपाली अनुवाद, पोषनाथ देवकोटाको-अध्यात्मरामायणको अनुवाद, गणेशप्रसाद अर्जेलको-रामभक्तमाला, गणेशमान श्रेष्ठको-रामकथा (सुन्दरकाण्ड), गणेशलाल प्रधानको-रामायण, गुणराज उपाध्यायको-भरतमिलन, गोविन्दप्रसाद भट्टराईको-रामाङ्कनाटिकाको अनुवाद, चक्रपाणि चालिसेको-नेपाली सङ्क्षिप्त रामायण, जगन्नाथ सेढाईको-रामचरित्र, ज्योतिप्रसाद गौतमको-रामायणकुञ्ज, डिल्लीजङ्ग गुरुङको-

३. प्राज्ञ ज्ञानमणि नेपालबाट प्राप्त जानकारी ।

तुलसीरामायण सुन्दरकाण्ड, तुलसीप्रसाद दुङ्गोलको-नेपाली सङ्गीतरामायण, देवीप्रसाद पौडेलको-रामगीता, नयनाथ पौडेलको-वाल्मीकि रामायणको सङ्क्षिप्त अनुवाद, नारायणदत्त शास्त्रीको-रामवनवास, पण्डित मीनप्रसाद नेपाल वेदान्ताचार्यको-श्रीरामवनगमन, नीलहरि ढकालको-रामायण सुन्दरकाण्ड, पद्मप्रसाद दुङ्गानाको-रामायण शिक्षाप्रकाश, पहलमानसिंह स्वर्णको-रामायण किष्किन्धाकाण्ड, पूर्णानन्द भट्टराईको-रामायणबालुन, प्रेमराज शर्माको-रामायण, बदरीनाथ भट्टराईको-रामगीता, बालकृष्ण समको-कैकेयी कथा, भैरवको-आत्मरामायण रहेको छ ।

यसैगरी भीमनिधि तिवारीको-नैनीका राम, भुवनप्रसाद उपाध्यायको-अध्यात्मरामायण सुन्दरकाण्ड, माधवप्रसादको-रामाश्वमेध, माधुरी भट्टराईको-श्रीरामजानकी गाथा, युद्धप्रसाद मिश्रको-मुक्तिरामायण लवकुशकाण्ड एवम् वनकाण्ड, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको-रावण जटायु युद्ध र सीताहरण, लेखनाथ पौडेलको-मेरा राम, वाणीविलास पाण्डेयको-रामचरित्र (चित्रकूटोपाख्यान), वैयाकरण नेपालको-रामायण किष्किन्धाकाण्ड, शिवाविद्यालङ्कारको-उत्तररामचरित्रको अनुवाद, हरदयाल सिंहको-रामबालविलास, हरिहर शर्माको-रामगीता, सुब्बा होमनाथको-रामाश्वमेध, केदारनाथको-रामगीता, वरिष्ठ साहित्यकार मोदनाथ प्रश्रितको-रामाभिनय नाटक, डा.स्वामी रामानन्द गिरीको-अध्यात्मरामायणको अनुवाद, दिव्यप्रभा खनालको-रामगाथा, चतराधाम सुनसरीका रामदासको-रामायणभक्तिकाण्ड आदि कृतिहरूले नेपाली भाषाभण्डारलाई राममय एवम् भाव र चिन्तनद्वारा समृद्ध तुल्याएका छन् ।^४

नेपालका राष्ट्रिय भाषाहरूमा पनि विभिन्न भक्त र कविहरूले रामायणसम्बन्धी गद्यपद्य काव्यको सिर्जना गरेका छन् ।

नेवारी, मैथिली, अवधी, भोजपुरीका साथै थारू भाषामा पनि रामायणसम्बन्धी साहित्य लेखिएको कुरा सुन्नमा आएको छ । नेपालका अन्य जातिहरूका पनि सांस्कृतिक चाडपर्वहरूमा रामसम्बन्धी गीतहरूको गायन गर्ने परम्परा रहिआएको छ । यसबाट पनि रामायण वर्गविशेषको मात्र पूजित ग्रन्थ नभई सबैको साझा आस्थाको केन्द्रग्रन्थका रूपमा समादृत छ ।

(घ) नेपाली लोकसाहित्य र लोकवृत्तमा रामायणको प्रतिबिम्ब

नेपाली जनजीवनमा धर्मको ठूलो छाप रहेकाले भगवान्प्रति गरिने भक्तिभावको उद्रेक हुँदा र धार्मिक क्रियाकलापका प्रसङ्गमा विभिन्न लयमा भक्तहरूले गीतहरूको सिर्जना गरेका छन् । यस्ता गीतहरूमध्ये सीतारामगाथामा आधारित गीतसाहित्यको विशाल भण्डार रहेको अनुभव गर्न सकिन्छ । बालुन, नचरी, भोलाउरो, चैत, खैजडी, धमारी, होरी आदिमा रामकथाको क्रमिकरूपमा निबन्धन गरिएको हुन्छ भने भूयाउरे, भजन, चुट्का, घाँसेगीत, फाग, गाइने गीत आदिमा रामकथाका कुनै एक पात्रको आदर्शलाई प्रधानता दिएर महिमामान गरिन्छ । बालुन र नचरीमा सम्पूर्ण रामायणलाई नृत्यसाथ गाइन्छ ।

सुदूरपश्चिमाञ्चलतिर सीताजीको चैत, हनुमन्तको चैत आदिमा रामायणकथाको मौलिक रूप प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । त्यतातिर रामसीताको भोलाउरो, रामचन्द्रकी धमारी पनि प्रचलित छन् । खैजडी भजनहरूमा रामकथाको रोचकरूप अनुभव गर्न सकिन्छ । यसैगरी लोककथा, फाग आदिमा पनि रामकथा प्रमुख विषय बनेर रहेको पाइन्छ । बाग्लुङमा प्राचीनकालदेखि नै हनुमान्नाच प्रसिद्ध छ । नेपाली समाजमा खैजडी गीतको माध्यमबाट हनुमान् जगाउने धार्मिक परम्परा रहिआएको छ । नेपाली मानसिकतामा सीतारामसमान

४. दयाराम श्रेष्ठ र प्राज्ञ ज्ञानमणि नेपालबाट प्राप्त जानकारी ।

अरू कुनै देवताको प्रभाव देखिँदैन । त्यसैले उखानसाहित्यमा पनि सीतारामको उच्च स्थान रहेको छ । 'मुखमा राम राम बगलीमा छुरा', 'हरामसँग राम डराए', 'भीरबाट लड्ने गोरुलाई राम राम भन्न सकिन्छ तर काँध थाप्न सकिँदैन' जस्ता नेपाली उखान र आहान नेपाली समाजमा प्रसिद्ध छन् । गाईजात्रामा मृतकका नाममा रामायण निकाल्ने चलन पनि निकै पुरानो हो । कुनै वस्तु वा व्यक्तिको गणना गर्दा एक्को सट्टा 'राम' शब्दको प्रयोग गर्ने चलन छ । भेटघाटमा राम राम भनेर अभिवादन गरिन्छ । नेपाली जीवनमा देखिएका यी यथार्थ तथ्यहरूले भगवती सीता र भगवान् रामप्रति नेपाली समाजमा अगाध भक्ति र अनुरक्ति रहेको कुरा सिद्ध हुन्छ ।^५

५. नेपाली कलाक्षेत्रमा रामायणको प्रभाव

नेपालमा लिच्छविकालमा लेखिएका माटोका चित्रहरूबाहेक अन्य चित्रहरू नपाइए पनि मल्लकालदेखि यहाँ चित्रकलाको विकास भएको तथ्य अवगत गर्न सकिन्छ । भित्तिचित्र, तोरणचित्र, अभिलेखिचित्र, ग्रन्थिचित्र, काष्ठफलकमा कोरिएका चित्र, पटचित्र, पौभाचित्र र व्यक्तिचित्रको विकास मल्लकालदेखि शाहकालसम्म अनवरत रूपमा हुँदै आएको छ । मल्लकालमा चित्रलेखनका मुख्य आधार पौराणिक विषयवस्तु र पात्र थिए, प्रकृति र मनःस्थितिका चित्र कम लेखिन्थे । समयको गतिसँगै चित्रकलामा भारत र तिब्बततिरको प्रभावका साथै पाश्चात्य प्रभाव पनि पर्दै गयो ।

तदनुसार चित्रकलाको रूपान्तरण हुँदै गयो । धार्मिक चित्रकलाको विकासमा धार्मिक ग्रन्थहरूमा प्रकाशित चित्रहरूबाट पनि नेपालको चित्रकला प्रभावित भयो । पाटनको कृष्णमन्दिरमा रहेका रामसम्बन्धी भित्तिचित्रले

मल्लकालमा धार्मिक चित्रकलाको समृद्ध परम्परालाई प्रमाणित गर्दछन् । कृष्णमन्दिरको भित्तामा वाल्मीकि र नारदको संवादको आधारित चित्र दिएर चित्रका मुनि 'वाल्मीकि ऋषि व नारद संवाद', यसैगरी कौशल्या र दशरथको चित्र दिएर त्यसका मुनि 'कौशल्या व दशरथ संवाद' यस शैलीमा चित्रको परिचयसमेत प्रदान गरिएको पाइन्छ ।^६ यो एउटा महत्वपूर्ण विषय हो ।

मल्लकालको उत्तरार्धमा लेखिएको रामराज्याभिषेक चित्र धार्मिक चित्रकलाको दृष्टिबाट हेर्दा उत्तम चित्रकलाको नमुनाका रूपमा रहेको छ । यसमा एउटा फलकमा अधिकतम कथ्यलाई समावेश गर्ने प्रयास गरिएको देखिन्छ । रामराज्याभिषेक चित्रको वर्णन गर्दै भनिएको छ-नागमण्डित सिंहासनमा विराजमान श्रीरामको राज्याभिषेक भइरहेको छ । चित्रको बायाँ भागमा हात्ती र घोडाका पङ्क्ति छन्, त्यसअघि सैन्य, भृत्य, देवगण र वानरहरूको पङ्क्ति देखिन्छ । दायाँतिर नरनारीहरू छन् । चित्रको अगाडि केराका थामले सिँगारिएको मण्डपमा होम आदि पूजाआजा भइराखेको छ । त्यसका अगाडि श्रीगणेश विराजमान हुनुहुन्छ । चित्रको अग्रभागमा दायाँ बायाँतिर नाचगान भइरहेको छ र आकाशबाट देव-देवताले पुष्पवर्षा गरिराखेका छन् । घरका भूयालहरू दर्शनार्थी नरनारीहरूले भरिएका छन् ।^७ यस चित्रवर्णनबाट मल्लकालीन नेपालमा एउटा चित्रफलकमा समग्र राज्याभिषेकको दृश्य र गतिविधिलाई समेट्न सक्ने चित्रकलाको विकास तथ्य छर्लङ्ग हुन्छ । यसैगरी पशुपतिनाथमन्दिर, चाँगुनारायणमन्दिर, तुलजाभवानीको मन्दिर आदि प्राचीन मन्दिरहरूको टुँडालमा श्रीराम एवम् लक्ष्मणका चित्र कुँदिएका पाइन्छन् ।^८

५. दयाराम श्रेष्ठ र प्राज्ञ ज्ञानमणि नेपालबाट प्राप्त जानकारी ।

६. दयाराम श्रेष्ठ सम्भव, रामकथा परम्परा र भानुभक्तिय रामायण, सञ्चार मन्त्रालय, सूचना विभाग, वि.सं. २०४१ फागुन ।

७. नारायणबहादुर सिंह, समसामयिक नेपाली चित्रकलाको इतिहास, काठमाडौँ, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, वि.सं. २०३३, पृ. ४९-५२ ।

८. पूर्ववत् ।

६. **नेपाली इतिहासमा रामायणको प्रतिविम्ब**
लिच्छिविवंशका राजा जयदेवद्वारा पशुपतिमा स्थापित अभिलेखमा इक्ष्वाकुवंश वर्णन गर्ने क्रममा दशरथसम्मका यशस्वी पुरुषहरूको उल्लेख गरेपछि दशरथका छोरा एवम् नातिसमेत आठ पुस्ता छाडेर लिच्छिवि पैदा भएको कुरा बताइएको छ । सोही इक्ष्वाकुवंशान्तर्गत लिच्छिविवंशमा पैदा भएकोमा आफू गौरवशाली भएको तथ्य प्रकट गरिएको छ ।

लिच्छिविकालिन अशुवर्माको वि.सं. ६६५ को अभिलेखमा श्रीरामेश्वरलाई तीन पुराण र एक पण छुट्याइएको छ । अरिमल्ल, ज्योतिर्मल्ल, भूपालेन्द्र मल्ल, भास्कर मल्ल, जगज्जय मल्ल, रणजित मल्ल, जयप्रकाश मल्ल र प्रताप मल्लका अभिलेखहरूमा उनीहरूले आफूलाई रघुवंशावतार एवम् रघुवंशातिलक भन्न लगाएको पाइन्छ । प्रताप मल्लले आफूले रामचन्द्रका वंशज भन्न मन पराएको कुरा कृष्णदेवको अभिलेखबाट ज्ञात हुन्छ । उनैले रामका प्यारा भक्त हनुमान्को नाममा हनुमान्ढोका दरबारको निर्माण गरेका थिए ।^{१०} प्रताप मल्लपछिका राजाहरूले प्रशस्तितहरूमा आफूलाई हनुमद्भक्त लेखाउने गरेको पाइन्छ ।

कर्णाली अञ्चलका खस राजा अशोक मल्लका भाइको नाम दशरथ राखिएको थियो । अर्का राजा गालवदेवको संवत् १६०० को अभिलेखमा श्रीरामको नाम उल्लेख गरिएको छ । मकवानपुरका राजा माणिकसेनद्वारा जानकीका लागि जग्गा प्रीति गरी राखिएको अभिलेखमा श्रीसीताराम लेखिएको छ । यसैगरी विजयपुरका राजा बुद्धिकर्ण रायका अभिलेखहरूका शिरोभागमा श्रीराम लेखेको पाइन्छ ।

पृथ्वीनारायण शाहको संवत् १८२२

को नुवाकोट सेरा दरबारको शिलापत्रमा श्रीराम राम राम राम राम लेखिएको छ । संवत् १८३१ को प्रतापसिंह शाहद्वारा जनकपुरका महन्त समरन दासलाई कुशाबिर्ता दिँदा स्थापना गरिएको अभिलेखमा श्रीरामज्यू एवम् श्रीजानकीज्यू लेखिएको देखिन्छ । संवत् १८३९ को राममन्दिरको अमरसिंह थापाको अभिलेखमा श्रीसीतापतये नमः लेखिएको छ । संवत् १८६८ को गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहको वाम्पती अभिलेखमा भनिएको छ-हे जननी वाग्ती ! मेरो मृत्युकालमा तिम्रो तट अथवा गड्ढाको तटमा रहँदा मेरो जिब्राले हे शिव शिव ! हे राम राम ! भनोस् ।^{११} यसबाट प्राचीनकालदेखि नै नेपालमा रामायणद्वारा उपदेश गरिएको आदर्शप्रति जनताको प्रगाढ आस्था रहेको तथ्य प्रमाणित हुन्छ ।

७. **नेपाली भूगोलमा रामायणको प्रतिविम्ब**

महाकाली, महालक्ष्मी र महासरस्वतीका रूपमा परिणत भई शक्ति, समृद्धि र सद्बुद्धिको विस्तार गर्नुहुने आद्याप्रकृति सीताजी नेपालकी छोरी हुनुभएकोमा नेपाल र नेपालीको शिर गर्वोन्नत हुन्छ । नेपालको मिथिला क्षेत्रमा जानकीका जन्म, बाललीला र विवाहका प्रमापक साक्ष्यहरूका साथै सीता-राम लीलाका संस्मारक मठमन्दिर, सरोवर आदि रहेको पाइन्छ । नेपाली नारीहरूमा आदर्श नारीधर्मको अमिट छाप छोड्नु हुने सीताजस्ती छोरीका कारण नेपाल गौरवान्वित भएको छ ।

जनकपुरका जानकी मन्दिरलगायत अनेक मठमन्दिरहरूमा रहेका सीतारामका मूर्ति र चित्रका साथै जनकपरिवारका मूर्तिहरूले सीताजीको दिव्यकथा र उहाँको आत्मीय सम्बन्धलाई तरोजाजा तुल्याउँछन् । विवाहपञ्चमीमा गरिने विवाह महोत्सवमा मिथिलाक्षेत्र आउने स्वदेशी एवम् विदेशी

९. धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छिविकालका अभिलेख, पृ. ५५२-५६३ ।

१०. डा. दयाराम श्रेष्ठ, पूर्ववत् ।

११. तव जलेऽथवा जन्हुजाजले शिवशिवेति वा रामनाथ वा । मरणसन्निधौ जिह्विका मम वदतु ते स्तुतेरम्ब पाठतः ॥ पूर्ववत् ।

दर्शनार्थीहरू नौलखा दरबारमा सीताजीको दर्शन गरेर आफूलाई कृतकृत्य तुल्याउँछन् ।

धनुषाको गोविन्दपुर गाविसमा रहेको धनुर्याग मण्डपले विशाल स्वयंवर समारोहको सम्भ्रना गराउँछ । जनकपुरको जानकी मन्दिरनजिकै उत्तरतर्फ रहेको विवाहमण्डप (मडवा) ले सीताराम विवाहको दिव्य भौकीलाई सम्भ्राउँछ । श्रीरामका साथ सीताजीको विवाहका लागि यज्ञमण्डप तयार गर्न माटो खनिएको पौराणिक मृत्खनिभूमि अहिले मटिहानीका रूपमा प्रसिद्ध छ । जनकपुर, मटिहानी आदि पवित्र स्थानहरूमा विवाहपञ्चमी मेला, परिक्रमा, भुला, जानकीजयन्ती, हनुमान्जयन्ती आदि पर्वहरूमा गरिने महोत्सवका कारण सम्पूर्ण मिथिलाक्षेत्र सीताराममय देखिन्छ ।^{१२}

विश्वामित्रका साथ मिथिलामा धनुर्यागको दर्शन गर्न आउनुभएका श्रीरामले धनुषाधाममा गई शिवधनुको उत्तोलन गरेर त्यसलाई दुई टुक्रा गराउनुभएको विषय रामभक्तहरूबाट छिपेको छैन । धनुर्भङ्गपछि जनकपुरमा अनुपम शीलवती र सौन्दर्यमयी सीताजीसँग श्रीरामको विवाहसंस्कार सम्पन्न भयो । विवाहकै अवसरमा यज्ञमण्डप बनाउन र माटीमङ्गल गर्न माटो खनिएको पवित्रभूमि मटिहानी आज पनि महोत्तरीको गौरव बनेर रहेको छ । श्रीरामका दीक्षामुख विश्वामित्रसँग सम्बद्ध कोशीप्रदेश नेपालको पवित्र तीर्थका रूपमा सम्मानित छ । वनबासकालमा श्रीरामले धुनी जगाउनुभएको सुनसरी जिल्लाको पवित्र तीर्थ रामधुनीका नामबाट संसारमा प्रसिद्ध छ ।^{१३}

श्रीरामले पटक पटक भ्रमण गर्नुभएको कालीगण्डकी समीपमा रहेको प्राचीन ब्रक

पुरनगर अहिले पाल्पा जिल्लाको रामपुरका नामबाट प्रसिद्ध छ भने उहाँले तपस्या गर्नुभएको भूमि रामदीका नामबाट विश्रुत छ । श्रीरामले वनबासकालमा भ्रमण गर्नुहुँदा विधिपूर्वक स्नान गर्नुभएको सप्तगण्डकीको सङ्गम देवघाट तीर्थ हरिहर क्षेत्रका नामबाट प्रसिद्ध छ ।^{१४} श्रीरामलाई पतिका रूपमा वरण गर्न पाउँ भनी कालीगण्डकीमा आई नृत्य र गीतका साथ प्रार्थना गर्ने सोह्र हजार सुन्दरीहरूलाई श्रीरामले कृष्णावतारमा म तिमीहरूसँग विवाह गर्नेछु भनी आफू एक पत्नीव्रतमा दृढ रहनुभएको कुरा शास्त्रहरूमा वर्णन गरिएको पाइन्छ ।^{१५}

कालीगण्डकीको तीर पूर्वी पाल्पामा रहेको तत्कालीन ब्रह्मपुर र अहिलेको रामपुरमा श्रीराम आउनुहुँदा उहाँले नौ हातका गण्डकीका शिला भिकाएर त्यहाँका ब्राह्मणहरूलाई भूमिदान गरी शिलालेखहरूको स्थापना गर्नुभएको थियो । ती शिलालेखहरू रामपुरका ठाउँठाउँमा जमिनभित्र फेला परेको कुरा वर्णन गरिएको पाइन्छ । शिलालेखको विवरणमा भनिएको छ-हे भावी भूपतिवृन्द ! यस शिलापत्रअनुसार मैले ब्राह्मणहरूलाई दिएको धर्मसेतुरुप भूमिदानको तपाईंहरूले सम्मान गर्नुहुनेछ र समय समयमा दृष्टि दिएर यसको संरक्षण गर्नुहुनेछ भनी तपाईंहरूसँग बारम्बार निवेदन गर्दछु ।^{१६}

समुद्रमा सेतुबन्ध गर्ने क्रममा हनुमान्जीले हिमालयमा आई एउटा चुचुरो फोरेर त्यसलाई लिई फर्कँदा बाटोमा थकाइ महसुस गर्नुभयो । उहाँले पर्वतको चुचुरोलाई भक्तपुर जिल्लामा पर्ने वीरभद्र नदीको दोभानमा बिसाएर त्यहाँ पानी पिउनु भएपछि

१२. पुरुषोत्तम ढकाल, मन्दिर देश, मानभवन ललितपुर, वि.सं.२०६२ ।

१३. डा.दयाराम श्रेष्ठ सम्भव, पूर्ववत्, पृ.९ ।

१४. गण्डकीसमीपे स्नात्वा नेपाले जगदीश्वरम् । दृष्ट्वा हरिहरक्षेत्रं ययौ रघुकुलोद्भवः । पूर्ववत्, आनन्दरामायण, यात्राकाण्ड, ६/६८-६९ ।

१५. पूर्ववत्, विलास काण्ड, ७ /४०-५१ ।

१६. सम्मान्योऽयं धर्मसेतुर्द्विजानां काले काले पालनीयो भवद्भिः । सर्वनितान् भाविनः पार्थिवेन्द्रान् भूयो भूयो याचते रामचन्द्रः । पूर्ववत्, राज्यकाण्ड, १८ /५४ ।

आफ्नो नामबाट हनुमदीश्वर शिवलिङ्ग स्थापना गर्नुभयो । आज त्यो स्थल हनुमान् तीर्थका नामबाट प्रसिद्ध छ ।^{१७} नवलपरासी जिल्लाको त्रिवेणीक्षेत्र पारिपट्टि चितवन जिल्लामा पर्ने भैंसालोटनमा वाल्मीकिआश्रम रहेको थियो ।^{१८} रावणले काठमाडौँ उपत्यकाअन्तर्गत गोकर्णतीर्थमा आई तपस्या गरेको कुरा पुराणहरूमा वर्णन गरिएको छ ।^{१९} यी सबै साक्ष्यहरूले श्रीसीताराम र नेपालभूमिको आत्मीय सम्बन्ध रहेको कुरा सत्यापन गर्दछन् ।

नेपालमा लिच्छविकालमा पल्लवित र मल्लकालमा विकसित वास्तुकलाको नमुनाका रूपमा जनआस्थाका धाम सैकडौँ सीताराम एवम् रामपरिवारका मूर्ति तथा मन्दिर रहेका छन् । तीमध्ये संखुवासभाको-रामजी मन्दिर, भ्रपा गौरादहको-जानकी राममन्दिर, सुनसरीको-रामधुनी, राजगञ्ज, पकली र खनार गाविसमा रहेका-राममन्दिरहरू, विराटनगरको-रामजानकी मन्दिर एवम् हनुमान् मन्दिर, इटहरीको-रामजानकी मन्दिर, भोजपुर दिङ्लाको-शिवराममन्दिर, सप्तरी हनुमाननगरको-हनुमान् मन्दिर, दोलखा दूधपोखरीको-सीताराम मन्दिर, धनुषाका-राममन्दिर, जानकी मन्दिर, जनक मन्दिर, धनुषासागर, हनुमान् मन्दिर, मटहानी मठको-श्रीसीताराम मन्दिर, परोल गाविसको-राम मन्दिर, जलेश्वरको-राजदेवी मन्दिर, रसुवालहरेपिपल गाविसको-राममन्दिर, काठमाडौँ पशुपति परिसरको -सीताराम मन्दिर, पशुपति पारिको-राममन्दिर, बत्तीसपुतलीको-राममन्दिर, पचलीघाटको-रामसीता मन्दिर, पञ्चेश्वर मन्दिरका सीताराम एवम् हनुमान्का मूर्तिहरू, रौतहट गौर नगरपालिकाको-रामजानकी मन्दिर, बारा कलैया नगरपालिकाअन्तर्गतको-रामजानकी

मन्दिर, भरत-शत्रुघ्न-लक्ष्मण एवम् हनुमान्का मूर्ति रहेका छन् ।

यसै गरी अमलेखगञ्ज गाविसको-रामजानकी मन्दिर, चितवनको-वाल्मीकि आश्रम, तनहुँ देवघाटको-सीता गुफा एवम् राममन्दिर, कास्की रामघाटको-सीतागुफा, बाग्लुङ कालिकास्थानको-हनुमान् मन्दिर एवम् हनुमान् पौवा, पाल्पा अमरगञ्जको-हनुमान् मन्दिर, दर्घाको-सीताराम मन्दिर, तानसेन टक्सारको-हनुमान् मन्दिर, रामदीको-रामतपस्थली सिद्ध गुफा, गुल्मी रिडीको-हनुमान् मन्दिर, अर्घाखाँची मथुराबैंसीको-लक्ष्मण हनुमान्सहितको सीताराम मन्दिर, नवलपरासी मुकुन्दपुरको-राममन्दिर, रूपन्देही वरगदवाको-रामजानकी मन्दिर, वसन्तपुर गाविसको-रामजानकी मन्दिर, बुटवल बजारको-राममन्दिर एवम् हनुमान् मन्दिर, बुटवलपारिको-राममन्दिर, रामपुर गाविसको-रामजानकी मन्दिर, गौली गाविसको-हनुमान् मन्दिर, विष्णुपुरा गाविसको-रामजानकी मन्दिर, मसिना गाविसको-रामजानकी मन्दिर, भगवानपुरा गाविसको-रामजानकी मन्दिर, अछामको-राममन्दिर, कपिलवस्तु रामघाटको-राममन्दिर, दाङ कोइलाबासको-रामजानकी मन्दिर एवम् हनुमान् मन्दिर, हुम्ला मैला गाविसको-राममन्दिर, जुम्ला चन्दननाथ मन्दिर परिसरको-हनुमान् मन्दिर, जाजरकोट सीमागाउँको-हनुमान् मन्दिर, बाँके सल्यानी बागको-रामजानकी मन्दिर, बझाङको-हनुमान् मन्दिर, डोटीको-सीतापाइला तीर्थ आदि सयौँ श्रीराम, सीताजी एवम् रामभक्तका मूर्ति र मन्दिरहरूले आराध्य देवता श्रीसीतारामप्रति नेपाली जनमानसमा संस्कारबद्ध भएर रहेको सीताराम भक्तिलाई उजागर गर्दै नेपाललाई राममय तुल्याएका छन् ।^{२०}

१७. मुक्तिनाथ खनाल, नेपाल माहात्म्य, पूर्ववत्, पृ. २५ ।

१८. पूर्ववत् ।

१९. पूर्ववत्, पृ. २४ ।

२०. पुरुषोत्तम ढकाल, पूर्ववत् ।

८. निष्कर्ष

नेपाली संस्कृति, साहित्य, कला, इतिहास एवम् भूगोलमा प्रतिविम्बित रामायणसंस्कृति शीर्षकअन्तर्गत विभिन्न उपशीर्षकहरूमा प्रस्तुत विषयवस्तुबाट रामायण एवम् त्यसका मुख्यपात्र श्रीराम नेपाली जनजीवनका अभिन्न अङ्ग बनेर रहेको तथ्य स्पष्ट गरिएको छ । यो एउटा सङ्क्षिप्त सूचना मात्र हो । यस्ता अनगिन्ती रामसम्बन्धी रहस्य अबै अनुद्घाटित छन् । ती सबैको अनुसन्धान गरी रामायण संस्कृतिको प्रमुख राष्ट्रका रूपमा नेपालको पहिचान कायम गर्न हामीले सङ्कल्प गर्नुपर्ने बेला आएको छ । नेपाल राष्ट्र र नेपाली जनजीवनमा अमन चयन कायम गरी समृद्धिको विस्तार गर्न रामायण संस्कृति अमोघ रामवाण सिद्ध हुनेछ भन्ने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

गोस्वामी तुलसीदास, रामचरित्रमानस (तुलसीकृत रामायण), गीताप्रेस गोरखपुर, सत्रौं संस्करण, वि.सं. २०६३ ।

भानुभक्त आचार्य, भानुभक्तको रामायण, साभा प्रकाशन, पाँचौं संस्करण, वि.सं. २०६४ ।
वाल्मीकि, आनन्दरामायण, युगलकिशोर द्विवेदी (संशो.), चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली पुनर्मुद्रित संस्करण, सन् १९९२ ।

पराशर, अध्यात्मरामायण, गीताप्रेस, गोरखपुर, ३४ औं संस्करण, वि.सं. २०६४ ।

प्रा.डा.गणेश क्षेत्री, उपप्रा.रामचन्द्र रायमाभी, नेपाली कला, वास्तुकला र प्रतिभालक्षण, एशिया पब्लिकेशन, बागबजार, काठमाडौं, द्वितीय संस्करण, वि.सं. २०६० ।

डा.दयाराम श्रेष्ठ सम्भव, रामकथा परम्परा र भानुभक्तीय रामायण, सूचना विभाग, वि.सं. २०४१ फागुन ।

धनवज्र वज्राचार्य (अनु.), लिच्छविकालका अभिलेख, नेपाली एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रिवि, काठमाडौं, वि.सं. २०३० ।

नयनाथ पौडेल (सम्पा.), भाषावंशावली (भाग एक), नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय, काठमाडौं, वि.सं. २०२० ।

नारायणबहादुर सिंह, समसामयिक नेपाली चित्रकलाको इतिहास, नेराप्रप्र, काठमाडौं, वि.सं. २०३३ ।

पुरुषोत्तम ढकाल, मन्दिरै मन्दिरको देश, प्रकाशक डा.शोभाकर ढकाल, मानभवन, दक्षिणकाली ढकाल निवास ललितपुर, वि.सं. २०६२ ।

मुक्तिनाथ खनाल (अनु.), नेपाल माहान्य, नेपाल राजकीय पत्रा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०२८ ।

वाल्मीकि, अद्भुत रामायण, खेमराज श्रीकृष्णदास, श्रीवेङ्कटेश्वर प्रेस, मुम्बई, सन् १९८४ ।
वाल्मीकि, वाल्मीकीय रामायण, गीताप्रेस गोरखपुर, वि.सं. २०१७ ।

वेदव्यास, श्रीमद्भागवत महापुराण, गीताप्रेस गोरखपुर, अष्टम संस्करण, वि.सं. २०२२ ।

वेदव्यास, श्रीमद्देवीभागवत महापुराण, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, सन् १९८६ ।

दिव्यप्रभा खनाल, श्रीरामगाथा, जनकल्याण छापाखाना, वि.सं. २०६७ ।

नेपालका राष्ट्रिय विभूति तथा नेपाली भाषा साहित्यका आदिकवि **मानुभक्त आचार्य**को द्विशतवार्षिकीको उपलक्ष्यमा सम्पूर्ण भाषा, साहित्य संगीत तथा कलाप्रेमी नेपाली बन्धुबान्धवहरूमा हार्दिक मंगलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

कपिल अधिकारी
प्रधानाध्यापक तथा
चन्द्रोच्चय उच्च माध्यमिक परिवार
विशालटार, धादिङ

नव वर्ष २०७१ को सुखद अवसरमा हाम्रा समस्त ग्राहक वर्गहरूमा सुख, शान्ति, समृद्धि, सुवास्थ्य, दीर्घायु एवं सफलताको हार्दिक मंगलमय शुभकामना व्यक्त गर्दछौं ।

नेपाल टेलिकम

प्रगतिवादी दृष्टिमा भानुभक्त आचार्य

● प्रा.डा.जीवेन्द्र देव गिरी

१. विषय प्रवेश

नेपालका प्राथमिक कालीन प्रसिद्ध कवि भानुभक्त आचार्यलाई प्रगतिवादी दृष्टिले कसरी हेर्न सकिन्छ भन्ने कुरा नै प्रस्तुत गोष्ठीपत्रको विषय हो । भानुभक्त आचार्यको जीवनी, उनको साहित्य यात्रा, उनी जन्मेहुर्केको र सिर्जनरत रहेको भौतिक परिवेश आदिबारे धेरै कुराहरू सार्वजनिक भइ सकेका छन् । उनी के कस्ता सर्जक हुन् भन्नेबारे पनि विभिन्न समालोचकहरूले आआफ्ना मत अभिमत आगि सारेका छन्, व्याख्या विवेचना गरेका छन् । ती समालोचकहरूमध्ये कतिपय प्रगतिवादी क्षेत्रकै स्थापित समालोचकहरू पनि रहेका छन् । प्रगतिवादी मान्यता अनुसार समाजको विकास क्रमलाई हेर्ने आफ्नो वैज्ञानिक दृष्टिकोण छ भने जीवन जगत् र त्यसको गतिशीलतालाई पनि सोही दृष्टिकोण अनुरूप विश्लेषण गरिन्छ । यो दृष्टिकोण मार्क्सवाद र त्यसको आलोकमा विकसित कला साहित्य सम्बन्धी सैद्धान्तिक अवधारणासँग सम्बन्धित छ । त्यसैले यहाँ भानुभक्त र उनको जीवन यात्रा, साहित्य यात्रा, प्रगतिवादी साहित्यिक मान्यता, भानुभक्त र उनका कृतिसँग सम्बन्धित मत

मतान्तर आदितर दृष्टि लगाउँदै प्रगतिवादी दृष्टिमा भानुभक्तलाई कुन रूपमा लिने भन्नेबारे विवेचना गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

२. प्रगतिवादी दृष्टिकोण

प्रगतिवादी दृष्टिकोण मार्क्सवादमा आधारित साहित्य सम्बन्धी दृष्टिकोण हो । साहित्यका क्षेत्रमा प्रगतिवादले त्यही अर्थ राख्छ जुन अर्थ राजनीतिक क्षेत्रमा साम्यवाद, सामाजिक आर्थिक क्षेत्रमा समाजवाद र दर्शनका क्षेत्रमा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादले राख्छ । (ने.रा.प्र.प्र, २०५६:४९३) 'प्रगति' शब्द 'वाद' सँग गाँसिएको हुँदा त्यसले सामान्य रूपमा उन्नति, उत्थान, विकास, अग्रगति जस्ता अर्थ मात्र यहाँ नबुझाई मार्क्सवादसँग सम्बद्ध साहित्यिक मान्यतालाई बुझाएको पाइन्छ । यसलाई समाजवादी यथार्थवाद पनि भनिन्छ । त्यसैले साहित्यका क्षेत्रमा सामाजिक यथार्थवाद र आलोचनात्मक यथार्थवादभन्दा उन्नत चिन्तनका रूपमा यो रहेको छ । त्यसैले न यो यथार्थको सरल वर्णन वा फोटोकपी हो न त यो केवल विद्यमान समाजका कट्टु यथार्थ वा सामन्तवादी पुँजीवादी उत्पीडनका विरुद्ध कारण र समाधानको पहिचान नगरीकनै गरिएको आलोचनात्मक यथार्थवादी दृष्टि मात्र हो । (तिमस्नेना, २०६४:५९) 'प्रगतिवाद' सँग गाँसेर 'प्रगतिशीलता' शब्द पनि चलनचल्तीमा ल्याइएको पाइन्छ । यी दुई शब्दको अन्तरबारे पनि स्पष्ट हुन आवश्यक छ । प्रगतिशीलतामा यथास्थितिका विरुद्धको आलोचना भाव सामान्य रूपमा रहन्छ तर त्यो मार्क्सवादमा आधारित वा त्यससँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित हुनै पर्ने अपरिहार्यता रहँदैन भने प्रगतिवाद चाहिँ मार्क्सवादकै दार्शनिक मान्यतामा आधारित हुनु अपरिहार्य रहन्छ । (पाण्डे, २०५६:१)

प्रगतिशीलताले जन चाहनालाई पक्रने र जनभाषालाई अँगाल्ने, मानवीय समता भावलाई स्विकार्ने एवम् शोषण र अन्यायका विरुद्धमा विद्रोही स्वर घन्काउने काम गरे पनि दृष्टिकोणको दुलमुलपनबाट त्यो मुक्त भएको हुँदैन। (प्रभात, २०६३:१४) प्रगतिवाद भने सोचाइले दार्शनिक सीमा ग्रहण गरेको अवस्था हो र समाजलाई बुझ्ने एवम् यसलाई व्यवस्थित किसिमले परिवर्तन गर्ने क्षमता राख्ने मार्क्सवादी वैज्ञानिक चिन्तन पद्धति अँगालेको र त्यसैले अनुशासनमा आवद्ध अवस्था हो (उप्रेती, २०५८:११४)

मार्क्सवादसँग आबद्ध रहेकाले प्रगतिवादका मूल दार्शनिक आधारका रूपमा ऐतिहासिक भौतिकवाद र द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद रहनु स्वभाविक छ। ऐतिहासिक भौतिकवादले मानव समाजको विकास क्रमको वैज्ञानिक र यथार्थ व्याख्या गरेको छ। यसले उत्पादक शक्ति र उत्पादन सम्बन्धको व्याख्या गर्दै मानव समाज परिवर्तनशील रहेको र त्यसले आदिम साम्यवादी युग, दासस्वामी युग, सामन्ती युग, पुँजीवादी युग हुँदै समाजवादी युगमा प्रवेश गर्ने कुरा स्पष्ट पारेको छ। यसले अन्ततः साम्यवाद समुन्नत समाजको उपलब्धि बन्ने कुरा पनि प्रस्ट्याएको छ। यसरी समाज परिवर्तन हुने क्रममा उत्पीडक र उत्पीडित वर्गबिच हुने सङ्घर्षमा पुराना उत्पादन सम्बन्ध नष्ट भई नयाँ समाज निर्माण हुने कुरा पनि यसले निर्दिष्ट गरेको छ। यसरी नै द्वन्द्वात्मक भौतिकवादले वस्तु र प्रकृतिलाई हेर्ने अधिभूतवादी दर्शनका विरोधमा नयाँ दृष्टिकोण अगि सारेको छ। यसले वस्तु वा पदार्थलाई त्यसभिन्न हुने विपरीत तत्वको सङ्घर्षले मात्रात्मक हुँदै गुणात्मक परिवर्तनमा पुऱ्याउने व्याख्या गरेको छ। यो नियम समाज रूपान्तरणका सन्दर्भमा पनि लागु हुने कुरा पनि यसले प्रस्तुत गरेको छ। अभि जीवन जगतलाई ईश्वरीय सृष्टि र रहस्यमय ठान्ने आदर्शवादी चिन्तनलाई पनि प्रहार गर्दै संसारको हरेक कुराको व्याख्या गर्न सकिने र त्यसलाई बुझ्न र पर्गेल्न सकिने दृष्टिकोण पनि यसले दियो। चेतनालाई वस्तुबाट अलग्याएर विशिष्ट

महत्त्वको ईश्वरीय वरदान ठान्ने चिन्तनमाथि पनि यसले प्रहार गर्‍यो र वस्तुलाई प्राथमिक कुरा ठानेर त्यसबाटै चेतनाको निर्माण हुने विज्ञान सम्मत तर्क पनि अगि सार्‍यो। विपरीत तत्त्वहरूको एकता, सङ्घर्ष र रूपान्तरण, मात्रात्मकबाट गुणात्मक परिवर्तन तथा निषेधको निषेध जस्ता नियमहरूका आधारमा हुने वस्तु जगत्को परिवर्तनबारे द्वन्द्वात्मक भौतिकवादले छर्लङ्ग पार्ने काम गर्‍यो। आफ्ना पूर्ववर्ती दार्शनिकहरू हेगेल र फायरबाखका दार्शनिक मान्यताहरूलाई परिष्कृत तुल्याउँदै र तिनका यान्त्रिक र आदर्श व्याख्याबाट मुक्त पार्दै मार्क्स र एङ्गोल्सले द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको सूत्रपात गरेका थिए। यो जीवन जगत्को अस्तित्व र त्यसको गतिशीलता एवम् परिवर्तनलाई हेर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण एवम् यथार्थमा आधारित वैज्ञानिक मान्यताका रूपमा स्थापित भयो। साहित्यमा प्रगतिवादले यही वैचारिक मान्यताका भट्टामा गालेर कलात्मक रूपमा जीवन जगत्का यथार्थलाई प्रकट गर्ने काम गर्दछ।

यसरी प्रगतिवादी साहित्यिक मान्यताले समाज विकासको गतिशील यथार्थलाई प्रस्तुत गर्ने वर्ग सङ्घर्षको मान्यतालाई आत्मसात् गर्ने, वर्ग सङ्घर्षमा उच्च वर्गको पतन र निम्न वर्गको विजयमा विश्वास राख्ने, जीवन जगत्को सृष्टिकर्ता ईश्वर हो र मान्छेभिन्न विचार वा चेतनाको निर्माण त्यसैले गर्छ भन्ने कुरालाई अस्वीकार गर्ने, संसारका सबै कुरा व्याख्येय र बोधगम्य छन् भनी ठान्ने, चेतनाको निर्माणमा पदार्थको भूमिकालाई अँगाल्ने जस्ता कतिपय कुराहरूलाई वस्तुतत्त्वका रूपमा लिँदै त्यसको साहित्यमा प्रस्तुतिका निम्ति सरल, उपयुक्त र आकर्षक भाषाशैली, प्रतीक बिम्ब आदिको सहारा लिने गरेको छ। त्यसैले प्रगतिवादी साहित्यले वस्तुतत्त्व र रूपतत्त्वको समुचित संयोजनमा शक्ति प्राप्त गर्दछ र असङ्ख्य मान्छेहरूको मन जित्ने सामर्थ्य प्रदर्शन गर्दछ।

३. भानुभक्तको जीवन यात्रा

भानुभक्त आचार्यको जन्म वि.सं. १८७१ आषाढ २९ गते आइतवारको दिन

तनहुँको चुँदी रम्घामा भएको थियो । उनी माता धर्मावती देवी र पिता धनञ्जयका एक मात्र छोरा थिए । उनका पिता पाल्पा गाँडामा खरिदार पदमा जागिरे भएकाले उनका बाजे श्रीकृष्ण आचार्यको संरक्षण र शिक्षादीक्षामा उनको बाल्यकाल बितेको थियो । उनको परिचय उनका शब्दहरूले यसरी दिएका छन् :- भानुभक्त भनी प्रसिद्ध नरमा जसको छ नाउँ पनि । तिनको घर तनहुँ छ बेसिचुँदि हो गाउँ त रम्घा भनि ।

पाहाडको अतिवेश देश तनहुँमा श्रीकृष्ण ब्राह्मण थिया । खुब उच्च कुल आर्यवंशि हुन गै सत्कर्ममा मन् दिया ॥ विद्यामा पनि जो धुरन्धर भई शिक्षा मलाई दिया । उनको नाति म भानुभक्त भनी हुँ यो जानि विहनी लिया ॥

उनले आफ्ना बाजे श्रीकृष्ण आचार्यसँग घरमै दुर्गाकवच, चण्डी, अमरकोश, लघु कौमुदी, वेद, रुद्री आदि शास्त्रहरूको अध्ययन गरेका थिए । अध्ययनका क्रममा उनी केही समय पोखरामा बसेका थिए भने बाजेसँगै काशीमा गई साँभ बिहान अध्ययन गर्ने र दिउँसो बृहत् सभामा भाग लिने पनि गरेका थिए । बाजे श्रीकृष्णको वि.सं. १८८९ मा काशीमा मृत्यु भएपछि पनि उनी एक वर्षसम्म त्यहाँ नै रहेका थिए । (आचार्य, २०६३:८६) त्यसपछि उनी तनहुँको आफ्नो घरमा फर्केर गृहस्थी सम्हाल्न थालेका थिए । उनी १० वर्षको हुँदा उनको पहिलो विवाह चन्द्राकान्ता देवी खनालसँग भएको थियो र विवाह भएको १८ महिनामै उनको मृत्यु भएपछि ११ वर्षको उमेरमा उनले चन्द्रकला देवी खनालसँग दोस्रो विवाह गरेका थिए जसबाट रमानाथ र शिव शङ्कर नामक दुई पुत्र जन्मेका थिए । यी शिव शङ्करको १४ वर्षको उमेरमा नै देहान्त भएको थियो । त्यसैले भानुभक्तको देहान्त हुँदा उनीसँग जेठा छोरा रमानाथ मात्र थिए । भानुभक्तले एक गृहस्थका रूपमा घरका विभिन्न जिम्मेवारीहरू सम्हाल्नु परेको थियो । घर व्यवहारका क्रममा जग्गाका साँधसीमा, कुलोपानी आदिसँग सम्बन्धित कामका निमित्त उनले अड्डा अदालत धाउनु परेको थियो र मुद्दा समेत बेहोर्नु परेको थियो । यस क्रममा उनी वि.सं. १९०६ मा पहिलो पटक काठमाडौँ

आएका थिए । वि.सं. १९०९ मा उनी पदमा बहाल छँदाछँदै काशीमा दिवंगत भएका उनका पिताको हरहिसाब चुक्ता गर्न काठमाडौँ आउँदा सो हरहिसाब सजिलोसित फरफारक गर्न नसकी कुमारी चोकको निगरानीमा पाँच महिना जति काठमाडौँमा थुनामा रहेका थिए । थुनाबाट मुक्त भएपछि पनि उनी काठमाडौँ आउजाउ गरिरहन्थे । काठमाडौँको महाबौद्धमा बाबुका पालादेखिको उनको घर थियो र काठमाडौँमा उनलाई बसोबासको समस्या थिएन ।

वि.सं. १९२४ को हिउँदमा उनी अन्तिम पटक काठमाडौँ आएका थिए र वि.सं. १९२५ मा यहाँबाट घरतिर फर्किँदा बिरामी भई त्यसै वर्षको आश्विन शुक्ल पञ्चमीका दिन तनहुँ र गोरखा जिल्लाको साँधमा बग्ने कर्मनशा नदीका तिरमा रहेको गाईथुने घाटमा ५४ वर्षको उमेरमा उनको मृत्यु भएको थियो ।

४. भानुभक्तको साहित्य यात्रा

भानुभक्तले १०/१२ वर्षको उमेरदेखि जीवनको अन्तिम अवस्थामम्म साहित्य सिर्जना गरेका थिए । (न्यौपाने, २०६३:९३) उनले कविता सिर्जनामै आफ्नो सिर्जनशक्तिको उपयोग गरे र तिन दर्जनभन्दा बढी फुटकर कविता, आधा दर्जन जति लघु काव्य र एउटा महाकाव्य नेपाली साहित्यलाई सुम्पे । यिनका अतिरिक्त उनका केही साहित्यिक पाण्डुलिपि पनि उपलब्ध रहेको कुरा आचार्य (२०६३: १०२-११५) ले जानकारी दिएका छन् ।

भानुभक्त आशुकावि थिए र तत्कालका प्रसङ्ग र घटनालाई टिपेर लयबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्तथे । उनले गाउँघरका साथीभाइ र कामदारहरूसित हाँसोठट्टा गरी बस्ता सुरु सुरुमा केही कविता लेखेका छन्, देश परदेशको यात्रा गर्दा आफूले देखेभोगेका घटना एवम् सन्दर्भलाई विषय वस्तु बनाई कविता सिर्जना गरेका छन् र राम कथा एवम् वेदान्त दर्शन तथा सामन्ती पारिवारिक ढाँचाको वर्णनलाई पनि आफ्ना कविताको विषय बनाएका छन् ।

न्यौपाने (२०६३:९३-९८) ले उनका कविताहरूलाई तिन चरणमा बाँडेर सूचीबद्ध गरेका छन् । यस अनुसार (१) केश कन्चेट,

कहनू...., (२) मासभृङ्गी बेल दूबो... (३) श्रीशालीवाहनूका..., (४) मानुङ्को सरिगाउँ... र (५) पाहाडको अतिवेश देश उनका प्रथम चरणका कविता हुन् भने (१) भरजन्म घाँसतिर...(२) असल् मुप्रे केरा.... (३) अपार संसार समुद्र (प्रश्नोत्तर माला), (४) भानुभक्त भनी प्रसिद्ध...(५) गजाधर सोतीका...(६) एक् दिन् नारद सत्यलोक् ... (रामायण बालकाण्ड), (७) यति दिनपछि मैले.... (८) चपला अबलाहरू... र (९) बिन्ती एक म गर्दछु... द्वितीय चरणका कविता कविता हुन् । यसै तृतीय चरणका कविताका रूपमा (१) रोज् रोज् दर्शन पाउँछु... (२) जागिर् छैन धनी म छैन... (३) एकान्त स्थलमा (रामायण अयोध्या काण्ड), (४) अत्रीका आश्रमैमा (रामायण अरण्य काण्ड) (५) जस्सै मुक्त भई (रामायण किष्किन्धा काण्ड) (६) तर्छु क्षार समुद्र (रामायण सुन्दर काण्ड), (७) चालीस वर्ष भयाँ... (८) शरिर छ अति कच्चा... (९) लड्कापुरी सकल (रामायण युद्धकाण्ड), (१०) रामायण छ अगम्... (११) ख्वामित् यस गिरिधारिले (१२) साँचा हुन् जति लेखिया...(१३) नमृत्यु टर्न्या हो....(१४) बिन्ती डिट्टा विचारीसित...(१५) प्रतिज्ञा मैले यो (भक्तमाला), (१६) बिकै टोपी पठाऊ (१७) ऐले दाड् गई... (१८) भाषा श्लोक भनूँ ता...(१९) विद्वान जनले लोहलाई...(२०) पोथी पात्रा छन्....(२१) प्रातः कालमहाँ (वधूशिक्षा), (२२) एक थोक् भन्छु.... (२३) कतै खरानी छरि... (२४) क्या लड्छन् बटयी (२५) तीन् सात् एघार... (२६) तान्यो एघारबाटै (२७) बीस सालसम्म त (२८) लुच्चा हुन् यस भाटका...(२९) क्वै उड्छन् त सबेरमा... (३०) क्याले भुल्छौ जगतमा...(३१) मेरो कीर्ति भनी सुनीकन (रामगीता) र (३२) अनाथका नाथ (भक्तमालाका थप पद्य) लाई लिइएको छ । यीमध्ये फुटकर कविताहरू विभिन्न समयमा लेखिएका हुन् भने (१) अध्यात्मक रामायणमा आधारित 'बालकाण्ड'को पद्यानुवाद वि.सं. १९९८ मा, 'रामायणका अरू काण्डहरू वि.सं.

१९१० मा, 'बधूशिक्षा वि.सं. १९१९ मा र 'रामगीता' वि.सं. १९२५ मा रचना गरिएका हुन् । (भट्टराई, २०४०:१३) 'रामायण' का विभिन्न काण्डहरूले एकत्रित रूपमा महाकाव्यको स्वरूप प्राप्त गरेको पाइन्छ भने 'प्रश्नोत्तर माला', 'भक्तमाला' 'बधूशिक्षा' र 'रामगीता' लघु काव्यका रूपमा रहेका छन् ।

भानुभक्तका उपर्युक्त रचनाहरूको प्रकाशनमा भट्टको विशिष्ट योगदान छ भने नरनाथ आचार्य, भानुभक्तकी नातिनी विष्णुमाया, ब्रह्म शमशेर, तारानाथ उपाध्याय, बाबुराम आचार्य र हरिहर भट्टराईले पनि केही रचना प्रकाशन गरेका छन् । भानुभक्तप्रतिको सद्भाव र शोधखोजको फलस्वरूप यी सामग्रीहरू उपलब्ध भई प्रकाशित हुन सके । अहिले पनि भानुभक्त र उनका कृति सम्बन्धी अध्ययन जारी छ र उनका केही पाण्डुलिपिहरू प्राप्त भई तिनको चर्चा परिचर्चा भएको पाइन्छ । जीवनको अन्तिम घडीको बिरामी अबस्थामा पनि छोरा रमानाथलाई 'रामगीता'का श्लोकहरू लेख्न लगाई साहित्यप्रतिको अनुराग देखाउने भानुभक्तका थप पाण्डुलिपि फेला पर्नु कुनै अनौठो कुरा होइन । समग्रमा उनी करिब चार दशक नेपाली साहित्यमा सक्रिय रहे र नेपाली भाषा साहित्यका क्षेत्रमा अमर बने ।

५. भानुभक्त र उनको साहित्यबारे मत मतान्तर

भानुभक्त र उनको साहित्यसँग सम्बन्धित मतमतान्तरलाई मूलतः उनले पाएको आदिकविको उपाधि, उनको भाषा प्रयोग र विचार पक्षमा विभाजन गरेर हेर्न सकिन्छ ।

(क) आदि कवितत्वका सम्बन्धमा

भानुभक्त आचार्य र उनको साहित्यबारे विभिन्न मत मतान्तरहरू सार्वजनिक भएका छन् । सर्वप्रथम मोतीराम भट्ट शर्माले भानुभक्त र उनका सिर्जनाबारे समीक्षात्मक दृष्टि प्रस्तुत गरेका थिए । भानुभक्तका काम र रचनाको गुणगान गर्दै उनलाई 'आदिकवि' को उपाधि उनले नै प्रदान गरेका थिए । उनको भनाइ थियो, "गोर्खा भाषामा हुन त धेरै नामको कवि भानुभक्त

भन्दा पैल्ले भये तर कविताको मर्म जानी भाषा पद्य लेख्ने कविहरूमा आदि कवि भानुभक्त नै हुन् ।” (शर्मा, १९४८:८) यसको खण्डन गर्नेहरू पनि देखा परे । यस क्रममा पहिलो खण्डन दीनानाथ सापकोटाले गरेका थिए । उनको भनाइ यस प्रकार रहेको थियो, “भन्नता कविवर भानुभक्ताचार्यलाई आदिकविको पद दिनु योग्य होला के ? भानुभक्त पनि पुराना योग्य कवि हुन् तर मेरा मतमा आदिकवि होइनन् ।” (सापकोटा, १९८९:७)

शर्मा (२०३६:२४५-२५४) ले भानुभक्तलाई आदिकवि भनिँदा उठेका विवाद तथा उनी आदिकवि नै हुन् भन्ने आधारबारे विस्तृत विवेचना गरेका छन् । प्रधान(२०६०:३४-३५) ले यसबारे आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्ने क्रममा भानुभक्त आदिकवि होइन, आदि प्रतिनिधि कवि हुन् भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनी इन्दिरस, विद्यारण्य केशरी र वसन्त शर्माका पद्यहरूमा कविताको सबभन्दा तुलो गुण मौलिकता र भाषाको निजत्व देख्नेतान् तापनि भानुभक्तलाई नेपाली भाषाका प्रथम महाकाव्यका आदिकवि मात्र स्विकार्छन् । चापागाईं (२०६८:१७) ले भानुभक्तका कतिपय प्रशंसकहरूले उनलाई पहिलो पटक रामायण अनुवाद गरेको र पहिलो पटक संस्कृत भाषामा लेख्ने परिपाटीलाई छोडेर नेपाली भाषामा रचना गर्न थालेका हुन् भन्ने आशयका भनाइप्रति विमर्त जनाएका छन् र भानुभक्तभन्दा अगि शक्ति वल्लभ अर्ज्याल, उदयानन्द अर्ज्याल, रामचन्द्र पाध्या, वसन्त शर्मा, रघुनाथ पोखरेलका कृतिहरू देखा परेको कुरा औल्याएका छन् । भट्ट (२०५५: ७०) ले भने आदिकविको उपाधिबारे चलेको बहसलाई व्यर्थ ठानेका छन् र आदिकवि नभनेर पनि भानुभक्तको जुन महत्व छ त्यो कम हुने छैन र आदिकवि भन्नासाथ उनका दुर्बलता र दोषहरू पनि त्यसै मेटिएर जाने हैनन् भनी आफ्नो अभिमत प्रस्तुत गरेका छन् ।

(ख) भाषा प्रयोगका सम्बन्धमा

आचार्य(२०४७:१०)ले भानुभक्तका ‘रामायण’ र अरू कविताहरूमा अन्य भाषाहरूको प्रभाव नपरी उनका पुर्खाका

पालादेखि चलि आएको भाषा र छन्द प्रयोग भएकोमा देशप्रेमको एक विशेष गुण पाइने विचार व्यक्त गरेका छन् । प्रधान (२०६० : ४-१०) ले भानुभक्तको ‘रामायण’ले गर्दा पृथ्वी नारायण शाहद्वारा एकीकरण गरिएको नेपालका पर्वते, नेवार, गुरुङ, मगर र तामाङ आदिले पनि बोल्ने भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको विकास भएको र बोलीबाट भाषाका स्तरमा पुगेको अनि तराईका फाँटहरूसम्म विस्तारित भई राष्ट्रिय एकता दरिलो पार्ने काममा पनि सहयोग पुगेको कुरा उठाएका छन् । प्रधानले शिक्षातर्फ सामान्य जनताका छोराछोरीको अभिरुचि बढाउन ‘रामायण’ ले पुरा गरेको भूमिकाको पनि चर्चा गरेका छन् । यही कुरामा जोड दिँदै नेपाली कम्युनिष्ट आन्दोलनका अग्रज पुष्पलालले व्यक्त गरेको विचार तल उद्धृत छ :-

भानुभक्त संस्कृतका पण्डित भए पनि त्यस वेलाको पण्डित समाजले हेला गरिएको नेपाली भाषामा ‘रामायण’ लेखी गुरु पुरोहित वर्गको धार्मिक एकाधिकारप्रति प्रहार गरे । धर्ममा एकाधिपत्य कायम गर्न यस वर्गले धार्मिक पुस्तक पढ्ने अधिकारबाट जनतालाई बञ्चित गरेको थियो । यो हक केवल गुरु पुरोहित वर्गलाई मात्र थियो । भानुभक्तको रामायणले ईश्वर र सर्व साधारण जनताको बिचमा माध्यमका रूपमा खडा भएको गुरु पुरोहित वर्गको स्वार्थमा कूठाराघात गर्‍यो । यस मानेमा नेपाली जन आन्दोलनमा यसलाई ‘रामायण’ को देन मान्नु पर्दछ । (पुष्पलाल, २०५३:१७४)

भट्ट (२०५५:६९) ले नेपाली साहित्यको इतिहासमा खास गरी भाषाका दृष्टिबाट भानुभक्तको उदयले गर्दा एक अभूतपूर्व नौलो स्थितिको सिर्जना भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् र कृष्णभक्ति र शृङ्गार रसमै बढी अलमलिएको अनि भारतीय भाषाहरूको नक्कल गरेर फाट्टफुट्ट कविताहरू रचिने युगमा पूर्णतः ठेट भाषा र उखान टुक्काहरूका आधारमा नै महाकाव्य र काव्यहरू रचना गरेर देववाणीका ठाउँमा जनवाणीलाई मान्यता प्रदान गर्ने उनको आँटिलो कामले नेपाली बौद्धिक जगत्भित्र सर्वथा नयाँ क्षितिज उघारि

दिएको टिप्पणी गरेका छन् । उनले धार्मिक र उच्च वर्गीय बौद्धिक समुदायको संस्कृत भाषालाई अस्वीकार गरेर जन साधारणको भाषा नेपालीलाई टिप्ने, चलाउने र अँगाल्ने अनि एकलो पर्ने खतरनाक, अर्भै नास्तिकताकै समानार्थक काम गरेको र उच्च कुलीन वर्गभन्दा सर्व साधारणतर्फ ढल्कने काम गरेको पनि टिप्पणी गरेका छन् ।

प्रश्रित (२०६२:८९) भाषा र संस्कृति दुबै नै संस्कृतिका अङ्ग हुन् भन्दै आम जनतामा भिन्न सक्ने सरल र सरस साहित्यले जनताको चेतना र संस्कृतिको विकास गर्नमा ज्यादै ठुलो भूमिका निर्वाह गरेको ठानेका छन् र विभिन्न जातिहरूको एकता र राष्ट्रको निर्माणमा भानुभक्तले भाषा र संस्कृतिका दुबै अङ्गबाट ठुलो योगदान गरेको निष्कर्ष निकालेका छन् ।

चापागाईं (२०६८: १८) ले एकातिर भानुभक्तले नेपाली भाषामा 'रामायण'को अनुवाद गरेर नेपाली भाषालाई समृद्ध बनाउन र नेपाली भाषाको विकास गर्नमा निकै ठुलो योगदान दिएको ठानेका छन् भने अर्काथरि के प्रश्न पनि उठाएका छन् भने जुन साहित्यको अन्तर्वस्तुले समाजमा ठुलो सामाजिक विभाजनको खाडल खन्ने विचार प्रवाहित गरेको छ, त्यसको भाषाले चाहिँ कसरी राष्ट्रिय एकताको लागि जग हाल्ने काम गर्दछ ? उनले भानुभक्तले नेपाली भाषाका माध्यमबाट राष्ट्रलाई एकताबद्ध बनाउन योगदान गरेको स्विकारेका छैनन् र त्यस्तो मतलाई एक कुतर्कका रूपमा लिएका छन् । अर्भ उनले समाजलाई विभाजन गर्ने शासक वर्गको अभिप्रायलाई भानुभक्तले साहित्यबाट विस्तारित गरेको निष्कर्ष निकालेका छन् । विभेदकारी अन्तर्वस्तु सहित नेपाली भाषाको विकास गर्नु वा नेपाली भाषीहरूलाई भाषिक एकतामा आबद्ध गर्नु राष्ट्रवादी कार्य होइन भन्ने धारणा पनि उनले अगि सारेका छन् ।

चापागाईंको उक्त विचारभन्दा केही भिन्न ढङ्गले भण्डारी(२०५५:३९-४०)ले भानुभक्तको भाषा प्रयोगका सम्बन्धमा आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेका छन् । उनले के भनेका छन्

भने नेपाली भाषाको विकास क्रममा भानुभक्तको ठुलो योगदान रहेको छ र बाहुनवादी समाजमा संस्कृत भाषामा मात्र रामकथा आउन सक्छ भन्ने विश्वासले घर जमाएका वेला नेपाली भाषामा रामकथालाई अन्तर्भूत गर्नु चाहिँ भानुभक्त आचार्यको भाषाप्रेम हो ।

महाकवि देवकोटाको निम्न लिखित भनाइले पनि भानुभक्तको भाषा प्रयोगको सकारात्मक पक्षमा प्रकाश पारेको छ :-

भानुभक्तले त्यस वेला 'रामायण' लेख्ने प्रयत्न गरे, जुन बेला नेपाली भाषा नेपालीको ओठैमा मात्र रहन्थ्यो, जब त्यसमा निश्चित आकार र उद्देश्य थिएन, जब व्याकरण गर्नमा थियो, जब पढेका अहंमानी पण्डितहरू भाषाको नामलाई नाक चेप्ट्याएर नफरत गर्दथे, जब उनीहरूको मनमा 'नेपाली साहित्य' नामक शब्द योजना नै उपहास लाग्थ्यो । त्यस वेला जनताको हृदयलाई पुराण भन्ने चलनमा सिवाय अरु भावुक पोषण लिने आश्रय थिएन । हामी लेखकका कठिनाइहरू ज्यादै कम अनुभव गर्न सक्छौं । देवकोटा (२०१३: ३२)

भानुभक्तको भाषिक प्रयोगका बारेमा अभिव्यक्त सम्पूर्ण विचारलाई यहाँ समावेश गर्न नसकिए पनि मोटामोटी रूपमा विविध दृष्टिकोणको प्रतिनिधित्व हुन गएको छ । यी सबैमा दृष्टि लगाउँदा सकारात्मक पक्ष नै गहुँगो रहेको देखिन्छ ।

(ग)विचार पक्षका सम्बन्धमा

भानुभक्तका रचनाको अन्तर्वस्तु र त्यसले अङ्गीकार गरेको विचारबारे सकारात्मक र नकारात्मक दुबै प्रकारका विचारहरू प्रवाहित छन् । आजको युगमा अध्यात्मवादी, वेदान्त दर्शनमा आधारित, नारीहित विरोधी चिन्तनहरूको उपादेयता छैन भन्ने कोणबाट मात्र होइन, भानुभक्तले आफ्नो समयको उपयुक्त विचारलाई पनि आफ्ना सिर्जनाको अन्तर्वस्तु बनाउन सकेनन् भन्ने कोणबाट एक थरीले उनको आलोचना गरेको पाइन्छ भने अर्का थरीले भानुभक्तको समय दासप्रथाबाट बिदा लिई सामन्तवादी उत्कर्षतातिर उन्मुख भएको, देशमा पृथ्वी नारायण शाहको नेपाल एकीकरणको अभियानपछि सुदृढ राष्ट्रिय

एकताको खाँचो रहेको, जनबोलीका रूपमा नेपाली भाषाको विकास अपरिहार्य रहेको, साहित्यिक कृतिहरूको अभावमा पुराणका भरमा जनताले बौद्धिक तुष्टि लिइ रहनु परेको अवस्थामा भानुभक्तको काम समयको माग थियो भन्ने किसिमले उनीप्रति सकारात्मक धारणा राखेको पाइन्छ ।

शर्मा (२०५८:१०३) ले भानुभक्तको कामलाई चसरको कामसित तुलना गर्दै फ्रान्ससित सय वर्ष लडेर थाकेको इङ्ल्यान्ड चसरको 'क्यान्टबरी टेल' मा सबभन्दा पहिले मुस्कुराए भैं भयानक मारकाटपछि आफ्नै आँगनमा बिसाएर नेपालीका ओठमा भानुभक्त पुगी सबभन्दा पहिला स्मित रेखा देखा परेको चर्चा गरेका छन् । भानुले सुगौली सन्धिपछि निन्याउरो भएको नेपाली अनुहारमा नेपाली भाषामा भक्तिभाव फिँजाएर उज्यालो छेको कुरातिर पनि उनले सङ्केत गरेका छन् ।

प्रधान (२०६०:८) ले भानुभक्त आफू युग प्रवर्तक कवि नभए तापनि युग प्रवर्तक कवि बनाउने उनी एक मात्र पृष्ठभूमि हुन् र आजको साहित्यिक प्रगतिको उनी नै गति हुन् भन्दै नेपाली साहित्यमा भानुभक्तले आबाज दिए, गति दिए, यसैले उनीप्रति हाम्रो मति सदा रत हुन पर्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले पृथ्वी नारायण शाह बृहत् नेपालका निर्माता भए भानुभक्त त्यस एकताका संस्थापक हुन् भन्ने धारणा पनि व्यक्त गरेका छन् । उनले प्राथमिक कालका कविहरू प्रायः युग प्रवर्तक कविहरू हुन नसक्ने विचार सहित भानुभक्तमा पनि युगान्तरकारिताको अभाव रहेको र 'वधूशिक्षा' मा नारी जातिको आह्वान नभएको कुरा अनुभूत गरेको पाइन्छ । भानुभक्तभन्दा जेठा भीमसेन थापाले अङ्ग्रेजी साम्राज्यवादका विरोधमा एसियाली एकताका निमित्त आह्वान गरेको तथा दासप्रथा खतम गर्ने क्रान्ति गरेको र ५ वर्ष कान्छा जङ्ग बहादुरले सतीप्रथालाई रोक्न खोजेको स्मरण गर्दै भानुभक्तका कमजोरीतिर पनि उनले औँला ठड्याएका छन् । मार्क्स एङ्गल्स पनि भानुभक्तकै समयका हुन् भन्ने सङ्केत पनि उनले गरेका छन् । यसैमा उनले भानुभक्त

अहिले जस्तो विद्रोही, क्रान्तिकारी तथा उथलपुथलकारी नभई नहुने हतारोका वेलाका कवि नभएकोमा उनलाई दोष दिन नसकिए पनि अबको समयमा त्यसलाई गुण भन्न पनि सकिँदैन भन्ने विचार पनि व्यक्त गरेका छन् ।

भट्ट (२०५५:७०-७१) पनि भानु साहित्यको चिन्तन पक्षप्रति आक्रामक रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । उनले आफ्नै एकताबद्ध शक्तिको भर परेर सामन्तवाद र साम्राज्यवादबाट देशलाई मुक्त गर्न खोजि रहेका नेपालीहरूलाई कुनै अदृश्य र काल्पनिक रामको भर पर्नु पर्ने शिक्षा दिने 'रामायण', आजका महत्त्वपूर्ण आवश्यक राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रश्नहरूबाट ध्यान हटाएर अनावश्यक वेदान्ती प्रश्नहरूमा अलमल्याइ दिने 'प्रश्नोत्तरी', आफ्नै शक्तिभन्दा अरूको भक्तिमा आत्मसमर्पण गर्न सिकाउने 'भक्तमाला' र किल्ला काँगडा र नालापानीका ब्रिटिस साम्राज्यवाद विरुद्ध सशस्त्र सङ्घर्ष गर्ने महान् परमपरा भएका नेपाली नारी जातिलाई बाँचुन्जेल भान्साघर र पछि पतिसितै सती जाने अर्ती दिने 'वधूशिक्षा' आजको नेपालका निमित्त के कति उपयोगी र हानिकारक छन्, त्यसको उत्तरमा नै वर्तमान समयमा भानुभक्तको उपयोगिता र अनुपयोगिताको निर्णय हुने दृष्टिकोण उनले प्रस्तुत गरेका छन् । उनले कतिसम्म भनेका छन् भने नेपाली 'रामायण', 'भक्तमाला' र 'वधूशिक्षा'ले नेपाली समाजमा ल्याएका भयङ्कर मानसिक र सांस्कृतिक क्षति तथा दुष्परिणामहरू तथा विशेष गरी तल्ला वर्गका बिच नेपाली 'रामायण' ले फिँजाएको भक्तिवादलाई देख्दा कहिले कहिँ त कतिसम्म नरमाइलो लाग्न थाल्छ भने कुनै आदर्शवादी रचना नै व्यापक स्तरमा फिँजाउनका लागि नेपाली भाषा समाल्नु थियो भने बरु भानुभक्तले दुरुह र विलष्ट संस्कृतमा नै लेखेको भए धेरै बेस हुन्थ्यो होला । (एजन् :६४) निष्क्रिय र आत्मसमर्पणवादी बनाउने वेदान्ती विचारहरूको बिखालु प्रभावबाट बिचरा सर्व साधारण जनता जोगिएको भए हुन्थ्यो भन्ने कामना सहित उनले 'रामभक्ति' नेपाली जनताका मुक्तिको ओखती नभई

दासत्वको बन्धन हुन पुगेका भानुभक्त वि.सं. १९१० यता नेपाली जनताका लागि वरदान नभएर अभिशाप सिद्ध भएको ठोकुवा पनि गरेका छन् । (ऐजन : ७१)

भट्टले भानुभक्तका कृतिहरूको आलोचना मात्र नगरी त्यसका सकारात्मक पक्षहरूबारे पनि प्रकाश पारेका छन् । यस क्रममा उनले तुलनात्मक रूपबाट रसिक कृष्णलाई भन्दा व्यवहारवादी रामलाई नै आफ्नो साहित्यको प्रमुख पात्र छान्ने उनको प्रवृत्तिबाट पनि साहित्य साहित्यका लागि मात्र नभएर जीवनका लागि हो भन्ने सिद्धान्तका उनी अनुयायी हुन् भन्ने अर्थ निकाल्न सकिन्छ भनेका छन् । (ऐजन : ६९) उनी क्लासिकल साहित्यको लोकहितवाद पश्चिमी साहित्यको व्यक्तिवादभन्दा अभ्रै बढी मानवीय र सामाजिक देख्छन् र व्यक्तिवादी मत्स्यन्याय र नैतिक उच्छृङ्खलता विपरीत त्यो समाजको हित एवम् कल्याण, आत्मसंयम, नैतिक सदाचार र उच्चतासँग गाँसिएको देख्छन् । यस अर्थमा उनी भानुभक्तका कतिपय कुराप्रति सकारात्मक पनि देखिन्छन् । भट्टले भानुभक्तका फुटकर कवितातिर पनि दृष्टि लगाउँदै मरेपछि कीर्ति राख्ने अर्ती, निम्न वर्गीय घाँसीबाट शिक्षा ग्रहण र आत्मालोचना, नलत्रेर कृष्ण बहादुर राणालाई लेखेको अर्जीपत्र, प्रशासनिक ढिलासुस्ती र भोलिवादको विरोध जस्ता कुरामा भानुले आँट प्रदर्शन गरेको पनि उल्लेख गरेका छन् ।

भण्डारी (२०५५: ३९) भानुभक्तीय 'रामायण' को स्मरण गर्दै त्यसमा धार्मिक नीति र उपदेशहरूको मुक्त कण्ठले प्रशंसा र प्रचार गरिएको कुरातिर सङ्केत गर्छन् र के भन्छन् भने सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक जीवनका बेथितीहरूबाट मुक्ति पाउने एक मात्र सुलभ उपाय धार्मिक भावना नै भएको हुनाले भानुभक्त आचार्यले त्यस किसिमका रचना सिर्जना गरेका हुन् भन्न सकिए तापनि सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक चेतना नै नभएका कविले परम्परागत धार्मिक आस्थाको फलस्वरूप नै रामकथालाई नेपाली भाषामा उतारेका हुन् । उनले 'रामायण' मा भक्तिभाव प्रबल रहेको, 'भक्तमाला', 'प्रश्नोत्तरी' र

'रामगीता' पनि धार्मिक र औपदेशिक विषय वस्तुमा आधारित रहेको र 'वधूशिक्षा' मौलिक रचना भए पनि हिन्दू धार्मिक नीति नियमबाट प्रभावित रहेको विचार व्यक्त गर्दै यिनमा जातीय उत्थानको भावनाभन्दा सङ्कीर्ण हिन्दूवादलाई सुदृढ बनाउने उद्देश्य निहित रहेको ठहर्‍याएका छन् । बरु फुटकर कविताहरूमा उनले तत्कालीन राजनैतिक व्यवस्था अनुरूपको प्रशासनप्रति तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार गरी सुधारवादी र लोकोन्मुख देखा परेको तर सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक विषमताको यथार्थलाई ग्रहण गर्ने आँट नगरेको टिप्पणी पनि गरेका छन् ।

प्रश्रित (२०५८:५)ले भानुभक्तका युगको सामन्तवाद बल्ल केन्द्रीय अवस्थातिर जाँदै गरेको हुँदा दासस्वामी विचार र प्रथा त्यहाँ पुरानो र प्रतिक्रियावादी भइसकेको भन्दै पृथ्वी नारायण शाहले दासप्रथा तोड्न एक दुई पाइला चालि सकेको र सामन्तवादी विचार र साहित्य त्यतिखेर पुरानो र प्रतिक्रियावादी भइ नसकेको तथा नेपालमा पुँजीवादी जागरणको गन्ध र बिउ पनि नउब्जेको अनि वि.सं. १९८८, १९९३ र २००७ को पुँजीवादी प्रजातान्त्रिक जागरण आउन अभ्रै पौने शताब्दी बाँकी रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । इतिहासको त्यस चरणमा 'रामायण', 'वधूशिक्षा' र 'भक्तमाला' जस्ता कृतिहरू सरल, स्वच्छ र मिठो नेपाली भाषामा अनुवाद गर्नु सामन्तवादी आध्यात्मिक दर्शनको उत्कर्ष रूप वेदान्ती चिन्तन र सामन्ती ढाँचामा आधारित समाज र परिवारको बनोट अनुरूप थियो भन्ने उनको विचार छ । उनी मध्यकालको भाषा, साहित्य र शिक्षा जुनसुकै मुलुकमा पनि अधिकांश रूपमा धर्म र अध्यात्मवादी भावनासँग गाँसिएको हुने र त्यसबाट छुटकारा पाएको भाषा, साहित्य र शिक्षाको कल्पना कोरा भावुकता र अवस्तुवादी हुने धारणा पनि अघि सार्छन् । त्यस वेलाका भानुभक्त आजको राजनैतिक, वैचारिक र दार्शनिक अर्थका क्रान्तिकारी, प्रगतिशील, प्रजातन्त्रवादी वा जनपक्षीय हुनै नसक्ने उनको ठहर छ । त्यस्तो हुने कल्पना वा कामना गर्नु इतिहासको

विकासका नियमहरूलाई पूर्ण उपेक्षा गर्नु हो भन्ने पनि उनी मान्दछन् । उनी के पनि भन्छन् भने त्यस वेला अध्यात्मवादी दर्शन सहित नै भए पनि नेपाली जनतालाई एकताबद्ध पार्ने र राष्ट्रको जग बलियो तुल्याउने भाषा र साहित्यको निर्माण गर्नु भानुभक्तको प्रगतिशीलता र राष्ट्रवादी काम थियो र त्यसैमा नेपाली जनताको हित निहित हुनाले त्यही कुरा जनपक्षीय थियो, ऐतिहासिक भौतिकवादले इतिहासका विकासका नियमहरूको अध्ययन गर्न हामीलाई देखाएको बाटो र प्रक्रिया अनुरूप थियो । (प्रश्रित, २०५८:१०) ।

त्रिपाठी (२०५८:८०) भानुभक्तलाई शक्तिपूजाको धार्मिक परम्परामा जन्मेको ठानिन्छन् र उनले नारी जातिप्रति अत्यन्त तुच्छ दृष्टि राखी 'वधूशिक्षा' र 'प्रश्नोत्तर माला' का कविताहरू सिर्जना गरेको तथा तिनका माध्यमले अहिले पनि लड्घन गर्न नसकिने नारी र पुरुषका बिचको गहिरो खाल्डो खनेको निष्कर्ष निकालिन्छन् ।

लामिछाने (२०५८:९) ले भानुभक्तलाई उनका समकालीन सशक्त सामाजिक व्यङ्ग्यकार जान दिलदासभन्दा बामपुड्के ठहर गरे पनि हास्यव्यङ्ग्यका दृष्टिले भने भानुभक्तकै सीमित हास्यव्यङ्ग्य कविता उत्कृष्ट र प्रभावकारी रहेको विचार व्यक्त गरेका छन् ।

चापागाईं (२०६८:२७) ले नेपालमा सामन्तवादी राज्य व्यवस्थालाई दरिलो र भरपर्दो सांस्कृतिक आधार प्रदान गरेर यसलाई टिकाउने काममा भानुभक्तका रचनाले विशिष्ट भूमिका खेलेको विचार व्यक्त गरेका छन् । भानुभक्त लगायत लेखनाथ पौड्याल जस्ता सामन्तवादका पक्षधर शास्त्रीयतावादी साहित्यकारका रचनाले प्रवाहित गरेका सांस्कृतिक मूल्यहरूको निर्मम आलोचना र खण्डन नगरी नेपालमा लोकतान्त्रिक मूल्य र संस्कृति राम्ररी फस्टाउन नसक्ने उनको ठहर छ । उनी विद्यापतिको सालिक राखिनु पर्ने ठाउँमा भानुभक्तको र सिद्धिदासको सालिक राखिनु पर्ने ठाउँमा लेखनाथको सालिक राखिएको भन्दै सामन्तवादका पृष्ठपोषक राजाहरूको सालिक तोड्नु अन्यथा हुँदैन भने

तिनको अनुकूल साहित्य सिर्जना गर्नेहरूको पनि सालिक तोड्नु कसरी अन्यथा हुन्छ भन्ने प्रश्न पनि उठाउँछन् । (ऐजन:२-३) निनु भानुभक्तलाई लोकतान्त्रिक मूल्यहरूबाट टाढा रहेको र तत्कालीन समाजमा प्रचलित बौद्ध दर्शन, त्यसमा पनि अभ्र हीनयानीहरूका प्रगतिशील चिन्तनभन्दा बेग्लै अध्यात्मवादी वेदान्ती बन्न पुगेको तर्क प्रस्तुत गर्छन् र त्यतिखेर भानुभक्तले जातीय समानताको नभई जातीय विभेदका पक्षमा र वर्णभेदका पक्षमा साहित्य लेखि रहेको निष्कर्ष निकाल्छन् ।

भानुभक्तले समकालीन समाजमा प्रचलित जोसमनी परम्पराको मूर्तिपूजा विरोधी, कर्मकाण्ड विरोधी, जातपात र छुवाछुत विरोधी तथा सती प्रथा विरोधी दृष्टिकोणलाई समेत अँगाल्न नसकेको बरु निरंकुश शासन सुदृढ, व्यवस्थित र व्यापक बनाउन सत्तासीन प्रभुत्वशाली वर्गको लागि साहित्य सिर्जना गरेको र नेपाली जनताको शासक वर्गप्रतिको असन्तोष र रोषलाई अध्यात्म र धर्मतिर प्रभावशाली र कलात्मक रूपले जनभाषामा व्यक्त गरेर त्यतिखेरको सामन्तवर्गको अङ्गीभूत बुद्धिजीवीको आवश्यकता पुरा गरेको धारणा पनि उनले प्रस्तुत गरेका छन् । (ऐजन : १३)

उपर्युक्त मत मतान्तरबाट के देखिन्छ भने भानुभक्त र उनको साहित्यलाई हेर्ने विभिन्न दृष्टिकोणहरू नेपाली साहित्यमा विद्यमान छन् । प्रगतिवादी चिन्तनमा विश्वास राख्ने अनेक समीक्षकहरूका पनि तिनका बारेमा बेग्लाबेग्लै धारणा छन् । भानुभक्तप्रति सद्भाव राख्ने, आक्रोश पोख्ने र सकारात्मक एवम् नकारात्मक दृष्टि लगाउने यावत् प्रवृत्तिहरूलाई यहाँ देख्न सकिन्छ ।

६. प्रगतिवादसित भानुभक्त आचार्य र उनको साहित्यको सम्बन्ध

भानुभक्त आचार्य प्रगतिवादी साहित्यकार होइनन् र त्यतिखेर हुन पनि सक्तैनथे भन्ने कुरा स्वतः स्पष्ट छ । उनको युग सामन्तवादी युगले उत्कर्ष प्राप्त गर्न लागेको र दासस्वामी प्रथाले बिदा लिन लागेको युग थियो भन्ने प्रश्रितको भनाइ यथार्थमा आधारित

छ । त्यतिखेर लोकतन्त्र, मानवतावाद र मार्क्सवादको उज्यालो नेपालमा प्रवेश गरि सकेको थिएन । स्वयम् कम्युनिष्ट घोषणा पत्र पनि वि.सं. १९०५ मा प्रकाशन भएको थियो र भानुभक्त २४ वर्ष पुग्दा युरोपमा त्यो देखा परेको थियो । नेपालमा कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापना भानुभक्तको मृत्यु भएको ८१ वर्षपछि वि.सं. २००६ मा भएको थियो भने प्रगतिशील लेखक सङ्घ वि.सं. २००९ मा मात्र जन्मेको थियो । अतः भानुभक्तलाई प्रगतिवादी साहित्यको परख वा जाँच पडताल गर्ने उपकरणका आधारमा मूल्याङ्कन गर्नु अमिल्दो हुन जान्छ । अतः खास समयविधिमा उनले के काम गरे र त्यो कति जनोपयोगी एवम् समाजोपयोगी रह्यो भन्ने कोणबाट नै प्रगतिवादीहरूले उनी र उनका कृतिहरूको मूल्याङ्कन गर्न सक्छन् । यसै कुरालाई ख्याल गरेर उनी र उनको साहित्यसँग सम्बन्धित आदि कवित्व, भाषा प्रयोग र विचार पक्षबारे उठेका प्रश्नहरूको उत्तर खोज्न सकिन्छ ।

(क) भानुभक्तको आदि कवित्वबारे प्रगतिवादीहरूले कस्तो दृष्टि लगाउने भन्ने सन्दर्भमा उनीभन्दा अगाडि लेखने केही कविहरू विद्यमान रहेको र 'पृथ्वीन्द्रोदय' जस्तो 'रामायण' भन्दा जेठो महाकाव्य भर्खरै प्रकाशित भएको कुरालाई बेवास्ता गर्न सकिँदैन । यस स्थितिमा पनि के कुरा ख्याल गर्न आवश्यक छ भने 'रामायण' धेरै अगि प्रकाशित भई धेरै समालोचकहरूका दृष्टिमा परि सकेको र त्यसैका आधारमा उनीहरूबाट भानुभक्तका टाउकामा गुथाइएको 'आदिकवि' को पगरी सजिलै फुस्कने स्थिति छैन । नेपालमा मात्र नभएर भारत लगायतका विभिन्न देशमा बस्ने नेपालीहरूका जिब्रामा त्यो भुन्डिइ सकेको छ र आदिकविका रूपमा भानुलाई लिँदै नेपालीहरूले विभिन्न कार्यक्रमका साथ एकता प्रदर्शन गर्ने र भाषाप्रेम भल्काउने गरेका खबरहरूबाट हामी कोही अनभिज्ञ छैनौं । अतः त्यसबारेको विवाद सजिलै टुङ्गिने स्थिति छैन । त्यसैले यस सम्बन्धमा वाद विवादमा अलिभन्नुभन्दा प्रगतिवादी क्षेत्रले गोविन्द भट्टको यो सटीक र सार्थक भनाइ मनन

गर्नु पर्याप्त हुने छ, "आदिकवि नभनेर पनि भानुभक्तको जुन महत्त्व छ त्यो कम हुने हैन र आदि भन्नासाथ उनका दुर्बलता र दोषहरू पनि त्यसै मेटिएर जाने हैनन् ।"

(ख) भानुभक्तिय 'रामायण' ले भाषिक क्षेत्रमा गरेको योगदानबारे स्वयम् नेपाली कम्युनिस्ट आन्दोलनका अगुवा पुष्पलाल र प्रगतिशील साहित्यका अग्रज हृदयचन्द्र सिंह प्रधानले गरेको मूल्याङ्कनभन्दा पर जान आवश्यक छैन । नेपाली जनतालाई शिक्षित भएको देख्न नचाहने राणाहरू र गुरु पुरोहित वर्गको इरादा विपरीत जनतामा 'रामायण'ले शिक्षाप्रति अभिरुचि जगाउन पुरा गरेको भूमिका, संस्कृतका पण्डितहरूले होच्याइ रहेको जनबोलीको सम्मान र नेपालीहरूबिचको एकता बढाउन निर्वाह गरेको दायित्व, नेपाली काव्य भाषाको निर्माण आदिमा भानु साहित्यको विशिष्ट देन छ भन्ने कुरामा प्रायः कसैले विमति राखेको पाइँदैन । भानुले भाषिक विभेद खडा गरेको सीमित टिप्पणी गरिए पनि त्यसले खासै अर्थ राख्दैन किनभने आफ्नो भाषाको उत्थानमा लामु उनको कुनै दोष होइन । यस सन्दर्भमा पराजुली (२०४५:१५३) ले टुटेफुटेको भाषालाई काव्यात्मक अभिव्यक्तिका निमित्त सक्षम बनाउनुमा र नेपाली भाषाको मानक रूप निर्माण गर्नुमा भानुभक्तको मुख्य योगदान रहेको मान्नु तथा बन्धु र अन्य (२०६०:२०३) ले यिनले सरस, सरल र चोखो भाषाको प्रयोग गरेर नेपाली कवितालाई मानक उचाइ प्रदान गरेका छन् भन्नु औचित्यपूर्ण र उपयुक्त नै छ । प्रगतिवादीहरूले बहुसङ्ख्यक जनताले बुझ्ने सरल भाषा साहित्यिक कृतिहरूमा हुनु पर्ने कुरा सदा उठाउँदै आएका छन् र यस दृष्टिले पनि भानुभक्त जसका पात्र छन् ।

(ग) भानुभक्तले हामीलाई प्रदान गरेका अध्यात्मवादी, वेदान्त दर्शनमा आधारित, नारीहित विरोधी र ब्राह्मणवादी 'रामायण', 'भक्तमाला', 'वधूशिक्षा', 'प्रश्नोत्तर माला', 'रामगीता' आदि कृतिहरू आजका सन्दर्भमा प्रगतिवादी मात्र नभई पुँजीवादी लोकतन्त्रवादी वा मानवतावादी कोणबाट पनि आलोच्य हुनु

स्वाभाविक छ किनभने तिनमा न उच्च वर्ग र निम्न वर्गको सङ्घर्ष एवम् त्यस सङ्घर्षमा उच्च वर्गको उत्थान र निम्न वर्गको पतन छ, न अध्यात्मवादी ईश्वरीय अस्तित्व र कर्मवाद वा भाग्यवादको विपरीत विचार प्रवाहित छ न त स्वतन्त्रता, समानता र भ्रातृत्वको भावना नै विद्यमान छ । अतः प्रगतिवादी मान्यताका आलोकमा ती मान्यता सजिलै खण्डित हुन्छन् र खण्डनीय छन् । त्यसैले चापागाईं (२०६८:२३) ठिकै दङ्गले के भन्छन् भने, “भानुभक्तले लोकतान्त्रिक वा समाजवादी दृष्टिकोणका आधारमा त्यतिखेरको समाजको आलोचना गरेनन् वा त्यस अनुरूपको विचार प्रवाहित गरेनन् भन्ने दृष्टिकोणका आधारमा कसैले उनको आलोचना गर्दछ भने त्यो सर्वथा गलत हुने छ ।” उनले भानुभक्त र उनको साहित्यबारे यो सकारात्मक दृष्टिकोण प्रस्तुत गरे पनि अनेक कोणबाट उनी र उनको साहित्यप्रति कठोर र निर्मम प्रहार पनि गरेको कुरा यसअगि नै प्रस्तुत गरि सकिएको छ ।

भट्ट (२०५५: ६८-७०) ले ‘भानुभक्तमा पाइएका केही सकारात्मक पक्षहरू’ शीर्षकमा उनका पक्षमा केही विचार व्यक्त गरे पनि सशक्त रूपमा उनको चिन्तनको खण्डन पनि गरेका छन् । प्रधान (२०६०) ले भानुभक्तमा युगान्तकारिताको अभाव देखा देख्दै पनि उनका विशिष्ट योगदानबारे विस्तृत चर्चा गरेका छन् । यसरी नै प्रश्रितले मानव इतिहासको ऐतिहासिक भौतिकवादी व्याख्यातिर ध्यानाकर्षण गर्दै भानुभक्तलाई हेर्ने सन्दर्भमा नेपालको तत्कालीन भौतिक परिवेशलाई आफूना शब्दहरूमा यसरी अड्कन गरेका छन् :-

त्यस बेला युरोपेली समाजको प्रगतिशीलता पुँजीवादी व्यवस्था भत्काउन श्रमिक वर्गलाई सङ्गठित गर्नुमा थियो भने नेपालको प्रगतिशीलता इलाकीय सामन्ती रजौटा तन्त्रलाई फेरि उठ्न नदिन केन्द्रीय राज्य व्यवस्था र राजतन्त्र बलियो पार्नुमा थियो । त्यसो हुन नदिन अङ्ग्रेजी उपनिवेशवादले विभिन्न खालका तानाबाना बुनि रहेको हुनाले पनि नेपालको केन्द्रीय राज्य बलियो हुन आवश्यक थियो । यसै स्थितिलाई नै

माक्स र एङ्गोल्सद्वारा प्रतिपादित ऐतिहासिक भौतिकवादले दासस्वामी व्यवस्थाभन्दा सामन्तवाद प्रगतिशील हुन्छ र इलाकीय सामन्ती रजौटा तन्त्रहरूभन्दा एकीकृत केन्द्रीय सामन्ती राज्य प्रगतिशील हुन्छ भन्ने मान्यता अघि सारेको हो । (प्रश्रित, २०५८ :४)

प्रश्रितले अझ थप कुरा के पनि भनेका छन् भने त्यतिखेरको नेपालमा मार्क्सवादको ‘म’ त के पुँजीवादी प्रजातन्त्रको ‘प’ को गन्ध समेत आइ पुगेको थिएन र नेपाल राष्ट्र ओथरा बस्नु आगिको अण्डाभित्रको भोल भै तरल अवस्थामा थियो अर्थात् राजनीतिक रूपमा विस्तारित भूगोलभित्र केन्द्रित सामन्ती राज्यको सामान्य रेखा कोरिएको थियो तर राष्ट्र भने गर्भभित्रको भ्रूणकै रूपमा थियो । उनका अनुसार इतिहासको विकासका चरणका हिसाबले युरोपभन्दा नेपाल दुई मात्र हैन, साढे दुई युग पछाडि थियो । त्यसरी नै राजनीतिक जागरण र अन्तर्राष्ट्रिय चेतनाका हिसाबले काठमान्डुभन्दा तनहुँ चुँदीबेसीको रम्या अझ एक युग पछाडि थियो किन भने काठमान्डु सामन्ती युगमा थियो भने रम्या कबिला (जन) तन्त्र र दासप्रथाका वरिपरि थियो ।

भानुभक्त र उनको साहित्यको मूल्याङ्कनका निमित्त तत्कालीन भौतिक परिवेश र वस्तुस्थितिको यथोचित खोजबिन र विश्लेषण अत्यावश्यक छ र प्राश्रितको इतिहास चेतले त्यस दिशातिर हामीलाई आह्वान गर्दै केही तथ्यहरू समेत अगि सारेको छ । अतः आपसमा मारकाट गर्दै रगतको खोलो बगाइ रहेका र जनतालाई आतङ्कित तुल्याइ रहेका भुरेटाकुरे रजौटाहरूको शासन अन्त्य हुन नितान्त आवश्यक थियो र अङ्ग्रेजी साम्राज्यवाद विरुद्ध जुध्न पनि सुदृढ केन्द्रीय सत्ता आवश्यक थियो । यस आवश्यकतालाई पुरा गर्न पृथ्वी नारायण शाहले गरेको काम इतिहास सम्मत थियो । एकीकृत नेपालको सुदृढीकरण पनि तत्कालीन आवश्यकता नै थियो । भानुभक्तले बुभेरे वा नबुभेरे यस महत्त्वपूर्ण काममा ‘रामायण’ का माध्यमबाट योगदान गरेका थिए भन्न कुनै हिचकिचाउनु पर्ने देखिँदैन ।

भानुभक्तले बुद्ध दर्शनका साथै सन्त

साहित्यको सिको नगरेको तथा नेपालमा प्रचलित अन्य दर्शनका कतिपय राम्रा कुरा अनुसरण नगरी जात, धर्म, भाषा र लिङ्गका दृष्टिले विभेदकारी काम गरेको आक्षेप पनि मार्क्सवादी समालोचकले नै उनीमाथि लगाएको पाइन्छ। यस सम्बन्धमा बुद्ध दर्शन र अन्य दर्शनभन्दा हिन्दू दर्शन किन नेपालमा त्यतिखेर प्रभावकारी रह्यो र अहिलेसम्म यसका जरा उखेल्न किन गाह्रो परि रहेको छ भन्ने कुराको गम्भीर अध्ययन आवश्यक छ। सन्त शशिधर र ज्ञान दिलदासका विचारहरू अवश्यमेव भानुभक्तका भन्दा प्रगतिशील थिए र वर्तमान युगले पनि त्यसको सम्मान गर्नु पर्दछ तर तत्कालीन परिवेशमा भानुभक्तको साहित्य नै उनीहरूको भन्दा व्यापक र प्रभावकारी बन्न गएको कुरा पनि उत्तिकै हृदयङ्गम गर्न आवश्यक छ। यस सन्दर्भमा शर्माको निम्न लिखित भनाइ पनि मननीय छ :-

रामायणको अनुवाद गरे तापनि भानुभक्त सुर, तुलसी, कृतिदास आदि जस्ता सन्त कवि थिएनन्। रामायणको अनुवाद त ऐतिहासिक कारणमा सामाजिक मनोदशाले मात्र गराएको थियो। भानुभक्त पारिवारिक र सामाजिक जीवनका एक सामान्य व्यक्ति थिए, जसले उदर पूर्तिका निमित्त सामान्य सरकारी जागिर खानु परेको थियो, कुमारी चोकमा बही बुभाउनु परेको थियो, धार्मिक लोकाचार गर्नु गराउनु परेको थियो र घर गाउँलेसित खेतबारीको मुद्दा गर्नु परेको थियो। समाजका एक व्यावहारिक व्यक्तिको स्पष्ट रूप उनका रचनामा पनि परेको थियो र यो व्यावहारिकतावादले सामान्य सामाजिक व्यक्तिको रूपलाई पनि प्रेरणा दिन्छ। (शर्मा, २०१८ : १०३)

अवश्यमेव भानुभक्त एक जिम्मेवार गृहस्थ थिए र कतिपय उनका रचनाहरू घर गृहस्थीसँग पनि सम्बन्धित छन्। उनले जागिर खाएको कुरा पुष्टि हुन नसके पनि उनी जागिरे बाबुका छोरा हुन् भन्ने कुरा भने साँचो ठहर भइ सकेको छ। सन्तहरूको भन्दा समाजले उनका कुरा सुन्ने तत्कालीन वातावरण भएर पो उनी समाजमा

बढी छाउन पुगे कि भन्ने कुरा स्वाभाविक रूपमा अध्ययनको विषय बन्न सक्छ। प्रश्रित (२०५८:१०) ले भने जस्तै विचार र दर्शनका हिसाबले भानुभक्तको साहित्य समग्र विश्वको तत्कालीन समयभन्दा धेरै पछाडि थियो र उनले अनुवाद गरेका 'रामायण' र 'रामगीता' दासस्वामी युगसँग तथा 'वधुशिक्षा', 'भक्तमाला' र 'प्रश्नोत्तर माला' सामन्ती युगका रचनासँग सम्बन्धित छन् तर तिनका प्रतिको अभिरुचि व्यापक रूपमा प्रकट भएको कुरा भने नकार्न सकिँदैन। हुन त पाठकका अध्ययनका कोणबाट कृतिको लोकप्रियताको परीक्षण वा सर्वेक्षण गर्ने पद्धति नेपाली साहित्यमा अभूँँ स्थिति हुन सकेको छैन तापनि गाउँघरमा बेलुका पख विभिन्न घरमा रामायण पढेको र मृत्युशोकका समयमा पनि कुक्वाहरू जम्मा भई रामायण पढ्ने गरेको कुरा हिजो पनि व्याप्त थियो र आज पनि त्यसको प्रभाव छँदै छ। भानुभक्तको आदिकवित्वबारे अलि पहिल्यै आलोचना प्रत्यालोचना सुरु भए पनि विचार पक्षबारे भने अलि पछि मात्रै कुरा उठ्न थाल्यो। यसबाट पनि नेपाली वैचारिक चेतनाको धरातल विकसित हुन लामै समय कुर्नु परेको थाह हुन्छ। अतः भानुभक्त र उनको साहित्यका सम्बन्धमा प्रगतिवादले आवेशपूर्ण वा आक्रोशपूर्ण दृष्टि लगाउनु भन्दा पनि आजभन्दा करिब २०० वर्ष अगिको नेपाली परिवेशको ख्याल गर्न आवश्यक छ।

भानु भक्तले आफ्नै व्यवहारका सन्दर्भ होस् वा प्रकृति वर्णनका सन्दर्भमा होस् विभिन्न फुटकर कविताहरू लेखेर पनि नेपाली पाठकहरूलाई साहित्यिक स्वाद चखाएका छन्। उनले गरेको बालाजु वर्णनमा प्रकृति चित्रण मात्र नभई राष्ट्रप्रेमको भावना अभिव्यक्त छ। शुनामा परेका बखत उनले निर्धक्कसँग व्यक्त गरेको त्यहाँको दुरवस्था, कार्यालयको भोलिवादप्रति लक्षित कवितात्मक प्रहार साँच्चिकै जन समुदायका लागि उपयोगी छन्। यसरी नै घाँसी जस्तो कामदारबाट शिक्षा लिई आफूले कीर्ति राख्ने काम गर्न नसकेकोमा आत्मालोचना गर्नुमा पनि उनको जन उत्तरदायी भावना प्रतिविम्बित

छ । आयुको विचार नगरी विवाह गर्नेलाई उल्लु बनाएर लेखिएको उनको फुटकर कविता पनि हृदयस्पर्शी छ । यी सन्दर्भहरूले उनका 'रामायण', 'वधुशिक्षा', 'भक्तमाला' आदिका वर्तमान समयसँग अमिल्दा विचारहरूबाट चिन्तित व्यक्तिहरूका हृदयमा पनि केही मात्रामा मल्हम पट्टी लगाउन सक्छन् ।

७. निष्कर्ष

भानुभक्त आचार्य र उनीद्वारा सिर्जित साहित्य आजभन्दा कैयन् समयअगिका हुँदा पनि अभ्रसम्म चर्चाका शिखरमा छन् । यसबाट नै तिनको महत्त्व के छ भन्ने कुरा छर्लङ्गिन्छ । भानुभक्तका आध्यात्मिक र वेदान्ती चिन्तन, जातजाति र नारीप्रतिको दृष्टिकोण आदि आजको एक्काइसौं शताब्दीको युगमा आलोच्य हुनु स्वभाविक छ र तिनले आजको युगलाई निर्देश गर्ने कुराको कल्पना पनि गर्न सकिँदैन । त्यसैले वर्तमान युगमा टेकेर तिनको पर्याप्त आलोचना गर्न सकिन्छ । जहाँसम्म तिनको युग सापेक्ष मूल्याङ्कनको कुरा छ त्यस दृष्टिले भने ती आफ्नो युगका विशिष्ट र प्रभावकारी रचना हुन् । इतिहासको सम्मान गरेर मात्र कुनै समाज अगाडि बढ्न सक्छ । इतिहासको विशिष्ट कलाखण्डका उपलब्धिलाई त्यही परिवेशको ख्याल गरेर समीक्षा गर्नु प्रगतिवादी साहित्यकारको दायित्व हो । अतः भानुभक्तको मूर्ति भञ्जनमा नेपाली समाजको अग्रगतिको सपना देख्नु पनि हानिकारक छ भने भानुभक्तले उस वेलाको समाजका लागि प्रक्षेपण गरेका विचारमा अहिले हिँड्नु पनि नोक्सानदायी छ । आजको युगका प्रगतिवादीहरू अध्यात्मवादी र विभेदकारी चिन्तनका विपरीत युगीन चिन्तनका साथ अगि बढ्न चाहन्छन् र समुन्नत समाज निर्माण गर्न उद्यत छन् । भानुभक्तले भैँ आआफ्ना जनभाषामा कलम चलाउनु उनीहरूको कर्तव्य हो भने नेपालका विभिन्न भाषा र तिनका सर्जक तथा असल संस्कृतिको सम्मानका साथ एकताबद्ध भई लोकतान्त्रिक र गणतान्त्रिक नेपाल निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउनु उनीहरूको दायित्व हो ।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची

आचार्य, बाबुराम (२०४६), **पुराना कवि र कविता**, छैटौं पटक, ललित पुर : साभा प्रकाशन ।

आचार्य, ब्रतराज (२०६३), 'भानुभक्तको सङ्क्षिप्त जीवनी', **भानु दर्शन**, वर्ष ३२, अङ्क २, पूर्णाङ्क ८, पृ.८५-९२ ।

उप्रेती, गंगा प्रसाद (२०५८), **व्यक्ति, कृति र प्रवृत्ति**, काठमाडौं : प्रतिभा प्रकाशन ।

चापागाईं, निनु (२०६८), **दलित सौन्दर्य शास्त्र र साहित्य**, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

तिमल्सेना, पशुपतिनाथ (२०६४), **प्रगतिवादी कविता : मान्यता र प्रवृत्ति**, पोखरा : ओजन बुक्स एन्ड सेन्टर ।

त्रिपाठी, सुधा (२०५८), **दृष्टि चौतारी**, ललित पुर : साभा प्रकाशन ।

लक्ष्मी प्रसाद, (२०१३), **लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह**, काठमाडौं : नेपाली भाषा प्रकाशन समिति ।

नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान (२०५६), **नेपाली साहित्य कोश**, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

न्यौपाने, दैवज्ञराज (२०६३), 'भानुभक्तको सङ्क्षिप्त कविता यात्रा', **भानु दर्शन**, वर्ष ३२, अङ्क २, पूर्णाङ्क ८, ९३-१०१ ।

भण्डारी, जगदीशचन्द्र (२०५५), **प्रगतिवादी नेपाली कविता**, काठमाडौं : मुन्नी भण्डारी ।

पराजुली, ठाकुर प्रसाद (२०४५), **नेपाली साहित्यको परिष्कार**, काठमाडौं : नेपाली शिक्षा प्रकाशन ।

पाण्डेय, ताराकान्त (२०५६), **प्रगतिवाद र कविता**, काठमाडौं : शीला योगी ।

पुष्पलाल (२०५३), **छानिएका रचनाहरू**, भाग १, काठमाडौं : मदन आश्रित स्मृति प्रतिष्ठान, नेपाल ।

प्रधान, हृदय चन्द्र सिंह (२०६०), **भानुभक्त : एक समीक्षा**, दो.सं., ललित पुर : साभा प्रकाशन ।

प्रश्रित, मोदनाथ (२०५८), **सङ्कलित रचनाहरू**, खण्ड ७, काठमाडौं : पैरवी बुक्स एन्ड स्टेसनरी सेन्टर ।

.....(२०६२), **विचार र अन्तर्सम्बन्ध**, काठमाडौं : बगर फाउन्डेसन नेपाल ।

बन्धु, चूडामणि र अन्य (२०६०), नेपाली साहित्यको इतिहास, चूडामणि बन्धु, सम्पा., काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

भट्ट, गोविन्द (२०५५), गोविन्द भट्टका समालोचना, काठमाडौं : बगर फाउन्डेसन नेपाल ।

भट्टराई, घटराज (२०४०), प्रतिभैप्रतिभा र नेपाली साहित्य, काठमाडौं : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।

लामिछाने, कपिल (२०५८), नेपाली साहित्यको सेरोफेरो, सिद्धार्थ नगर : कला सदन ।

शर्मा, बालचन्द्र (२०५८), 'भानुभक्त र

उनको युग', साभा समालोचना, कृष्णचन्द्र सिंह प्रधान, सम्पा., ललित पुर : साभा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहन राज, (२०४०), नेपालीका केही आधुनिक साहित्यकार, काठमाडौं : सहयोगी प्रेस ।

शर्मा, मोतीराम भट्ट (१९४८), कवि भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित, काशी : भारत जीवन प्रेस ।

सापकोटा, दीननाथ (१९८९), 'मुखबन्द', रामायण, रघुनाथ उपाध्याय, दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य सम्मेलन ।

के तपाईं धितोपत्र (शेयर, डिभेन्चर आदि) मा लगानी गर्दै हुनुहुन्छ ? यदि गर्दै हुनुहुन्छ भने निम्न कुराहरूमा ध्यान दिनुहोस् ।

- नेपाल धितोपत्र बोर्डबाट प्रमाणपत्र प्राप्त गरेका धितोपत्र व्यवसायीहरू मार्फत मात्र धितोपत्रको कारोबार गर्नुहोस् ।
- धितापत्र निष्काशनकर्ता कम्पनीको कार्य सम्पादन स्थिति, आर्थिक स्थिति, व्यवस्थापन पक्ष, जोखिम पक्ष जस्ता महत्वपूर्ण कुराहरूको विश्लेषण गरेर मात्र लगानी सम्बन्धी निर्णय गर्नुहोस् ।
- हल्ला वा कसैको बहकाउमा नआई आफ्नो स्वविवेकमा नै लगानीसम्बन्धी निर्णय लिनुहोस् ।
- आफूले शेयर खरिद गरेको कम्पनीको साधारण सभा तथा त्यसले गरेका निर्णयहरूबारे जानकारी राख्नुहोस् ।
- लगानीकर्ताको अधिकार तथा उत्तरदायित्व सम्बन्धमा ऐननियमले गरेका व्यवस्थाहरूप्रति सदैव सजग रहनुहोस् ।
- धितोपत्रमा लगानी सम्बन्धी तपाईंका कुनै जिज्ञासा, शंका वा गुनासाहरू भए नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लि. तथा नेपाल धितोपत्र बोर्डमा सम्पर्क राख्नुहोस् ।

धितोपत्र बजारसम्बन्धी जानकारीका लागि नेपाल धितोपत्र बोर्डको वेब साइट www.sebon.gov.np, नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लि.को वेब साइट www.nepalstock.com, सम्बन्धित ऐन नियमहरू तथा नेपाल धितोपत्र बोर्ड र नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लि.का प्रकाशनहरू हेर्नुहोस् ।

लगानीकर्ताको हितका लागि प्रकाशित

नेपाल धितोपत्र बोर्ड

पो.ब.नं. ९०३१, जावलाखेल, ललितपुर
पो.ब.नं. ९०३१, जावलाखेल, ललितपुर
फोन नं. ५५४१०५७ फ्याक्स ५५४१०५८
वेबसाइट : www.sebon.gov.np
इमेल: support@sebon.gov.np

भानुभक्त आचार्य : रामगीतामा

● प्रा.डा.कृष्णप्रसाद घिमिरे

१. भानुभक्तआचार्यको संक्षिप्त परिचय

भानुभक्तआचार्यको जन्मवि. सं. १८७१ असार २९ गते आइतवार भएको थियो भने मृत्यु १९२५ असोज शुक्लपञ्चमीतिथिको गाईथुने घाटमा भएको हो । उनी नेपालीभाषा र अध्यात्मदर्शनद्वारा नेपालाङ्गीकरण गर्ने दोस्रो इञ्जिनियर हुन् । नेपालको राजनैतिकएकीकरण गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहबाट गरिएको हो भने भाषिक र सांस्कृतिकएकीकरणलाई महत्त्व दिने व्यक्तिपिताधनञ्जय र माताधर्मावतीदेवीका छोरा भानुभक्तआचार्य नै हुन् । उनीतनहुँजिल्लाको रम्घा शिखरकटेरीमाजन्मेकाहुन् (आचार्य, २०६३ : ८५) ।

बाजे श्रीकृष्ण आचार्यका ६भाइ छोरामध्ये जेठा छोरा धनञ्जयहुन् । उनकाएकमात्र छोरा भानुभक्तहुन् । भानुभक्तकादुई छोरा र एक छोरी जन्मेकाथिए । उनको पहिलो विहे १० वर्षको उमेरमाभएपनिश्रीमतीचन्द्रकान्तादेवीको मृत्यु १८ महिनामा भएपछि दोस्रो विहे चन्द्रकलादेवीसँगभयो । उनी ३१ वर्षको उमेर हुँदासम्म सन्तानभएनन् । सामाजिकमानमर्यादा भानुभक्तको उच्च रहेपनिउनलाई आन्तरिक सन्तुष्टि भएन । राजादशरथले पुत्रेष्टियज्ञ

गरी पुत्रलाभ गरेको ज्ञान अध्यात्म रामायण पढेकाभानुभक्तलाई थियो । लामो समयसम्म सन्ताननभएको आन्तरिक कारण रनेपालीभाषामा रामकथाको गाथातथाअध्यात्मदर्शनको सरल प्रस्तुतिनभएको बाह्यकारणले गर्दा भानुभक्तको जातीय चेतना रामायण लेखनतर्फ अग्रसर भयो । उनले वि.सं. १८९८ मा बालकाण्ड रामायण लेखेर पूरा गरे ।

भानुभक्तआचार्यले लोकोपकारकारिणीमि फुटकर कविताबाहेक 'प्रश्नोत्तर', 'बधुशिक्षा', 'भक्तमाला', 'रामगीता' लगायतका लघुकाव्य र सिङ्गो 'रामायण' महाकाव्य नै रचना गरे । उनका ४० भन्दा बढी फुटकर पद्यहरू थिएभने 'रामगीता' जस्तो वेदान्त-सांख्य योग दर्शनको त्रिकोणात्मक सम्बन्ध रहेको कृतिको रचनावि. सं. १९२५ मा गरेकाथिए(आचार्य, २०६३ : ९२) । जग्गाको भ्रमेला र बाबुको कार्यालयीय फर-फारक गर्ने क्रममा काठमाडौँ आएर घर फर्कँदा सुब्बाधर्मदत्तको आग्रहमाउनले रामगीताको रचना गरेकाथिए । उनलाई ६१० मुरी जग्गा सम्बन्धी स्वामित्वादिलाउनतनहुँजिल्लाको म्यागदेका कर्णेल शिवशंकर घिमिरेले निकै ठूलो सहयोग गरेकाथिए । यिनै सहयोगीभावका घिमिरेहरूको कारणले नै आचार्य परिवारको जग्गाथमौतीभएको थियो । भानुका जेठा छोराको नाम रमानाथ र कान्छाको शिवशंकर थियो । उनकी एउटी लक्ष्मीनाम गरेकी छोरी पनिथिइन् ।

२. रामगीताको परिचय

भानुभक्त १९२४ सालमाअन्तिम पटक काठमाडौँ आएकाथिए । उनी रम्घा फर्कँदाविरामीभई फर्केकाथिए । उनले

ओख्यानमा सुती सुती छोरा रमानाथलाई रामगीता लेखाएकाथिएभन्ने केहीको धारणा भएतापनिभानुके हस्ताक्षरमाप्राप्त पुरातत्वविभागमा सुरक्षितकृतिले उक्तभनाइको खण्डन गरेको छ । त्यसैले उनकाजीवनकालको अन्तिम रचना ३०श्लोकको रामगीता नै हो, जसको पूर्णपाठ भानुदर्शनपत्रिकाको वर्ष ३२, अङ्क २, पूर्णाङ्क ८ को पृ. ४८-५२ मापुनःप्रकाशितगरिएको छ ।

प्रस्तुत रामगीताउत्तरकाण्ड रामायणकै एक अंशहो । यसमापूर्वीय आध्यात्मिकदर्शनको सारलाई नेपालीभाषामा प्रस्तुतगरिएको हुनाले महत्त्वपूर्ण कृति मानिन्छ । केही विशिष्ट साहित्य सर्जकहरूमध्ये मोतीराम भट्ट ३० वर्ष, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा ५० वर्ष, पारिजात ६० वर्ष बाँचेभैँ भानुभक्त ५२ वर्ष मात्रबाँचेकाहुन् । उनले जातीय चेतनालाई प्रतीकबनाएर जुनकाम गरे, त्यसले उनलाई नेपाल र नेपालीभाषा रहुँदासम्मश्रद्धापूर्वक सम्मानपाइरहने देखिन्छ । रामल्लोककल्याणकालागिगायत्रीमन्त्रकारूपमायसलाई प्रस्तुत गरेको हुनाले रामगीताभनिएको हो ।

२.१ रामगीताको विषयवस्तु

भानुभक्त रामायणको सार भन्नु नै रामगीताहो । यसमामानिसहरूलाई कसरी मुक्ति मिल्छ भन्ने तत्त्वज्ञान सिकाइएको छ । यो तत्त्वज्ञान चारवेद, उपनिषद्, मनुस्मृति, पुराण लगायतकापूर्वीय आध्यात्मिकग्रन्थहरूले दिने मूल ज्ञानमा आधारित छ । भानुभक्तले रामगीतालाई आर्जुनाजीवनकालको अन्तिमअवस्थामा रचना गरेकाहुन् । रामले रावणलाई जितेर सीतासँगै अयोध्यामाफर्केर दस हजार वर्ष शासन गरेपछि वैकुण्ठलोक फर्किने सन्दर्भमाके के भयो, त्यसको उल्लेख उत्तरकाण्ड रामायणमा भानुभक्तले लेखेका छन् । त्यही समयमा लक्ष्मणले आर्जुनादाजु रामसँगहोइनचौध भुवनका स्वामी, ज्ञानीहरूका ज्ञान र योगीहरूका परमात्मानिने रामसँग संसाररूपीविषयवासनाको समुद्र सजिलै तर्ने र

मुक्तिहुने बाटो सोध्दा राम भन्दछन् :

लक्ष्मणका इवचन्सुनेर रघुनाथ मूखै हँसीलो गरी
आफनाभक्ततिभाइ लक्ष्मणजिका सम्पूर्ण सन्ताप हरी ।
तत्त्वज्ञानपनीतहीँदिनुभयो जुनलाई वेदले पनि
भन्छन् लोकहरूलाईतर्न सजिलो साँधू छ येहीभनी ॥

(उत्तरकाण्ड : १२४)

सामान्यमानिसलाई समुद्रको गहिराइमा डुबुल्की मारेर पार तर्न गाह्रो भएतापनिमाथिपुल छ भने त्यसबाट तर्न सजिलो भएजस्तै तत्त्वज्ञान पाएको व्यक्तिलाई संसार तर्न सजिलो हुन्छ । तत्त्वज्ञान बिनाकोही संसार तर्न सक्दैन । आत्मज्ञानी रामचन्द्रको विचारमामानिसले जन्मेर सर्वप्रथम वर्णाश्रम व्यवस्थाका सबै काम पूरा गर्नुपर्छ । आर्जुना दस इन्द्रिय र मनलाई जितेर योग्य गुरुका अगाडि गई उनले भने अनुसारको गर्दा पनि आत्मज्ञान प्राप्त हुन्छ । कतिले यो बाटो समातेर संसार तरेका छन् ।

अज्ञानै छ घुमाउन्त्या सकलको शत्रु सरीको यहाँ
ज्ञानैले गरि नष्ट हुन्छ पनि सो लीनू यही मन् महाँ ।

(उत्तरकाण्ड : १२७)

रामचन्द्रले रामायणमा आत्मज्ञान प्राप्तहुने तिनओटा बाटाहरूको चर्चा गरेका छन् । ती हुन् : क) कर्मको बाटो, ख) ज्ञानको बाटो र ग) भक्तिको बाटो । यीतिनै मार्गहरूबाट बाटो नबिराइ हिँड्न सके गन्तव्यमापुन सकिन्छ । भक्तिमार्गको कुरा आङ्कनीआमाकौशल्याले सोध्दासिकाएका छन् : साधारण मानिसकालागिभजन - कीर्तन र निदिध्यासन नै मुख्य कुरा हुन । दोस्रो कर्मको बाटो ठूला विद्वान् र शास्त्राचार्यहरूले अवलम्बन गरेको बाटो हो । सामाजिकवा राजनैतिककाम गरेर, पढाएर, आश्रम चलाएर पनिउनीहरूले मुक्तिपाउन सक्ने बाटो हो । यसलाई धेरैले प्रयोग गरेका हुन्छन् । तेस्रो बाटो लक्ष्मणलाई सिकाएको ज्ञान मार्ग हो । यसमा ज्ञानद्वारा जीव र आत्मालाई पष्ट छुट्याएर आत्मालाई परमात्माको पूर्ण अंशका रूपमाबुझे तरिका सिकाइन्छ । त्यसैले

यहाँव्यक्ति, उसको परिस्थिति र चिन्तनअनुसार तः एवज्ञान प्राप्तगर्ने तिनओटा बाटा सिकाइएका छन् । वेद र उपनिशद्को सार 'तः एवमसि' हो । यसमातिन पद छन् । तीहुन् : 'तत्', 'त्वम्' र 'असि' । यसमातत्ले परमात्मा, त्वम्ले जीवात्मा र असिले ऐक्यभाव बुझाउँछ । 'तः एवमसि' को सामान्य अर्थ 'त्यो तिमिहो' भन्ने हुन्छ । 'तत्' परमात्मा, 'त्वम्' तिमिजीवात्मा र 'असि' हो । यसले जीवात्मा रूपी परमात्मातिमी नै हो भन्ने सङ्केत गरे तापनि सांसारिक मानिसहरू आत्मज्ञानी बन्ननसकेको कुरा सबैले देखेका छन् ।

*जो यो त्ववमसी छ वाक्ययसको वाक्यार्थ जानीलिनू ।
यसमातिन् पद छन् तितीनपदकातात्पर्यमा मन् दिनु ॥
तत्काअर्थ परात्महन् तिपदमात्वं भन्नु जीवात्माहो ।
इत्को ऐक्यबुझाउनुया असि छ पद रात् दिन् विचार गर्नु यो ॥*

(उत्तरकाण्ड : १३२)

प्रत्येक मानिसको मनभित्रआत्मा रहेको हुन्छ, त्यसैलाई जीवात्मापनि भनिन्छ । जीवात्तामादशइन्द्रिय र मन रहेका हुन्छन् । तिनकावसमा परेर जीवात्माविभिन्न रूपमा देखिन्छ । त्यो उपाधिमुक्तहुन्छ । स्फटिक मणिजस्तो सेतो, स्वच्छ र निर्मल । स्फटिक मणिका नजिकमा रातो कपडा राखे स्फटिक रातो देखिन्छ । कालो राखे कालो देखिन्छ । मान्छेको चिन्तन र बानीअनुसार उसका शरीरभित्र रहेको आत्मापनित्यस्ते देखिने गर्दछ ।

*जीव् तामुक्त छ शुद्ध निर्मल फटिक् जस्तो उपाधी गरी ।
सो निर्मल पनि हुन्छ सक्तगुणले उस्तै उपाधी सरी ॥
ईनै दृइउपाधि देखि पनिखुप होला फरक् जिव् जसै ।
तस्सै मुक्तहुन्या छ छैन नहिताआकाँ उपायै कसै ॥*

(उत्तरकाण्ड : १३५)

राताका संगमा रह्या स्फटिक ठिक् देखिन्छ रातै सरी ।
तस्तै आत्मपनीउपाधि सँग भै हुन्छन् उपाधी सरी ॥
आत्तामा छउपाधि केहि न फटिक्मा क्यै छ रातो कतै ।
भुट्टै मात्र छ त्यो भलक् यहिविचार खुप राख्नु जताततै ॥

(उत्तरकाण्ड : १३६)

रङ्ग विहीन स्फटिकभए जस्तै आत्मापनिउपाधिरहित छ । यसलाई जान बुझिका जाग्रत, स्वप्न र सुषुप्तिातिन वृत्तिको ज्ञान हुनु आवश्यक छ । आत्मा संसारको सुख र दुःखदेखि टाढा हुन्छ तर विभिन्न शरीरमा रहेको आत्माउपाधिसहितभएर मानिसले दुःखपाउँदा ऊ दुःखी र सुख पाउँदा सुखी जस्तो बनेको देखिन्छ । वास्तवमाजसले आत्तालाई चिन्न सक्दछ, त्यसले नै मुक्ति पाउँछ ।

३. निष्कर्ष

रामगीताको मुख्यनिचोड नै आऽनो आत्तालाई चिन्नभन्ने हो । आत्ताचिन्ने सरल उपाय ज्ञान हो । यसले मनलाई वशमापार्ने तरिका सिकाउँछ । चित्तवृत्तिको निरोध गरेर समाधिमातल्लीनहुन लगाउँछ । व्यास वाशंकाराचार्य प्रणीत अद्वैतवादलाई यसले आऽनो दार्शनिकमूलमन्त्रमानेको देखिन्छ । त्यही कुरालाई यसरी अभिव्यक्तिदिइएको छ ।
*सोहीआत्म म हूँभनी दृढ भयो ज्ञान्काविचारले जसै
जीवनमुक्तभनी कहिन्छ जन त्यो पढैन तापमा कसै ।
सब् इन्द्रियशमन् गरेर बलवान् कामादिको नाश गरी
अभ्यासगर्नु समाधिमा त सहजै देखिन्छु साम्ने हरी ॥*

(उत्तरकाण्ड : १४३)

सन्दर्भ समग्रीसूची

आचार्य, प्रशान्त (सन् २०१०), षड्-दर्शन समन्वय एक नवीन वैज्ञानिक दृष्टि, दिल्ली : विजयकुमार गोविन्दरामहासानन्द, ४४०८, नई सडक ।

आचार्य, ब्रतराज (२०६३), 'भानुभक्तको संक्षिप्तजीवनी', भानुदर्शन, वर्ष ३२, अङ्क २ पूर्णाङ्क ८, काठमाडौं : भानु प्रतिष्ठान, पृ ८५-९२ ।

आचार्य, भानुभक्त (२०३९), भानुभक्तको रामायण, काठमाडौं : साभाप्रकाशन ।

शर्मा, महेश (सन् २००५), क्याकहते हैं दर्शन ?, नई दिल्ली : डायमंड पाकेट बुक्स (प्रा.) लि. ।

सक्सेना, प्रवेश (सन् २००५), भारतीयदर्शनो में क्या है ? दिल्ली : पुस्तकमहल ।

भानुभक्त आचार्यका काव्य कृतिमा दार्शनिकता

● डा. नारायण गडतौला

१. विषय परिचय

भानुभक्त आचार्य (१८७१-१९२५) नेपाली काव्य जगत्का उज्ज्वल नक्षत्र हुन् । नेपाली कविताको प्रारम्भिक कालमा मुक्तक, प्रगीतात्मक, खण्डकाव्य र महाकाव्यस्तरीय काव्य कृति लेखेर नेपाली कवितालाई सबल बनाउन भानुभक्त आचार्यको योगदान महत्वपूर्ण मानिन्छ । सामाजिक चेत, व्यङ्ग्य चेत, नीति चेत आध्यात्मिक, पौराणिक चेतका साथै दार्शनिक दृष्टिकोण समेतलाई काव्यमा मुखरित गर्ने भानुभक्त आचार्यले नेपाली भाषाको शैशव बोलीलाई निखार्ने प्रयास गरेका छन् । तत्कालीन नेपाली परिवेशमा सनातन हिन्दु धर्मको प्रभाव, नेपाली आध्यात्मिक चिन्तन शैली, पूर्वीय दर्शनको प्रभाव आदिकै पृष्ठभूमिमा भानुभक्तको वैचारिक धरातल निर्माण भएको छ । संस्कृत गुरुकुलीन शिक्षा दीक्षा र प्रभावले भानुभक्तको मस्तिष्कलाई भ्रकभ्रक्याएको र उनको कवि हृदयले तिने पूर्वीय परम्परालाई काव्यमा उतारेको देखिन्छ । भानुभक्तमा केवल परम्पराको पृष्ठपोषणमात्र नभएर नेपाली समाजको मौलिक स्वरूप पनि व्यञ्जित भएको पाइन्छ । यहाँ भानुभक्तका काव्यकृतिमा पाइने अन्य वैशिष्ट्यलाई नछोड्कन दार्शनिक पक्षका दृष्टिले उनका काव्य कृतिको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

२. दर्शनको परिचय

पाणिनीय धातु 'दृशिर् प्रेक्षणे' (राम्रोसँग हेर्नु) बाट 'भाव' अर्थमा त्युट् (अन) प्रत्यय

लागेर बनेको 'दर्शन' शब्द सामान्य अर्थमा 'हेर्नु' भन्ने अर्थको द्योतक हो । वाङ्मयको विशिष्ट विधाका निमित्त दर्शन शब्दले भाव प्रधान अन्तर्दृष्टिलाई सङ्केत गर्दछ । जीवनका अन्तरपक्षहरू, समाजका सूक्ष्म नियमहरू, विश्व ब्रह्माण्डका सञ्चालक तत्वहरू, सन्त महात्माका जीवन शैलीहरू, चेतनाको स्वरूप, भौतिक नियम, सत्य, तथ्यका स्वरूप जस्ता अनेक क्षेत्र उद्घाटन गर्ने वाङ्मयको शाखा विशेष वा दृष्टिविशेष नै दर्शनका रूपमा व्यवहृत भएको छ ।

दर्शनलाई विभिन्न ढङ्गले चिनिएको वा चिनाइएको पाइन्छ । पाइथागोरसले दर्शनको लक्ष मुक्ति हुनुपर्छ भनेर मुक्तिको खोज गर्ने शास्त्रलाई दर्शन भनेका छन् । सुकरातका अनुसार दर्शनको काम धारणालाई स्पष्ट बनाउनु हो । प्लेटो दर्शनको विषय परम सत्यको प्राप्ति हुने ठान्छन् । एरिस्टोटल कार्यकारणको ज्ञान गराउनु दर्शनको प्रयोजन ठान्दछन् । आधुनिक दार्शनिकहरू डेकार्ट र हिगेल दर्शनको प्रयोजन परम सत्यको प्रकाशन ठान्दछन् । वर्गसाँ दर्शनलाई भावात्मक विधा मान्दछन् र बुद्धिले वास्तविकतालाई बिगार्दछ भन्ने ठान्दछन् ।

दार्शनिकहरूका यी विचारबाट दर्शन मानवलाई दुःखबाट मुक्तिको खोजी, चेतन र भौतिक नियमको पहिचान, परम सत्यको उद्घाटन, वस्तुनिष्ठ कार्यकारणको ज्ञान, पूर्ण सत्यको अन्वेषण जस्ता विषयमा केन्द्रित ज्ञानको शाखाका रूपमा चिनिन्छ । यस प्रकारको दर्शनले लेखक, कलाकार, वैज्ञानिक आदि कुनै पनि क्षेत्रका सिर्जनशील प्रतिभालाई प्रभाव पारेको हुन्छ र यस्तो प्रभाव तिनका सिर्जनामा प्रकट भएको देखिन्छ ।

दर्शनको अध्ययनको लक्षका आधारमा

भौतिक दर्शन र अध्यात्म दर्शन, आस्तिक दर्शन र नास्तिक दर्शन गरेर वर्गीकरण गरेको पाइन्छ। यसरी नै भूगोलका आधारमा पूर्वीय दर्शन र पश्चिमी दर्शन, देशका आधारमा वा भाषाका आधारमा ग्रीसेली दर्शन, भारतीय दर्शन, चिनिया दर्शन जस्ता नामकरण पनि भएको देखिन्छ। दार्शनिकहरूकै नामबाट बुद्ध दर्शन, कान्ट दर्शन, मार्क्स दर्शन, लाओत्से दर्शन आदि वर्गीकरण गरेको पनि पाइन्छ।

संसारका सबै दर्शनहरूको विषयवस्तु प्रायः गरेर उस्तै देखिन्छ। ब्रह्मवाद, आत्मवाद, मायावाद, पदार्थवाद, पुनर्जन्मवाद, मोक्षवाद, कर्मवाद, समर्पण वा प्रेमवाद, सह अस्तित्ववाद, द्वन्द्ववाद मानवता आदि चिन्तनमा नै दर्शन केन्द्रित भएको देखिन्छ। यहाँ यिनै दार्शनिक तत्वलाई आधार मानेर भानुभक्त आचार्यका कृतिमा दार्शनिक पक्ष निरूपण गर्नु समीचन ठानिएको छ।

३. भानुभक्तीय कृतिमा दर्शनका विविध पक्ष

भानुभक्त आचार्यका मुख्यतः रामायण, भक्तमाला, बधू शिक्षा एवं प्रगीतात्मक र मुक्तक काव्य कृतिहरू रहेका छन्। पूर्वीय दर्शनका दृष्टिले रामायण र भक्तमाला विवेच्य कृति हुन्। मध्यकालीन क्षयोन्मुख समाज दर्शनका दृष्टिले बधू शिक्षा पनि विवेच्य नै देखिन्छ। यहाँ रामायणकै केन्द्रियतामा र अन्य कृतिको सन्दर्भवश दृष्टान्तका रूपमा दार्शनिक विवेचना गरिएको छ।

संस्कृतमा रामायण अनेक किसिमका भेटिन्छन्। वाल्मीकि रामायणपूर्व पनि भार्गव च्यवनले रामायण लेखेको प्रसङ्ग पाइन्छ भने नारदको संवृत रामायण, अगस्त्यको अगस्त्यरामायण, लोमशको लोमशरामायण, सुतीक्ष्णको मञ्जुलरामायण, अत्रिको सौपद्यरामायण, शरभङ्गको सौहार्दरामायण आदि रामायणको अस्तित्व रहेको मानिन्छ (त्रिपाठी, इ. २००१ : ६१)। वाल्मीकिले रामायण लेखेपछि उक्त रामायण लोप भएको अनुमान गरिन्छ। वाल्मीकिपछि पनि रामायणका

अनेक रूप पाइन्छन्। अध्यात्मरामायण, आनन्द रामायण, योगवाशिष्ठरामायण, अद्भुतरामायण, मन्त्ररामायण, भुशुण्डिरामायण जस्ता रामायण पाइन्छन्। यी विभिन्न रामायणमध्ये भानुभक्तीय रामायण अध्यात्म रामायणको अनुवाद हो।

अध्यात्मरामायण सरल एवं सहज रूपमा अध्यात्म दर्शनलाई जनमानसमा विस्तार गर्न लेखिएको हो। यसमा सगुण भक्तिउपासना र निर्गुण उपासनाको समन्वयात्मक प्रस्तुति पाइन्छ। यसका लेखक व्यास भनिए तापनि यसमा विवाद देखिन्छ। पन्ध्रौं शताब्दीका रामानन्दले दक्षिण भारतबाट उत्तरतिर आउँदा अध्यात्मरामायण लिएर आएको मानिन्छ (पाण्डेय, इ. २००३ : ५५५)। कसैका मतमा यो ग्रन्थ रामानन्दको नै हो। जे भए पनि पछिल्लो समयमा अध्यात्मरामायणले हिन्दु जनजीवनका विविध व्यावहारिक पक्षमा प्रभाव पारेको कुरा हिन्दीका तुलसीदास र नेपालीका भानुभक्तले अध्यात्म रामायणकै दार्शनिक पृष्ठभूमिमा आफ्नो रचना गरेबाट पनि बुझ्न सकिन्छ।

३.१ ब्रह्मवाद/आत्मवाद

भानुभक्तको रामायणमा पूर्वीय ब्रह्मवादको पूर्ण प्रभाव परेको छ। ब्रह्मवादले ब्रह्माण्डको मूलकारण ब्रह्म तत्वलाई मान्दछ र सम्पूर्ण भौतिक संसारको उद्गम र पर्यवसानको केन्द्र ब्रह्मलाई स्विकार्दछ। जस्तो :

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिर्संविशान्ति
तद्दिविजिज्ञासस्व, तद् ब्रह्मेति (तैत्तिरीय,
भृगुवल्ली, १/२)।

(जसबाट सम्पूर्ण प्राणीहरू जन्मन्छन्, जसको आधारमा बाँच्छन्, जसमा विलीन हुन्छन्, त्यही ब्रह्म हो, त्यसलाई जान)।

तैत्तिरीय उपनिषद्को उक्त वाक्यमा सबै चर अचर वस्तुको आद्यस्रोत र अन्त्य विश्राम ब्रह्मलाई मानिएको छ। उपनिषद्को ब्रह्मवादमा आधारित भएर शङ्कराचार्यले यस जगत्लाई असत्य र ब्रह्मलाई सत्य मानेका

छन् । यो प्रतीति रूप दैशिक, भौतिक र चेतन भन्दा भिन्न सत्ता ब्रह्म हो र त्यो मात्र यथार्थ छ (राधाकृष्णन्, इ. २००९ : ४६२) भन्ने ब्रह्मवादलाई भानुभक्तले रामायणमा सुन्दर ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् ।

मायाले त बन्यो शरीर सब यो आखिर छ मर्न्या पनि देख्नु पञ्चमहाभुतै छ सबमा यस्ता प्रकारको बनी संसारको सुख दुःख साधन स्वरूप देखिन्छ यो देह यो स्थूलोपाधि भनी कहिन्छ सबले यो नाम यसैको त हो

उत्तरकाण्ड, १२३

आत्मै मात्र छ सत्य यो सब जगत् भुटे छ भूटो पनि डोरी सर्प बुझ्या सरी विबुधमा देखिन्छ साँचो भनी जान्नु जानिइएन यो भनि भन्या मेरा चरणमा पारी सेवा गर्नु र जान्दछन् नतर ता टर्दैन कस्तै गरी

उत्तरकाण्ड, १४६

उपर्युक्त श्लोकहरूमा ब्रह्म तत्त्व सत्य र बाँकी संसार भुटो, विनाशशील, स्थूल उपाधि अर्थात् नाममात्रको भएको र यसै असत्य वस्तुको परिणाम रूप शरीर भएको हुँदा भौतिक शरीर पनि असत्य छ भन्दै मानिसका जीवनसँग गाँसिएको सुख दुःखात्मक अनुभूति पनि क्षणिक र अर्थहीन भएको भाव प्रकट भएको छ । स्थूलोपाधिभन्दा भिन्न तत्त्व आत्मतत्त्वमात्र सत्य र बोध्य छ । त्यसैले मानिसको कर्तव्य पनि त्यही अविनाशी ब्रह्म तत्त्वलाई जान्ने प्रयास गर्नु हो र त्यसका निमित्त ज्ञानको स्रोत पनि त्यही ब्रह्म तत्त्व भएकाले ब्रह्मकै आश्रय लिएर स्व स्वरूप आत्म चिन्तन गर्ने ब्रह्मवादी वा आत्मवादी चिन्तन व्यक्त भएको देखिन्छ ।

ब्रह्मवाद वा आत्मवादको मूल लक्ष्य पनि सुखदुःखबाट मुक्ति हो । दैनन्दिन जीवनका सुख, दुःख, संसर्ग र सम्पर्कबाट हुने पीडा, व्यथा, भवसागरको चक्रीय गतिबाट मुक्ति र आफ्नै मानसिक उद्विग्नताका साथै आध्यात्मिक, आधिदैविक र आधिभौतिक तापबाट मुक्तिका निमित्त ब्रह्मवादी चिन्तन महत्वपूर्ण भएको कुरा भानुभक्तका विभिन्न कथनबाट बुझ्न सकिन्छ ।

हे ताराजि विचार न राखि तिमिले शोकै कति गर्दछ्यौ यो मेरो पति हो भनेर न बुझी व्यर्थैशरिर् हर्दछ्यौ जीवै हो पति भन्दछ्यौ पनि भन्या मर्दैन जीव ता कहीं देहै हो पनि भन्दछ्यौ त किन शोक गल्छ्यौ छ ऊ ता यहीं

किष्किन्धा काण्ड, ६२

म नित्यै आत्मा हुँ शरिरहरू हुन् चार घडिका विचारमा टिकतैनन् विषय पनि छन् स्वप्नसारिका भनी जान्या जनले दृढ गरि लिया भक्तिरसले न बिर्स्यो यी मैले यति कहिदियाँ प्रीतिवशले

किष्किन्धा काण्ड, ७१

माथिका श्लोकमा ब्रह्मवाद वा आत्मवादलाई व्यावहारिक प्रयोजनका निमित्त उपयोग गरिएको छ । मानिसका निमित्त इष्टवस्तुसँगको वियोगबाट उत्पन्न हुने उद्वेगको अतिशयता नै जीवन विनाशको कारक भन्दै आएको छ । आफ्ना पति वालीको मृत्युपछि शोकाकुल बनेकी तारालाई सम्भाउने क्रममा माथिका श्लोक आएका हुन् । मानिसको मानिससँग वा अन्य कुनै भौतिक वस्तुसँगको नियत सम्बन्धका बारेमा ब्रह्मवादको आफ्नै धारणा छ र त्यो यादृच्छिक सम्बन्ध हो । नियत सम्बन्ध भैं देखिने बाबुआमा, छोराछोरी, दाजुभाइ, इष्टमित्र, तेरो, मेरो आदिमा ब्रह्मवाद भ्रामात्मक सम्बन्ध स्विकार्दछ । त्यसैले आफ्नो आत्मस्वरूप वा ब्रह्मस्वरूप बुझ्नेहरूका निमित्त शारीरिक सम्बन्ध आकस्मिक घटना हो र त्यसमा शोक गर्नु व्यर्थ छ भन्ने ब्रह्मवादी चिन्तनको मान्यता पाइन्छ । सांसारिक नियत सम्बन्धलाई बाटामा भेटिएका छिन् छिन्का साथीका रूपमा मात्र लिएको पाइन्छ ।

देश देशका बाटुलिन्छन् बुझि तिमि मनले बाटका पाटि महाँ बात् चित् गर्दै रहन्छन् खुसि सित मनले बन्धु भैं राति तहाँ प्रातः काल भो जसै ता उठिकन ति सबै दस दिशा लागि जान्छन् बन्धुको सङ्ग यस्तै बुझि कन गुणिले दुःख सुख एक मान्छन्

अयोध्याकाण्ड, ३२

राम र लक्ष्मणको संवादमा आएको उक्त श्लोकमा संसारको सतत प्रवाहमा मानवको गति, प्रकृति र सम्बन्ध पनि निरन्तर प्रवहमान भएको र त्यसमा अलिभन्नेहरूले आफूले स्वयंलाई र संसारको नियमलाई नबुझ्ने भाव

व्यक्त भएको छ । मानव जीवनका संयोग र वियोगलाई बाटामा हिंड्ने बटुवाहरूको एक रातको सँगै बसाइसँग तुलना गरेर ब्रह्मवादी जीवन दृष्टिलाई सरल ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी भानुभक्तले रामायणका विभिन्न ठाउँमा पूर्वीय ब्रह्मवाद वा आत्मवादले स्थापना गरेर ब्रह्म सत्य र जगत् मिथ्या भन्ने सूत्रवाक्यलाई स्थान दिएका छन् । ब्रह्मको केन्द्रीयतामा जीवन चिन्तन वा जीवनको गतिलाई चलाउने हिन्दु दार्शनिक चिन्तनलाई बोध्य भाषामा भानुभक्तले व्यक्त गरेका छन् ।

पूर्वीय आस्तिक दर्शनमा प्राय गरेर कुनै न कुनै रूपमा ब्रह्मको अस्तित्व स्विकारिएको छ । ब्रह्मवादले जीव, प्रकृति, माया आदिलाई हेर्ने विभिन्न दृष्टिकोण राखेको छ । यसै आधारमा पूर्वीय दर्शनमा अद्वैतवाद, विशिष्टाद्वैतवाद, द्वैताद्वैतवाद, शुद्धाद्वैतवाद, द्वैतवाद जस्ता दर्शनको विकास भएको छ । भानुभक्त आचार्य अद्वैत दर्शनले प्रतिपादन गरेको ब्रह्मवादका नजिक देखिन्छन् र कतै विशिष्टाद्वैत दर्शनका चिन्तनलाई पनि काव्यमा व्यक्त गर्दछन् ।

*खामित् हनुरको म त दास पो हुँ
यो राज्य गनकन योग्य को हुँ
यो गादि ता यही हनुरको हो
मैले त सेवा गरि बस्नु पो हो*

अयोध्याकाण्ड, १४

अयोध्याबाट वनवासमा गएका रामलाई फर्काउनका निमित्त भरतले भनेका उक्त वचनमा राम र भरतविच दास्य र दास, सेव्य र सेवक सम्बन्ध अद्वैत इतर दार्शनिक चिन्तनमा पाइन्छ । विशिष्टताद्वैतका आचार्य रामानुजका अनुसार ईश्वर जीवनको मालिक, सबैका आधार, सबै कर्मद्वारा आराध्य, कर्मको फलदाता, सबै कार्यका जनक जस्ता गुणले युक्त छ । भरतले आफूलाई दास मानेर रामलाई दास्य एवं भरत आफू सेवक र राम सेव्य सम्बन्धी दर्शन हिन्दु समाज र विशेषतः भक्तिपरक दर्शनमा विकसित भएको देखिन्छ । त्यसैले हिन्दु नेपाली समाजमा

विकसित तत्कालीन भक्तिदर्शनलाई पनि भानुभक्तले आत्मसात गरेको देखिन्छ ।

भानुभक्तको मौलिक रचना मानिएको 'भक्तमाला' दार्शनिक दृष्टिले महत्वपूर्ण रहेको छ । यसमा वैष्णव आचार्यहरूको दार्शनिक प्रभाव परेको देखिन्छ । रामगीतामा अद्वैतवादी भएर देखिएका आचार्य यसमा जीव र ईश्वर बिच दास र दास्य भावका साथ देखा परेका छन् । जीवलाई मुमुक्षुका रूपमा र ईश्वरलाई मोक्षदाताका रूपमा चित्रण गर्दै आर्त भक्त ईश्वर सामु व्यक्त भएकै कवि पनि व्यक्त भएका छन् ।

*पुकारा गर्दौं छु घडि घडि हँदौं छु चरणमा
दया छे खामित्की म त हर घडी छु चरणमा
विचार गथ्यौं क्यारोस् भनिकन दया हुन्छ त पनि
भलक् पाइ भुल्या होस् भनिकन रिसै हुन्छ त पनि*

*टहल् ठाकुरीको अलिकति यहाँ केहि नगरी
गभीर संसार सागर सहजसित पार पुगु कसरी
टहल् ठाकुरीको गरि लिन सक्यादेखि तरियो
विपत्का खानीमा नतर सहजै फेरि परियो*

भक्तमालाका उपर्युक्त श्लोकहरूमा ईश्वर जीवबिच स्पष्ट भेद छ । विशिष्टाद्वैत दर्शनका प्रवर्तक आचार्य रामानुजले भने भैँ जीव र ईश्वरको सत्ता भिन्न छ । यी दुईबिच उपासक, उपास्य, सेवक सेव्य, दास, दास्य, देय, दाता आदि सम्बन्ध रहेको कुरालाई नै भानुभक्तले उल्लेख गरेका छन् । तत्कालीन नेपाली समाजको व्यावहारिक चिन्तन अद्वैत सिद्धिको गहिरो तर्कमा भन्दा ईश्वर उपासनाको भक्तिपरक मार्गमा बढी अभ्यस्त देखिन्छ । अतः कवि आचार्यले व्यावहारिक तहमा देखिएको उपासनामूलक दार्शनिक चिन्तनलाई भक्तमाला काव्यमा व्यक्त गरेका छन् ।

हिन्दु समाजमा विभिन्न दार्शनिक चिन्तन विकसित भए पनि भक्ति दर्शन सरल, सुलभ र स्वान्तः सुखका निमित्त अनुकूल भएको हुँदा धेरै किसिमका भक्तिकाव्यमा ईश्वर र जीवको पार्थक्य देखाइएको हुन्छ । अद्वैत दर्शनका प्रवर्तक शङ्कराचार्य स्वयं पनि आफ्ना 'शिवापराधक्षमापनस्तोत्र', 'देव्यपराधक्षमापनस्तोत्र'

आदि स्तोत्रमा जीव र ईश्वरबिच पृथक् भाव व्यक्त गर्दछन् । रामानुज जड पदार्थलाई भोग्य, चेतनलाई भोक्ता र ईश्वरलाई नियामक ठान्दछन् (माधवाचार्य, २०७० : ८७) । भानुभक्तले पनि आफ्ना भक्तिकाव्यमा यस प्रकारको भाव व्यक्त गरेका छन् ।

अद्वैत दर्शनलाई विभिन्न स्थानमा विभिन्न ढङ्गले देखाइएको छ । जस्तो :

जो यो तत्वमसि छ वाक्य यसको वाक्यार्थ जानी लिनु
यस्मा त्त्वं पदं छ त्ति तीन पदका तात्पर्यमा मन् दिनु
तत्का अर्थ परात्म हुन् ति पदमा त्वं भन्नु जीवात्म हो
इत्को ऐक्य बुझाउनुया असि छ पदं रात् दिन् विचार गर्नु यो
उत्तरकाण्ड, १३२

अध्यास हुन्छ चिदात्ममा इ सबको जो छन् अहङ्कारका
इच्छादि पनि बुद्धि धर्म बुझ्नु छैनन् कुनै सारका
आत्मा साक्षि छ यो पृथक् इ सबमा सबमा घुस्याको पनि
जस्तै घुस्तछ अग्नि लोहहरूमा तस्तै प्रकारको बनी

उत्तरकाण्ड, १३९

प्रसिद्ध वेदान्त वाक्य 'तत्वमसि' लाई सरल भाषामा वाक्यार्थ बोध सहित व्याख्या गरेर भानुभक्त आचार्यले जीव र ब्रह्म एउटै भएको कुरालाई व्यक्त गरेका छन् । कमला साङ्कृत्यायनले भानुभक्तको यस पद्यलाई लिएर अध्यात्मरामायणको वाक्यसँग तुलना गर्दै अध्यात्मरामायणमा भन्दा भानुभक्तमा तत्वमसिको अर्थ स्पष्ट भएको बताएकी छिन् (साङ्कृत्यायन, इ. २००७ : १५४) । अद्वैत दर्शनले यस संसारलाई अध्यासमात्र मान्दछ । कवि भानुभक्त आचार्य पनि संसारमा देखिने सबै वस्तु अध्यासमात्र भएको स्विकार्दछन् र एकमात्र आत्मा, चित् वा ब्रह्म सत्य भएको स्विकारन पुग्दछन् ।

३.२ कर्मवाद / ज्ञानवाद

भानुभक्त आचार्य कर्मवादी दर्शनलाई पनि महत्व दिन्छन् । पूर्वीय दर्शन परम्परामा विकसित कर्मवादले नेपाली समाजमा त्यतिकै प्रभाव पारेको देखिन्छ र त्यसलाई भानुभक्तले आत्मसात गरेर काव्यमा व्यक्त गरेका छन् । कर्मवादलाई विशेषतः गीतामा व्याख्या

गरिएको छ । गीताका अनुसार कर्म मानिसको स्वाभाविक प्रवृत्ति हो त्यसैले ऊ कर्म नगरी एक छिन् पनि बस्न सक्तैन (गीता, ३/५) । मानिसका अनेक किसिमका कर्म हुन्छन् । प्रारब्ध, सञ्चित र क्रियमाण कर्महरूबाट नै मानिसले आफ्नो जीवनगति डोच्याउँछ भन्ने पूर्वीय कर्मवादको निष्कर्ष पाइन्छ ।

कर्मवाद र भाग्यवाद भिन्न ध्रुवमा देखिन्छन् र सूक्ष्मतहमा यी दुवैको मर्म एकै पनि देखिन्छ । भाग्यवादमा पनि जन्मजन्मान्तरका सुकृत कर्महरूको आकास्मिक लाभमा विश्वास गरिन्छ र नियत कर्मवश नै भाग्योदय हुने भएकाले यसलाई नियतवाद पनि भनिन्छ । कर्म नगरी नियत कर्मको अनुमानद्वारा भाग्यमा विश्वास गर्नु कर्मवादको विपरीत मानिन्छ ।

भानुभक्तिय रामायणमा कर्मवादलाई महत्व दिँदै भाग्यवादलाई नकारेको देखिन्छ । जस्तो :

दाता को छ यहाँ इ दुःख सुखको फल मिल्छ सब कर्मको
दिन्छन् भन्नु कुबुद्धि हो नभन यो नाश हुन्छ सब धर्मको
कर्ता हुँ पनि भन्नु छैन अभिमान् जन्ले नगर्नु कहीं
कर्मको फल भोग मिल्छ तिमिले यो बुझ्नु जाही तहीं

मनुष्य कर्ममा विवश छ र आफूले गरेको कृत्य अनुसार नै उसले फल प्राप्त गर्दछ । आफूले गरेको कर्मभन्दा भिन्न कुनै दाताद्वारा प्राप्य वस्तु छैन भन्ने कुरामा भानुभक्त विश्वस्त देखिन्छन् ।

कर्म मनुष्यको अधीन भए पनि फल भने मानिसको अधीनमा छैन भन्ने कुरालाई कर्मवादले स्पष्ट गरेको छ ।

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भु मा ते सद्गोस्त्वकर्मणि ॥

(कर्ममा तिम्रो अधिकार छ तर फलमा भने कहिल्यै छैन । त्यसैले कर्मफलको आशा नगर र अकर्ममा पनि सद्गति नगर) ।

फलमा अधिकार नभए पनि अकर्म गर्नेतिर कर्मवादले सधैं निषेध गरेको छ । भानुभक्त आचार्य कर्मवाद, जो फलको आशा रहित छ, त्यसको पक्षमा देखिन्छन् ।

फल इच्छा गरि कर्म गर्छ यदि ता फेर् देह यस्तै लिई

त्यो फल् भोग् पनि गच्छं गच्छं अरू फेर् कर्मै बहुत् मन् दिई
तेस्को फेर् पनि बन्छ देह करले यसै जगत्मा परी
यस्तै रित्तिसित घुम्छ त्यो भुवनमा अत्यन्त चर्कै सरी

गीताले प्रतिपादन गरेको निष्काम कर्मवादलाई भानुभक्तले आत्मसात गरेको देखिन्छ । कर्ममा नियत सम्बन्ध रहेको छ । कर्म र परिणाम एउटै चक्रका दुईवटा पाटामात्र हुन् त्यसैले एउटा पाटो बनेको कर्म पल्टिँदा त्यसैको परिणामको अर्को पाटो भेटिन्छ । यसबाट संसारको नियत गतिबाट मुक्त हुन सकिँदैन । पूर्वीय मनीषीहरू आनन्दको सबैभन्दा ठुलो कारण निःसङ्ग ९मभतबअज० लाई मान्दछन् । भानुभक्त पनि परम्परागत निस्पृह वा निःसङ्ग कर्मवादमा विश्वास गर्दछन् ।

ज्ञानवाद र कर्मवाद विरोधी होइनन्, परिपूरक हुन् । उपनिषद्मा 'ऋते ज्ञानान् मिह विद्यते' (४/३८) भनेर ज्ञानभन्दा पवित्र वस्तु अर्को छैन नै भनिएको छ । तर कर्मविनाको ज्ञान पूर्वीय मनीषीहरूले कल्पना गरेका छैनन् ।
न कर्मणामनारम्भानैकर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च सन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥

गीता, ३/४

(कर्म सुरु नगर्दै नैकर्म्य भावमा पुग्न सकिँदैन र सन्यास हुने बित्तिकै सिद्धि पनि पाइ हालिँदैन) ।

सन्यासको सिद्धि प्राप्त गर्न कर्मको खुटाकिलोमा पाइला हाल्नु पर्छ र ज्ञानको प्राप्तिको पनि कर्म नै कारण बन्दछ । कर्म त्याग गरेर निष्पृह देखिए पनि मानसिक रूपमा कर्ममा लिप्त रहनेलाई गीता दर्शनले ढोंगी भनेको छ । कर्म त्याग्ने वस्तु होइन यो त मनदेखि नै त्यागिँदै जान्छ । त्यसैले कर्मको जगमा उभिएको ज्ञानलाई उत्तम ज्ञान मानिन्छ ।
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसङ्ग्रहमेवापि संश्रमन्कतुमर्हसि ॥

गीता, ३/२०

(कर्मले नै जनक आदिले सिद्धि प्राप्त गरे । लोक व्यवहारलाई हेरेर पनि कर्म गर्नु आवश्यक छ) ।

भानुभक्तले पूर्वीय कर्मवादको मर्मलाई गम्भीरता साथ बुझेका छन् भन्ने कुरा उनका काव्योक्तिबाट बुझ्न सकिन्छ । उनले कर्म र ज्ञानलाई एउटै सिक्काका अविभाज्य पाटा मानेका छन् ।

विद्यालाई सहाय कर्म छ ठुलो भन्छन् यि वेदले पनि
तस्मात् कर्म अवश्य गर्नु जनले सहाय होला भनी
कवै यसो पनि भन्दछन् त ति भन्नु सहाय कोही रती
विद्यालाई त चाहिँदैन बुझ यो विस्तार बताऊँ कती

कर्म विना ज्ञान आफैमा पूर्ण छ भन्नेका पक्षमा भानुभक्त देखिँदैनन् । कर्म निश्चय नै लक्ष होइन, साधन मात्र हो तर शुद्ध साधनबाट नै शुद्ध साध्यको प्राप्ति हुन्छ । त्यसैले कर्म ज्ञान प्राप्तिको सहायक तत्व हो । लक्ष प्राप्त गरेपछि साधन आवश्यकता नपर्न पनि सक्छ । बाटाका अपट्याराका निमित्त जुता लगाइन्छ तर ओष्ठ्यानमा पुगेपछि जुता बाहिर नै खोलिन्छ । तसर्थ साधन र साध्यको त्याग र ग्रहणलाई बुझ्ने तत्ववेत्ताहरू ज्ञानको सागरमा डुबुल्की मार्न थालेपछि कर्म त्याज्य ठान्न पुग्दछन् । यस कुरालाई भानुभक्तले सही रूपमा प्रकट गरेका छन् ।

बाजीका श्रुति तैत्तिरीय कहिन्या श्रुतीहरूले पनि
भन्छन् यहि कुरा सहाय अरूको खोज्दैन विद्या भनी
तस्मात् कर्मविरोधी जानि जनले सब कर्म छाडी दिनु
विद्यै मात्र ठुलो बुझेर यसमा यो मन् लगाई दिनु

पूर्वीय परम्परामा ज्ञान विरोधी कर्म त्याज्य मानिन्छ । मानिसलाई भ्रमबाट मुक्त गर्ने र जागरण ल्याउने कर्ममात्र अभिप्रेत मानिन्छ । आफ्नै कुण्ठा, नैराश्य, आलस्य, राग, मोह आदिबाट मुक्त गर्ने प्राञ्जल विद्या नै प्रतिपलका दुःखबाट मुक्त गर्ने साधन पनि हो । निर्मल अन्तस्करणका निमित्त दरवार र जङ्गल, मखमली शैय्या र कठोर पत्थर, मित्र र शत्रुबिच धेरै दूरी रहँदैन । त्यसैले अयोध्याको राज र जङ्गलको बासलाई समस्थानिक मान्दै राम वनवास जान तयार हुन्छन् ।

यस्तै हो सुन कर्मका वश हुँदा बस्तीन एक ठाम् रही
कस्तै कोही हवस् अवश्य कले जानू छ जाहाँ गई
कर्मको फल भोग गर्छ दुनियाँ यै चित्तमा लेउ भाइ
आमैले यहि वात् बुझीकन बिदा दीनु हवस् हामीलाई

वनवास जानेबेलामा रामले भनेका उक्त कथनमा चैतन्य कर्मवादको अभिव्यक्ति पाइन्छ । कर्म भनेको नै गति हो र गति चेतनाको महत्वपूर्ण लक्षण हो । कर्म र गतिको शृङ्खलामा संसार घुमेको छ त्यसैले राम कर्मलाई आधार मानेर वन जान तयार छन् ।

पूर्वीय मनोवैज्ञानिकहरू मनका जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति र तुरीय गरी चार अवस्था मान्दछन् । राम मनको त्यही अन्तिम अवस्था हो जो पूर्ण रूपमा जागृत छ । सुख, दुःख, राग, द्वेष, मोह, घृणा जस्ता द्विचर विरोधबाट पर रहेको तुरीय मनोदशाकै मिथकात्मक अभिव्यक्ति स्वरूप रामलाई दान र आदानले स्पर्श गर्न सक्तैन । ऊ ज्ञान स्वरूप छ, पूर्णप्रज्ञ छ र सारा कर्म उसका अनुगामी छन् । पूर्ण प्रज्ञ कर्मबाट पृथक् हुन्छ तर ऊ लोकलाई कर्म सिकाउन कर्ममार्गी बन्दछ । भानुभक्तीय रामायणको राम तुरीय चैतन्य, स्व जागृत अथवा परम चैतन्यघन मनोदशाको मूर्त रूप हो । राम, जाग्रत, स्वप्न र सुषुप्ति भन्दा पर छ तर यी वृत्तिकै चरम शृङ्खला हो चैतन्यघन परम अवस्था । त्यसैले जाग्रत (लक्ष्मण), स्वप्न (शत्रुघ्न) र सुषुप्ति (भरत) जाँहले पनि तुरीय अवस्था (राम) को अनुयायी भएर रहन्छन् । जाग्रत स्वप्न सुषुप्ति वृत्ति तिन छन् यस बुद्धिका ई पनी भुट्टै देखि लिइन्छ नित्य सुखरूप यस ब्रह्मरूपमा भनी जानी वृत्तिनिरोध गरेर जनले यो आत्म जानी लिनु आत्मा भीत्र उपाधिलाइ त भुटा जानेर छाडी दिनु

कर्मवादको गति ज्ञान पर्यवासायी छ । त्यसैले ब्रह्म स्वरूप ज्ञानको परम अवस्था राम कर्मको ध्येय प्रेय वा प्राप्य वस्तु हो । अतः रामानन्द हुनका निमित्त कर्मबहादुर बन्नु आवश्यक छ भन्ने कुरालाई भानुभक्त आचार्यले रामायणका विभिन्न ठाउँमा व्यक्त गरेका छन् । भानुभक्तले कर्मवादलाई मुक्तक कवितामा पनि व्यङ्ग्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

बिन्ती डिट्टा विचारीसित म कति गर्हं चुप रहन्छु नबोली बोलुनु ता छाल् गन्या भैं अनिपछि दिनदिन भन्दछु भोलिभोली की ता सक्दीन भन्नु कि त छिनिदिनु क्यान भन्छु इ भोली भोली भोली हुँदैंमा सब घर बितिगा वक्सियोस् आज भोली

यसमा कर्महीन एवं गतिहीन तत्कालीन नेता, प्रशासक र व्यवस्था प्रति व्यङ्ग्य प्रहार भएको छ र यसको मूल मर्म पनि कर्मवादी चिन्तनबाट प्रेरित भएको देखिन्छ ।

भोगवाद र योगवाद

भानुभक्तीय रामायणमा भोग र योग सम्बन्धी चिन्तन पाइन्छ । पूर्वीय दर्शनमा पाइने भौतिक सुखवादको त्याग र आध्यात्मिक आनन्दको संवरण सम्बन्धी चिन्तनले भानुभक्तलाई प्रभाव पारेको देखिन्छ । भोग अनन्त र असीम भएको हुँदा त्यसबाट तृप्ति नहुने भावलाई भानुभक्तीय रामायण र उनका अन्य कृतिमा पनि पाउन सकिन्छ ।

सबै भोग चञ्चल छन् विजुली सरि एक छिन् न रहन्या विचार यस्तो राखी सहु तिमि बडो हुन्छ सहन्या

भ्यागतो खाँ भनि खोल्छ डाँस् मुख विषे साँप्ले धन्याको पनी तेस्तै भोग् गरँला भनेर मनले भन्छु दुनियाँ पनी क्याको र छ यहाँ विचार मनले कालसर्पको मुख परी क्या होला वन जाउँला इ सबलाइ आनन्द राखून् हरी

अयोध्याकाण्ड, ३०-३१

उपर्युक्त श्लोकहरूमा सांसारिक भोगको क्षणिकता र तुच्छतालाई देखाइएको छ । 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद धनम्' भन्ने औपनिषदिक वाक्य अनुसार त्यागपूर्वक भोगको इच्छा पूर्वीय चिन्तन मानिन्छ । भानुभक्त प्राप्त वैभवलाई त्यागपूर्वक भोग गर्नु पर्ने भाव व्यक्त गर्दछन् । धनसम्पत्ति बन्धनको कारण होइन तर त्यसप्रति मानिसको मोह नै बन्धनको कारण हो भन्ने भाव भक्तमालामा प्रकट भएको छ ।

कडोरनुका मालिक अधि पनि बडा वीरहरू भया तिमध्ये जो जो हुन् हरि भजिलिन्या पार पनि गया जगत्मा सब हुँदैं सबकन विचाऱ्या जन पनि बडा हुँ भन्याका घरघर रह्याको धन धनै रह्या छन् कालैका वश परिरह्याका जन पनि बुझ्याँ मैले सबको रिपुसरि भयाको पनि मतै

भक्तमाला, ७-८

यी उदाहरणबाट भानुभक्तका काव्य

योगपूर्ण भोगको पक्षमा देखिन्छन्। मानवको लक्ष परम आनन्द प्राप्त हो भने सम्पत्ति जीवनको साधन मात्र हो भन्ने कुरालाई भानुभक्तले आफ्ना विभिन्न काव्य कृतिमा व्यक्त गरेका छन्।

अन्य विविध चिन्तन

भानुभक्त पूर्वीय दर्शनका दृष्टिले ब्रह्मवादी, अध्यात्मवादी देखिन्छन् तर समाज दर्शनका दृष्टिले मध्यकालीन क्षयोन्मुख बुर्जुवा दर्शनलाई संवरण गर्न पुग्दछन्। आफ्ना मित्र तारापतिका गृहिणी, वधूहरूलाई देखेपछि उनमा विकास भएको 'वधूशिक्षा' रुढिग्रस्त सामाजिक चिन्तनले भरिएको छ। एक रात तारापतिका जहानबिच दन्तबभान देख्ता उनमा प्रकट भएको आवेग र आक्रोशले विवेक र कवित्वको क्षय गरेको छ। त्यसैले यसमा भानुभक्तको कवित्व रोषमा रूपान्तरण भएर रुढ उपदेशमात्र बन्न पुगेको छ। यद्यपि भानुभक्तीय रोषमा तत्कालीन समाजकै नारीप्रतिको दृष्टिकोण व्यक्त भएको छ तर भानुभक्त स्वयं संयमित भएर अपठित समाजको मानवीय त्रुटिलाई ब्रह्मवादी आँखाबाट हेरेको भए पनि बधूशिक्षा भिन्न रूपमा आउन सक्थ्यो।

बधू शिक्षामा नारीलाई घरधन्दामा सधैं तत्पर रहने, पति सेवाका निमित्त दासी बन्ने, सासू ससुरा, नन्द, आमाजू आदिको सेवा गर्ने, सौताको रिस नगर्ने, सती जानु पर्ने, अर्काको घरमा जानु नहुने, हाँस्नु नहुने, हाँसे वेश्या हुने जस्ता अनेक उपदेशले उनको सामाजिक दृष्टिकोण पूर्वीय दर्शन परम्परामा विकसित चिन्तनभन्दा ज्यादै हीनतर देखिन्छ। मनुले 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता' भनेर नारीको पूजा वा सम्मान गर्नु पर्ने बताएका छन्। शङ्कराचार्यले 'कुपुत्रो जायेत क्वचिदपि कुमाता नभर्वाति' भनेर मातृत्वको उच्च महत्व देखाएका छन्। तसर्थ समाजमा दर्शनका दृष्टिले बधूशिक्षामा भानुभक्त विचलित देखिन्छन् र पूर्वीय चिन्तन भन्दा अनुदार देखिन पुग्छन्।

यी मुख्य दार्शनिक चिन्तन बाहेक भानुभक्तका काव्यमा पूर्वजन्म, पुनर्जन्म,

नियतिवाद, परलोक, मोक्ष आदि विषयक दार्शनिक दृष्टिकोण पनि पाइन्छन्।

निष्कर्ष

भानुभक्त आचार्य पूर्वीय वेदान्त दर्शनबाट अनुप्राणित ब्राह्मण समाजका निर्मित हुन्। त्यसमा पनि पूर्वीय दर्शनको विचार विमर्शको केन्द्रस्थल बनारसमा बस्न पुगेका आचार्यमा ब्रह्मवादी अद्वैत दर्शन र भक्तिपरक ब्रह्मवादको प्रभाव स्वाभाविक देखिन्छ। जीव र ईश्वरको ऐक्य भाव र दास दास्य भावको चिन्तनले नेपाली समाज पनि प्रभावित भएको छ। शङ्कराचार्य, रामानुजाचार्य जस्ता धार्मिक दार्शनिक आचार्यहरूको प्रभावले नेपाली जीवनको अन्तः संस्कृतिमा पनि प्रभाव पारेको छ। दैनिक पूजा विधि, ईश्वरको उपासना, मोक्षको चाहना, भक्ति भाव र ईश्वरप्रति समर्पण (प्रपत्ति) जस्ता चिन्तनलाई रामायण, भक्तमाला जस्ता कृतिमा व्यक्त गरिएको छ। बधूशिक्षामा रुण सामाजिक चिन्तन वा क्षयोन्मुखी मध्यकालीन सामाजिक दर्शन प्रकट भएको छ। भानुभक्त आचार्यका काव्य कृतिमा चिन्तन पक्षको मूल मर्म ब्रह्मचिन्तनमूलक आध्यात्मिक जीवनका पक्ष नै हो।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

- आचार्य, भानुभक्त (२०६४), **भानुभक्तको रामायण**, पाँचौं सं., ललितपुर : साक्षा प्रकाशन।
त्रिपाठी, राधाबल्लभ (इ. २००१), **संस्कृत साहित्य का अभिनव इतिहास**, वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन।
पाण्डेय, राजवली (इ. २००३), **हिन्दू धर्म कोश**, लखनऊ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान।
माधवचार्य (२०७०), **षड्दर्शनसङ्ग्रह**, मुम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास।
राधाकृष्णन् (इ. २००९), **भारतीय दर्शन**, दिल्ली : राजपाल।
व्यास (२०६६), **श्रीमद्भगवद्गीता**, गोरखपुर : गीतप्रेस।
सांकृत्यायन, राहुल (इ. २००७), **दर्शन दिग्दर्शन**, इलाहाबाद : किताब महल।

भानुभक्तका कृतिमा टुक्काको प्रयोग

• डा. ध्रुवकुमार घिमिरे

१. विषय प्रवेश

आदिकवि भानुभक्त आचार्यले कविताका बृहत्, मभौला र लघु गरी तिन औटै स्वरूपमा कलम चलाएका छन् । मूलतः भक्ति भावका कविता रचना गर्न रूचाउने भानुका सबै रचना उक्तकै प्रसिद्ध रहेका छन् । उनका कविता यति लोकप्रिय हुनका कारक तत्वमध्ये यसभित्रका सरलता र स्वाभाविकतालाई पनि लिन सकिन्छ । मूलतः भानु बोलिचालीको भाषामा कविता निर्माण गर्ने सहज प्रवृत्तिका कवि हुन् । यिनका कथ्य नेपाली भाषामा लेखिएका कवितामा भर्रा नेपाली शब्द सहित विभिन्न टुक्काहरूको प्रयोग पनि भएको छ । प्रस्तुत आलेखमा भानुका रचनामा प्रयुक्त यिनै टुक्काको संरचनात्मक पक्ष र अर्थगत सन्दर्भमा छोटो चर्चा गरिएको छ ।

२. भानुभक्तका कृतिमा प्रयुक्त टुक्काहरूको सङ्कलन

पुष्कर शमशेर जबराले आफ्नो नेपाली उखान र टुक्काको वर्णानुक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश, वाक्पद्धति इत्यादिको कोष (१९९८) को दोस्रो खण्डमा तिन हजारभन्दा बढी नेपाली टुक्काहरू सङ्कलन गरेका

छन् । सङ्कलित टुक्काहरूको उदाहरण दिने क्रममा यिनले प्राथमिक कालीन कवि रघुनाथ तथा भानुभक्तका रचनाबाट विभिन्न उदाहरण दिएका छन् भने माध्यमिक कालका मोतिराम भट्ट, राजीव लोचन जोशी, होमनाथ, केदारनाथ, शिखरनाथसहित आधुनिक कालका लेखनाथ पौड्याल, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका पद्य कृतिमा अतिरिक्त बालकृष्ण सम, रूद्रराज पाण्डे, बोधविक्रम अधिकारी तथा आफ्नो समेत गरी त्यति बेलासम्म प्रकाशित अधिकांश कृति तथा फुटकर रचनाबाट टुक्काका वाक्यात्मक प्रयोग प्रस्तुत गरेका छन् । यस क्रममा पुष्करले भानुका रचनामा प्रयुक्त *बत्तीका पुतलीभैं, मानमाथिको भुक्तमान* जस्ता क्रियामुक्त टुक्काका साथै *आँखा लागु, आस मारु, एक मुख हुनु, काम छिपाउनु, कुराले छिन्नु, चोटा र कोठा गर्नु, चाल पाउनु, जिउँदै मर्नु, जोर नचल्नु, नजर गराउनु, नरक जानु, नाक राख्नु, परै राख्नु, भर नुहुनु, मन बुझाउनु, र्वाफ राख्नु, लहडमा बस्नु, शरण पर्नु, सेखी भार्नु, हात जोड्नु* जस्ता क्रियायुक्त टुक्कासहित दुई दर्जन जति टुक्काहरू उदाहरणार्थ प्रस्तुत गरेका छन् । बास्तवमा भानुभक्तीय रचनामा यति कम सङ्ख्यामा मात्र टुक्काको प्रयोग भएको छैन, तापनि माथि भनिए भैं बढी भन्दा बढी सर्जकका सर्जनाबाट टुक्का सङ्कलन गर्ने लालसामा जबराले सङ्कलनमा भानुद्वारा प्रयुक्त टुक्काको उदाहरणमा कमी आएको तथ्य अनुभूत गर्न सकिन्छ । यसबाट सङ्कलको सङ्कलन कार्यमाथि भने कुनै खोट लगाउन सक्ने अवस्था देखिँदैन ।

पुष्कर शमशेरले भानुभक्तीय रचनामा प्रयुक्त टुक्काहरू सङ्कलन गरेको एक दशक पछि कालिङ्पोडका पारसमणि प्रधानले पनि

यही क्रमलाई अभ्र विस्तृत रूपमा अघि बढाएको देखिन्छ । नेपाली मुहावरा (सन् १९५४) को दोस्रो संस्करणमा यिनले आफ्नो कृतिमा आदि कवि भानुभक्तले प्रयोग गरेका प्रायः जम्मै मुहावरा परेको दाबी गरेका छन् (प्रधान सन् १९७० : भूमिका) । त्यसैले होला, यिनले आश्चर्य हुनु, कठीन हुनु, प्रसन्न हुनु, बन्द हुनु, हित हुनु, भयमा पर्नु, बिग्न पार्नु, आदर गर्नु, आग्रह गर्नु, आज्ञा गर्नु, खोज गर्नु, नष्ट गर्नु, बिहा गर्नु, प्रश्न गर्नु, बात गर्नु, यज्ञ गर्नु, युद्ध गर्नु, वर्णन गर्नु, विचार गर्नु, शोक गर्नु, स्नान गर्नु, दाइजो दिनु, दुःख दिनु, रगत आउनु जस्ता वाच्यार्थ प्रधान भएका सामान्य पदावलीलाई पनि टुक्का मानेका छन् र यसको सङ्ख्या सात सयभन्दा बढी पुऱ्याएका छन् । वास्तवमा टुक्काका संरचक घटकहरूले आआफ्ना कोशीय अर्थहरूभन्दा प्रायः भिन्न लक्ष्यार्थ जाहेर गर्ने पर्ने हुन्छ र यस दृष्टिले प्रधानले टुक्का मानेका सबै पदावलीले लक्ष्यार्थ द्योतन नगरेकाले यी सबैलाई टुक्का मान्न सकिने अवस्था देखिन्छ । तापनि भानुभक्तिय रचनामा प्रयुक्त बढीभन्दा बढी टुक्कालाई सोदाहरण प्रस्तुत गर्ने प्रमुख सङ्कलकका रूपमा भने प्रधानको योगदानलाई नकार्न भने सकिँदैन ।

३. भानुद्वारा प्रयुक्त टुक्काहरूको विश्लेषण

भानुभक्तले कविताका बृहत्, मझौला र लघु स्वरूपका जे-जति कृति या कविता रचना गरे, ती सबैमा टुक्काको प्रयोग यथेष्ट मात्रामा भएको छ र यिनको वास्तविक सङ्ख्या दुई सयको आसपास रहेको छ । भानु एकलैले आफ्ना पद्यकृतिमा यतिको धेरै टुक्काको प्रयोग गर्नुलाई विशिष्ट कार्य मान्न सकिन्छ । पद्यको तुलनामा गद्य रचनामा प्रयुक्त हुन सहज हुने टुक्काको प्रवृत्ति बिपरीत पद्य कृतिमा यति धेरै टुक्काको प्रयोग गरिनु आफैमा गौरवको विषय हो । यसो हुनुमा यिनीभित्रको कथ्य भाषाप्रतिको मोह र सहज कवित्व शक्तिलाई कारक तत्वका रूपमा लिन सकिन्छ । यहाँ भानुद्वारा आफ्ना रचनामा प्रयुक्त टुक्काहरूको

संरचनात्मक एवम् अर्थगत दृष्टिबाट विश्लेषण गरिएको छ ।

३.१. भानु प्रयुक्त टुक्काको पदावलीय संरचना

भानुभक्तको रचनामा प्रयुक्त टुक्कालाई क्रियामुक्त र क्रियायुक्त गरी दुई भागमा बाँड्न सकिन्छ । क्रियामूलीय 'नु' अनिवार्य नभएको टुक्कालाई यहाँ क्रियामुक्त टुक्का भनिएको हो । भानुले *कच्चा शरीर, बत्तीको पुतली भैं, मानमाथिको भुक्तमान, फुस्रा कुरा, लुच्चा कुरा* जस्ता थोरैमात्र दुई पदीय एवम् त्रिपदीय क्रियामुक्त टुक्काको प्रयोग गरेका छन् । यस क्रममा एकातिर क्रियामुक्त केही स्वरूपलाई क्रियायुक्त बनाइएको देखिन्छ भने अर्कोतर्फ नेपाली टुक्काहरू क्रियायुक्तबाट क्रियाबिहीन हुँदै पछिमात्र क्रियामुक्त टुक्काका रूपमा प्रयोग हुन थालेको तथ्य पनि स्पष्ट हुन आउँछ । यसरी भानुका रचनामा क्रियामुक्त टुक्काको प्रयोग न्यून मात्रामा भएकाले यसको सङ्केतसम्म मात्र गरी क्रियामुक्त टुक्काकै संरचनात्मक स्वरूपको विश्लेषण गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

३.१.१ क्रियायुक्त द्विपदीय टुक्काको संरचना

भानुभक्तद्वारा प्रयुक्त क्रियायुक्त टुक्कामध्ये दुई पदीय टुक्काको सङ्ख्या नै सबैभन्दा बढी रहेको छ । यिनमा पनि नाम र क्रियाको सहप्रयोगमा निर्मित टुक्काहरू नै धेरै रहेका छन् । क्रियाका दृष्टिले भानुद्वारा प्रयुक्त टुक्कामा हुनु, पर्नु, गर्नु, दिनु, लिनु, लाग्नु, खानु, जानु, पाउनु, चढ्नु, चल्नु, बन्नु, उठ्नु, छुट्नु, मान्नु, हान्नु, मिल्नु, रहनु, फेर्नु, हेर्नु जस्ता मूल क्रियाका अतिरिक्त यिनका पार्नु, चढाउनु, चाल्नु, बनाउनु, उठाउनु, छुटाउनु जस्ता प्रेरणाथी स्वरूप पनि आएका छन् । यीमध्ये गर्नु र हुनु क्रियायुक्त टुक्काको सङ्ख्या सबैभन्दा बढी रहेको छ भने खिँच्नु, खस्नु, त्यज्नु, बजारुनु, गन्नु, धस्नु, निस्कनु, चिताउनु, नचाउनु, बसाउनु जस्ता क्रियायुक्त टुक्काहरूको सङ्ख्या तुलनात्मक रूपमा कमै रहेको देखिन्छ ।

यी क्रियासँग सहप्रयुक्त भई आएका पदहरूमध्ये नामपदको सङ्ख्या नै सबैभन्दा बढी छ भने तिनमा पनि बढी अमूर्त नाम नै

रहेका छन् । तीमध्ये काम, चित्त, ताप, नजर, पाप, फजिती, प्राण, मन, रिस, सेखी, हुर्मत जस्ता अमूर्त नाम र क्रियाको सहप्रयोगमा निर्मित टुक्काहरू नै बढी रहेका छन् । उदाहरणका लागि काम चलाउनु, काम बिल्नु, काम साध्नु, काम छिपाउनु, चित्त बुझाउनु, चित्त धर्नु, चित्त लाउनु, चित्त बुझ्नु, जोर नचल्नु, ताप जानु, ताप टर्नु, ताप तोड्नु, ताप हर्नु, ताप हुनु आदि टुक्कालाई लिन सकिन्छ । यसै गरी भानुले नजर गराउनु, नजर दिनु, नजर लाउनु, पाप टर्नु, पाप छुट्नु, प्राण थाम्नु, प्राण हर्नु, प्राण तेज्नु, प्राण त्याग्नु, फजिती दिनु, फजितीत छुट्नु, फजितीत मिल्नु, फजितीत पाउनु, मन दिनु, मन आउनु, मन बुझाउनु, मन बुझ्नु, मन लिनु, रिस फेर्नु, सेखी तोड्नु, सेखी भार्नु, सेखी पुऱ्याउनु, सेखी जानु, हुर्मत जानु, हुर्मत लिनु जस्ता एउटा अमूर्त नामसँग विभिन्न किसिमका क्रियाहरूको सहप्रयोग भई बनेका यथेष्ट टुक्काहरूको प्रयोग आफ्ना रचनामा गरेका छन् । यसबाहेक भानुद्वारा प्रयुक्त टुक्काहरूमा आशय खोल्नु, आस मार्नु, इलम बिगार्नु, इसारा दिनु, खेल पर्नु, खड्ग टार्नु, गति पाउनु, गोता खानु, गम हेर्नु, घत जानु, चेत पाउनु, छुट्टी पार्नु, नाम रहनु, बखत चुक्नु, बुद्धि हराउनु, बिनित गर्नु, भर नहुनु, मति बिग्रनु, मुक्ति पाउनु, लाज लाग्नु, शड्का पर्नु, शरण पर्नु आदिमा भैं अमूर्त नाम र क्रियाको सहप्रयोगमा निर्मित केही एकल टुक्काहरू पनि रहेका छन् ।

भानुका रचनामा केही मूर्त नाम र क्रियाको सहप्रयोगमा निर्मित दुई पदीय टुक्काहरू पनि आएका छन् । आँसु खसाउनु, आँखा लाग्नु, कम्मर कस्नु, गाँस बनाउनु, घर गर्नु, घर बिल्नु, घुँडा धस्नु, ज्यान जानु, दिन बिताउनु, दिन जानु, दिन सकिनु, धन खानु, नूर गिर्नु, पाउ पर्नु, प्वाँख उम्रनु, भुसुना गन्नु, संसार तर्नु, हात जोड्नु आदि यसका उदाहरणहरू हुन् ।

भानुद्वारा प्रयुक्त केही दुईपदीय टुक्कामा आएका नामपदमध्ये सबै निर्विभक्तिक मात्र नभई केही सविभक्तिक नाम पनि रहेका छन् । चित्तमा लिनु, ध्यानमा रहनु, पिछामा

लिनु, फन्दामा पर्नु, मनमा हुनु, सकसमा पर्नु, हातमा लिनु आदि यसका उदाहरण हुन् । यिनका रचनामा 'मा' विभक्ति बाहेकका अन्य विभक्तियुक्त द्विपदीय टुक्काको प्रयोग त्यति भएको पाइँदैन । यस्तै गुह्य खोल्नु, जिउँदै मर्नु, नजिक पर्नु, पछाडि लाग्नु, बिच पर्नु, बिच पार्नु, हा-हा पर्नु जस्ता इतरनामिक घटक र क्रियाको सहप्रयोगमा निर्मित टुक्काहरू भने भानुले कमै प्रयोग गरेको देखिन्छ । यसका साथै कर-कर गर्नु, तिलाञ्जली दिनु, परमधाम जानु जस्ता समस्त पदावली र क्रियाको सहप्रयोगमा निर्मित केही टुक्का पनि यिनले प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

३.१.२ क्रियायुक्त त्रिपदीय एवं बहुपदीय टुक्का भानुभक्तले आफ्ना रचनामा थोरै संख्यामा क्रियायुक्त त्रिपदीय टुक्काको प्रयोग गरेका छन् । अग्नि सरी बन्नु, अधोमुख गर्नु, एक मुख हुनु, दस दिशा लाग्नु, फुस्रा कुरा गर्नु, मासु खाइ छाड्नु आदि यसका उदाहरणहरू हुन् । त्यस्तै यिनले चोटा र कोठा गर्नु, दस खण्ड बड्ता गर्नु जस्ता अभ् थोरै बहुपदीय टुक्काको प्रयोग पनि गरेको देखिन्छ ।

४. भानुद्वारा प्रयुक्त टुक्काको अर्थ विश्लेषण संरचक घटक टुक्काको शरीर हो भने अर्थ यसको प्राण हो । यस दृष्टिले आफ्ना घटकीय अवयवको कोशीय अर्थभन्दा जति भिन्न अर्थ टुक्काले द्योतन गर्छ, त्यो त्यतिकै उच्च स्तरीय लाक्षणिक टुक्काका रूपमा गनिन्छ । यस दृष्टिले भानुभक्तद्वारा आफ्ना रचनामा प्रयुक्त टुक्कामध्ये मूर्त नाम र क्रियाको सहप्रयोगमा निर्मित टुक्काले बढीभन्दा बढी लाक्षणिक अर्थ द्योतन गरेको पाइन्छ । साथै अमूर्त घटकयुक्त टुक्काले द्योतन गरेको अर्थसहित यहाँ एकल अर्थयुक्त केही टुक्काहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१ मूर्त नामिक घटकयुक्त टुक्काको अर्थ विश्लेषण

भानुभक्तले मूर्त नामिक घटकयुक्त केही टुक्काहरूको सुन्दर प्रयोग गरेका छन् । यस क्रममा "सीताजी पनि दुष्टलाई नजिकै देखी अधोमुख गरिन्" मा प्रयुक्त अधोमुख गर्नु

टुककाकाले दुष्टसँग बोल्न नचाहेको सन्दर्भलाई शरीर विज्ञानको आधारमा पुष्टि गरेको छ । त्यस्तै “राक्षस पनी सुनि ति अग्नि सरी बन्ध्याका” मा प्रयुक्त टुककाले क्रोधाभिव्यक्ति गरेको छ भने *आँखा नलानु* टुककाको निदाउन नसक्नु भन्ने अर्थलाई “भर्रात जाग्रम भैं भयो मकन ता लागेन आँखा कसै” पङ्क्तिले प्रस्ट पारेको छ । त्यस्तै अचेल पनि एक मत हुनु भन्ने अर्थ द्योतनका लागि प्रयोग हुने *एक मुख हुनु* टुककालाई भानुले “रावण फर्की गयो र ती राक्षसीहरू *एक् मुख भया फेरु अनी*” भनी सम्भवत पहिलोपल्ट पद्यांशका रूपमा बढो सुन्दर ढङ्गाबाट प्रस्तुत गरेका छन् । “अनीमा पनि पस्न पर्दछ भन्था पस्न्याछु *कम्मर कसी*” मा *भैं काम गर्ने ढुढता अभिव्यक्तिका लागि कम्मर कस्नु* टुकका वर्तमानकै अर्थमा प्रयुक्त छ भने “राम्ले रावणलाई आज सहजै मार्छु *कुलै साफ गरी*” मा प्रयुक्त टुकका वंश विनाश गर्नु भन्ने अर्थद्योतन सहित आएको छ । त्यस्तै “यो फौज बाँदरको ठुलो छ बलियो, लङ्ग्याछ *घुँडा धसी*” मा प्रयुक्त *घुँडा धस्नु* टुककाले अत्याधिक प्रयास गर्नु भन्ने अर्थ स्पष्ट पारेको छ । *घर गर्नु, घर बित्नु* जस्ता टुकका चेलीले घर सञ्चालन गर्नु र घरायसी व्यवहार नचल्नु भन्ने अहिलेसम्म प्रचलित अर्थलाई आजभन्दा दुई सय वर्ष अघि पनि यही अर्थमा प्रयोग हुने गरेको तथ्यलाई भानुका “बूहारी यदी कर्कशा हुनगया क्या *घर गरौला* तिमी” तथा “भोलि भोलि भन्दैमा सब *घर बितिगो*, बक्सियोस् आज भोली” हरफहरूले प्रस्ट परेका छन् । एक एक गरी घरभरि चहार्नु भन्ने अर्थका लागि अचेल जुन टुककाको प्रयोग हुन्छ, त्यसको प्रथम प्रयोग भानुले “रावणको दरबार विशेष गरी हुँदुया *चोटा र कोठा गरी*” द्वारा गरेका छन् भने व्यर्थमा समय खेर फाल्नु भन्ने अर्थ द्योतनका लागि यिनले “यही रीतसित *दिनु बिताउँछ* भन्था यो *देह छुट्टला जसै*” र “*बिहकमा दिन जान्छु तब मन बुभाउँ कसरी*” पद्यहरूको निर्माण गरेका छन् । लज्जित हुनु भन्ने अर्थका लागि *नूर गिर्नु* टुककाको उत्तम प्रयोग “सुनिकन तहाँ रावण भै गयो *नूर गिरेको*”

मा पाइन्छ भने आफ्नो हैकममा राख्नु भन्ने अर्थ द्योतनका लागि अचेलसम्म पनि प्रयोग हुँदै आएको *हातमा लिनु* टुककाको सम्भवत पहिलो पद्यात्मक प्रयोग भानुले “यस रीतले अति खुस् बनाई परिवार सबलाई *हातमा लिनु*” भनी गरेका छन् । त्यस्तै बेइज्जती हुन नदिनु भन्ने अर्थ द्योतन गर्ने *नाक राख्नु* टुककाको पहिलो पद्यात्मक प्रयोग भानुले “भाषा श्लोक बनाई *राख* तिमी *नाक् बुद्धि र बर्गत भया*” मा गरेका छन् । “*मासु खाई म छाडुँला* अभ भनी चेताउ येती भनी” मा *मासु खाएर छाड्नु* टुकका बदला लिनु भन्ने अर्थ द्योतन सहित प्रयुक्त छ भने रमभ्रममा भुली आफ्नो नाशको वास्ता नगर्नेलाई लोकले दिने गरेको *बतीको पुतली भैं* को उपमाको उदाहरणका लागि भानुको “आउँदैमा तहिँ *बतीका पुतली भैं* हुँदै अनेक वीर मया” लाई दृष्टान्तका रूपमा लिन सकिन्छ । त्यस्तै “त्यो सेना पनि साफ तहाँ गरिदिया उस्तै *धुसुना गती*” मा प्रयुक्त *धुसुना गन्नु* टुककाले केही महत्त्व नदिनु भन्ने अर्थ प्रस्ट पारेको देखिन्छ ।

यसरी भानुद्वारा प्रयुक्त शारीरिक अवयव, प्राणी जगत, घर र घरायसी उपकरणजस्ता मूर्त नाम र क्रियाको सहप्रयोगमा निर्मित टुककाहरूद्वारा द्योतित अर्थमा बढी लाक्षणिकता रहेको पाइन्छ ।

४.२ अमूर्त नामिक घटकयुक्त टुककाको अर्थ विश्लेषण

भानुद्वारा आफ्नो रचनामा प्रयुक्त टुककाहरूमध्ये अमूर्त नाम र क्रियाको सहप्रयोगमा निर्मित विभिन्न टुककाहरू रहेको पाइन्छ । यस क्रममा बुद्धि विग्रनु भन्ने अर्थ द्योतनका लागि प्रयोग हुने *मति विग्रनु* टुककाको प्रयोग भानुले “हे नाथ भक्ति रहोस् सदा हजुरमा कहिल्यै *नविग्रोस् मति*” मा गरेका छन् भने गर्नु पर्ने काम नगर्नु भन्ने अर्थ द्योतनका लागि यिनले आफ्ना फुटकर रचनामा *इलम बिगार्नु* टुककालाई “सुत्न्या दिनदिनै *इलमै बिगारी*” भनी गरेका छन् । त्यस्तै “यस्तो हुमुम् गरि तहाँ जब *बीच पायो*, मारीचले पनि त्यसै जिय *आस मायो*” पद्यमा प्रयुक्त *बिच पार्नु* र *आस मार्नु*

टुक्का क्रमसः अपट्यारोमा फसाउनु र निराश हुनु भन्ने अर्थमा प्रयुक्त छ । यहाँ एउटा पद्य खण्डमा दुई दुईवटा टुक्काको प्रयोगले भानुको टुक्का प्रयोग प्रतिको लगावलाई पुष्टि गरेको छ । त्यस्तै काम बिग्रनु भन्ने अर्थ द्योतन गर्दै “काम बित्ता भनी सानो बोलि भटपट् बोल्या हनुमान् तसै” मा आएको छ भने गरेको काम नगरेकोभैं गरी लुकाउनु भन्ने अर्थ द्योनका लागि “आफ्नो काम छिपाइ दोष कन दिन्या, व्यर्थ नरक पर्दछन्” मा आएको छ । त्यसै गरी आफैं कसैको कपटको सिकार बन्नु भन्ने अर्थ द्योतन गर्ने खेल पर्नु टुक्का सम्भवत भानु पूर्वदेखि नै हालसम्म चल्दै आएको देखिन्छ र यसको पद्यात्मक प्रयोग सर्वप्रथम भानुले “एक थोक क्या त भयो अवश्य म गयौं, कुनु दुष्टका खेल पयाँ” मा गरेका छन् । त्यस्तै खड्गो टार्नु टुक्काले द्योतन गरेको आपत् पर सार्नु भन्ने अर्थ नै “सब रिस मन पनि गराए खड्ग टारिन्” हरफमा आएको छ । अचेल पनि मुक्त हुनु भन्ने अर्थका लागि भनिने गति पाउनु टुक्कालाई यिनले “यस् दुष्टले पनि त यो गति आज पायो” मा प्रयोग गरेका छन् भने गोता खानु टुक्का हैरान पाउनु भन्ने अर्थ द्योतन सहित “अत्यन्त गोता बिहकै ति खान्नु” मा आएको छ । यसै गरी थाहा नपाउनु अर्थ भएको चाल नपाउनु टुक्काको प्रयोग भानुले “भन्यो काल कन चाल नपाई अधि भैं होम् नाश् गरौला भनी” पद्यांशमा प्रयोग गरेका छन् भने केही गर्न नसक्नु भन्ने अकरणार्थ द्योतन गर्ने जोर चल्नु, जोर पुनु टुक्कालाई यिनले “मानैका मन छ यो पनि भन्या जोर चल्छ मेरो कहाँ ?” तथा “पुथ्यो तिन सित जोर् कहाँ सहजमा पाता कस्या पो तसै” मो प्रयोग गरेका छन् । त्यस्तै हेर्नु अर्थका लागि भनिने नजर दिनु, नजर लाउनु, नजर हुनु जस्ता टुक्कालाई भानुले “शरण परी नजर् दिई काग बाँची गयाको”, “देख्या सुप्रिबले डराए नजर लाया प्रभुमा जसै” तथा “कोलाहल अधिकै भयो प्रभुजीले सुन्या नजर भो भनी” मा गरेका छन् भने देखाउनु अर्थ द्योतन गर्ने नजर गराउनु टुक्कालाई “सीताललाई नजर गराउनु भयो खुश

भै प्रभुले पनि” र “चाँडो आज नजर गराउ भनि यो बिस्तार गन्याथ्या जसैमा” भित्र्याएका छन् ।

दुःख पाउनु, दुःख दिनु, जस्ता अर्थ द्योतन गर्ने फजिती दिनु, फजिती पाउनु, फजितीमा पर्नु जस्ता विविध किसिमका टुक्कालाई यिनले आफ्ना कवितामा “जाहाँ तक जान्दैनन् फजितीत त्यहीं तक मित्दछ पनि”, “भन्छन् लक्ष्मणलाई भाइ फजिती खुब् कैकेयीले दिइन्” भनी प्रयोग गरेका छन् । त्यस्तै घमण्ड चुर गर्नु भन्ने अर्थ द्योतन गर्दै आएको सेखी भार्नु, सेखी तोड्नु टुक्कालाई भानुले “रावणका सब सेखी तोड्नु हनुमान् वीर बोल्ल लाग्या तसै” तथा “लंका पोलेर सब खाक् गरीकन सहजै बैरीको सेखी भाया” मा सुन्दर किसिमबाट प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै बदला लिनु भन्ने अर्थमा प्रयोग हुँदै आएको रिस फेरु टुक्कालाई यिनले “रिस फेया पुरवासिले पनि मुठी उठाइ हान्दो भयो” मा गरेका छन् भने बेइज्जत गर्नु भन्ने अर्थ द्योतन गर्दै आएको हुर्मत लिनु, हुर्मत जानु जस्ता टुक्कालाई यिनले सर्वप्रथम “राजालाई वशमा गरेर बहुतै हुर्मत प्रभुको लिइन्” तथा “हुर्मत् रावणको गयो सुखी भई सम्पूर्ण द्यौता बस्या” मा पद्यात्मक स्वरूपमा प्रयोग गरेका छन् ।

यसरी भानुले मूर्त र अमूर्त दुबै किसिमका नामयुक्त टुक्कालाई विशिष्ट अर्थ द्योतनका निमित्त आफ्ना रचनामा प्रयोग गरेको पाइन्छ । यीमध्ये अमूर्त नाम र क्रियाको सहप्रयोगमा निर्मित टुक्कामा तुलनात्मक दृष्टिले लाक्षणिकताको मात्रा भने केही कमै रहेको पाइन्छ ।

४.३ एकल अर्थात्मक बहु टुक्काको प्रयोग

भानुले कुनै एक अर्थ द्योतनका लागि विभिन्न किसिमका टुक्काको प्रयोग पनि गरेको पाइन्छ । यस क्रममा मृत्यु अर्थ द्योतनका लागि यिनका रचनामा ज्यान जानु, देह छुट्नु, देह छाड्नु, परमधाम जानु, वैकुण्ठ जानु, स्वर्ग जानु जस्ता टुक्काहरू आएका छन् भने गति पाउनु, पाप टर्नु, पार तर्नु, पाप छुट्नु जस्ता टुक्काहरूले मुक्ति हुनु भने अर्थ द्योतन गरेका छन् । यसै गरी घमण्ड न्यूनीकरण अर्थका लागि यिनले

गर्व हर्नु, सेखी भार्नु, सेखी जानु, सेखी तोडनु, हाँक दिनु जस्ता टुक्काको प्रयोग गरेका छन् । त्यस्तै दुःख प्राप्तिका लागि गोता खानु, चित्त पोल्नु, ताप हुनु, फजिती पाउनु, बिच पर्नु/पार्नु जस्ता विविध किसिमका टुक्का आएका छन् भने यसको अभावका लागि ताप टर्नु, ताप हर्नु, भार हुनु, दुःख हर्नु, भार टार्नु जस्ता टुक्काहरू प्रयुक्त छन् । यसै गरी दृष्टि दिनु, नजर दिनु, नजर लाउनु, नजर गराउनु जस्ता टुक्काहरूले हेराइ अर्थ नै बोकेका छन् भने साहस प्रदर्शनका लागि सुर बाँधनु, घुँडा धम्नु, कम्मर कस्नु जस्ता टुक्काको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यस्तै बेइज्जती वा लज्जानुभवका लागि हुर्मत लिनु, हुर्मत जानु, जिउँदै मर्नु, नूर गिर्नु जस्ता टुक्काहरू प्रयुक्त छन् भने मन दिनु, प्रेम राख्नु, शरण पर्नु जस्ता टुक्काले सेवा वा भक्तिभाव अभिव्यक्त गरेका छन् । त्यस्तै पापको भावाभाव अर्थका लागि धर्म छाड्नु, नरक जानु, धर्म थाम्नु जस्ता टुक्काहरू प्रयुक्त छन् भने समयको बर्वादीलाई दिन बिताउनु, दिन सकिनु जस्ता टुक्काहरूले अभिव्यक्त गरेका छन् । यसरी एकल अर्थका लागि विविध टुक्काको प्रयोगलाई पनि भानुभक्तिय रचनाका टुक्कागत विशेषता मान्न सकिन्छ भने स्थूल रूपमा यी टुक्काले कुनै एक अर्थ द्योतन गरे तापनि यसभित्रको अर्थगत सूक्ष्म अन्तरले गर्दा कुनै एउटा टुक्काको पर्यायका रूपमा सोही अर्थ दिने अर्को टुक्काको प्रयोग गर्न नसकिने तथ्यलाई भने भानुले बिर्सको देखिँदैन ।

५. निष्कर्ष

यसरी भानुभक्त आचार्य जसरी नेपाली पद्यका पहिला उत्कृष्ट कवि हुनु, त्यसरी नै नेपाली टुक्कालाई पद्यात्मक विधामा सबैभन्दा बढी प्रयोग गर्ने प्रथम प्रयोक्ता पनि हुन् । टुक्का स्वयम्मा गद्यात्मक लघु आकारको भाषिक स्वरूप भएकाले यसको सहज प्रयोग बोलीचालीको भाषामा हुने गर्दछ । यसको विपरीत पद्यात्मक विधामा पनि यति धेरै टुक्काहरूको प्रथम एवम् सफल प्रयोग गर्ने भानु अद्वितीय कवि हुन् । टुक्काको सम्बन्ध लोक

जीवनसँग रहेको हुन्छ । आ-आफना वरपरका प्रायः मूर्त वस्तुका वैशिष्ट्यलाई आत्मसाथ गर्दै लोकले विभिन्न क्रियासँग यसको सहप्रयोग गरी विशिष्ट अर्थ द्योतनका लागि टुक्कामा प्रयोग गर्ने गरेको हुन्छ । त्यसैले मूर्त नाम र क्रियाको सहप्रयोगमा निर्मित टुक्काले प्रायः अमूर्त भाव वा कार्य प्रकृति या प्रवृत्ति सम्बन्धी अर्थ द्योतन गर्ने गर्दछ । यस दृष्टिले भानुले मूर्त नाम र क्रियायुक्त जे जाति टुक्काहरू आफ्ना रचनामा प्रयोग गरे, तिनमा लाक्षणिकताको मात्रा अधिक पाइन्छ भने अमूर्त नाम र क्रियाको सहप्रयोगमा निर्मित टुक्काहरूले द्योतन गर्ने अर्थमा लाक्षणिकताको मात्रा कमै रहेको देखिन्छ । तापनि यिनले यस्ता टुक्कामध्ये बढी लाक्षणिक अर्थ भएका टुक्काको प्रयोगमा जोड दिएका छन् । यही नै भानुको विशेषता हो भने नेपाली टुक्काको एतिहासिक प्राप्ति पनि हो भन्न सकिन्छ । यसका साथै नेपाली भाषामा हाल प्रचलित कतिपय टुक्काको प्रथम प्रयोक्ताका रूपमा पनि भानुको छुट्टै अस्तित्व र महत्व रहेको छ र यस सम्बन्धमा अभ् गहन अध्ययन एवम् विश्लेषणको खाँचो रहेको देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

आचार्य, भानुभक्त (२०३९), भानुभक्तको रामायण (चौथो संस्करण २०५२), काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

घिमिरे, ध्रुवकुमार (२०६७), “नेपाली भाषाका टुक्काको संरचनात्मक पक्ष र अर्थगत सन्दर्भ,” विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

..... (२०७०), “‘मृत्यु’ अर्थ बोधक टुक्काको अर्थ द्योतन प्रक्रिया,” रजस्थल, १७:५५, पृ. २१-२५ ।

ज.ब. राणा, पुष्कर शमशेर (१९९८), नेपाली उखान र टुक्काको वर्णक्रमानुसारी सूची र वाक्यांश, वाक्यपद्धति, इत्यादिको कोष (खण्ड २), काठमाडौँ : लेखक स्वयम् ।

प्रधान, पारसमणि (सन् १९५४), नेपाली मुहावर, (दोस्रो संस्करण सन् १९६०), कालिङ्पोद् : श्री अमरमणि प्रधान ।

गुण र रीतिका दृष्टिले भानुभक्तका काव्यको अध्ययन

■ प्रो. डिल्लीराम तिमसिना

गुण केवल शब्दार्थगत हुन्छन् । काव्यमा सौन्दर्यको अभिवृद्धि गर्छन्, अलङ्कार काव्यमा शोभातिशयजनक मानिन्छन् । कसै कसैले गुणलाई रसका धर्म र अलङ्कारलाई रसशोभाजनक मानेका छन् । अग्निपुराणअनुसार गुणका तीन भाग छन्- (१) शब्दगुण, (२) अर्थगुण र (३) उभयगुण । श्लेष, लालित्य, गाम्भीर्य, सुकुमारता, औदार्य र ओज शब्दगुणाभिन्न पर्दछन् । माधुर्य, संविधान, कोमलता, प्रौढी तथा सामयिकतालाई अर्थगुणका श्रेणीमा राखिएको छ । प्रसाद, सौभाग्य, यथासंख्या, प्रशस्ति, पाक र राग उभयगुणाभिन्न पर्दछन् । नाट्यशास्त्रकार भरत मुनिले दस गुणको उल्लेख गरेका छन् ।^१ दण्डीले पनि यसैअनुसार 'काव्यादर्श' मा दश गुणको व्याख्या प्रस्तुत गरेका छन् ।^२ भामहले माधुर्य, प्रसाद र ओज गुणको उल्लेख गरेका छन् । रीतिसम्प्रदायका आचार्य वामनले शब्दगत दश गुण र अर्थगत दश गुण गरी जम्मा बीस गुणमा आश्रित रीतिको व्याख्या गरेका छन् । आनन्दवर्धन, अभिनवगुप्त, मम्मट, हेमचन्द्र, विश्वनाथ आदिले उपर्युक्त सबै गुण ओज, प्रसाद र माधुर्यका पेटभिन्न पारेका छन् किंवा अन्तर्भाव भएको छ भनी व्याख्या छोट्याएका छन् । भोजले व्याख्या

गरेका बाह्यगुण (शब्दगुण), आभ्यन्तर गुण (अर्थगुण) र वैशेषिक गुणका बहतर (७२) भेद छन् । कुतकले उल्लेख गरेका साधारण र असाधारण गुणका सात भेद छन् ।

शब्दयोजनाको शैली विशेषलाई रीति भनिन्छ ।^३ रीतिलाई नै काव्यको आत्मा मान्ने पक्ष पनि छ ।^४ काव्यमा ठाउँ हेरी कतै सुकुमार शैली, कतै कठोर शैली र कतै यी दुवैका बीचको मध्यम शैलीको प्रयोग गरिन्छ । काल, अवस्था र प्रसङ्गअनुसार प्रयोगमा ल्याउन सिपालु कलाकारका सहज लेखनीले सफलता पाएको हुन्छ । संस्कृत काव्यशास्त्रअनुसार रीति वा शैलीलाई तीन भागमा बाँडिएको छ- वैदर्भी, गौडी र पाञ्चाली । सुकुमार पदयोजनाद्वारा विदर्भ देशमा प्रयोग गरिएको शैली वैदर्भी कहलाउँछ । गौड वा बङ्गाल देशमा चलेको क्लिष्ट पदयोजना र ओज गुणसम्पन्न रीति गौडी हो । माधुर्य र सौकुमार्यको योग भएको पाञ्चाल-पञ्जाब-देशमा चलेको मध्यम शैलीलाई पाञ्चाली भनिन्छ । आचार्य मम्मटले 'काव्यप्रकाश' मा प्रस्तुत गरेका-उपनागरिकाको, परुषा र कोमला-वृत्ति पनि क्रमशः वैदर्भी, गौडी र पाञ्चाली रीतिका प्रतिनिधिस्वरूप मानिएका छन् । विश्वनाथले 'साहित्यदर्पण' मा 'लाटी' नामक चौथो रीतिको समेत उल्लेख

१. श्लेषः प्रसादः समता समाधिर्माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् । अर्थस्य च व्यक्तरुदारता च कान्तिश्च काव्य गुण दशैते ॥ (नाट्यशास्त्र, १९/१६) ।
२. श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः ॥ इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दस गुणाः स्मृताः । एषां विवर्धयः प्रायो दृश्यते गौरवर्त्मनि ॥ (काव्यादर्श १/४२)
३. पदसंघटना रीतिरनसंस्थाविशेषवत् । उपकत्री रसादीनाम्... ।
४. रीतिरात्मा काव्यस्थ, विशिष्टा पदरचना रीतिः, विशेषो गुणात्मा । (आचार्य वामन) ।

गरेका छन् । भोजले 'सरस्वतीकण्ठाभरण' मा ६ रीतिको व्याख्या प्रस्तुत गरेका छन् ।^५ वस्तुतः देशीयताको आधारमा चलेको रीति वा शैलीविशेष भन्ने व्यवहार कपोलकल्पना मात्र हो र उचित रचना सबै सुन्दर तथा स्वागतार्ह हुन्छन् भन्ने आचार्य भामहले पेस गरेको वकालत औधि घतलाग्दो छ ।

कवि भानुभक्त आचार्य सत्व, रज, तम गुणबाहेक सम्भवतः उपर्युक्त उल्लिखित सबै गुण र रीतिसित परिचित थिए, थिएनन्, त्यो चासोपर्दो विषय होइन, किन्तु उनका काव्यरचनामा काव्यका सबै गुण र शैली रहरलाग्दो गरी "राउन्नेका छानाछान कुदी गए हनुमान्" भैं भएर आफैं नाचेका छन्, स्वतः अभिव्यक्त भएका छन् । यो चाखलाग्दो विषय हो । शब्दयोजना, सुन्दर शैली, विषयवस्तु वा कथावस्तुको एकता भानुभक्तका काव्यमा अक्षुण्ण रूपले सुरक्षित छन् । यसैले भानुभक्तको काव्य-साहित्यले नेपाली जनहृदयको धड्कनलाई छुन सकेको छ र भानुभक्त नेपाली साहित्यसंसारका नायक र अमर गायक मानिएका छन् ।

गुण र रीतिका प्रसङ्गमा भानुभक्तका कवितामा प्रयोग गरिएका औचित्यको पनि उल्लेख गर्नु अवसरानुकूल मानिन्छ । आचार्य क्षेमेन्द्रले गुण र अलङ्कारको अपेक्षा काव्यमा औचित्यलाई अझ महत्वपूर्ण ठानी बखान गरेका छन् ।^६ जुन ठाउँमा जुन शब्दयोजना, छन्दोविधान, अलङ्कार, रस, गुण उचित ठहर्छन् त्यहाँ उनै उनैको प्रयोग हुनुपर्छ ।^७ अरू सिंगारपटार जतिसुकै भए पनि

औचित्यको विचार नभएको वा औचित्यको सीमा नाघिएको काव्यमा जीवन हुँदैन । औचित्य अन्तरङ्गतम काव्यतत्व हो र भाव तथा भाषामा अनुरूपता नितान्त अपेक्षित छ । पाश्चात्य काव्यशास्त्रीहरूमध्ये अरस्तु, लङ्गिनस, होरेस र महाकवि पोपले औचित्यका तीन भेद मानेका छन्- (१) प्रकृत्यौचित्य, (२) घटनौचित्य र (३) वर्णौचित्य । भरतदेखि विश्वनाथसम्मका संस्कृत काव्यशास्त्रका आचार्यहरूमध्ये विशेष गरी क्षेमेन्द्रले ' औचित्यविचारचर्चा' मा- पद, वाक्य, प्रबन्ध, अर्थ, गुण, अलङ्कार, रस आदि औचित्यका सत्ताइस भेदको सुन्दर व्याख्या प्रस्तुत गरेका छन् । साधु सन्यासीलाई गहनले सिंगार्नु र सुन्दरी नायिकालाई गेरुवा लुगाले र भस्मलेपनले सजाउनु अनौचित्य भएकोले हास्यास्पद हुन्छ । घाँटीमा मेखला, नितम्बमा हार, हातमा नुपर, गोडामा केयूर लाउनु र आइलामे शूरवीर शत्रुमाथि दया देखाउने चेष्टा गर्नु अनौचित्य हुँदा हास्यास्पद हुन्छ, किनभने त्यहाँ उचित ठाउँमा उचितको प्रयोग भएको छैन ।^८ यसैले औचित्य बिना गुण र अलङ्कार पनि काव्यमा रुचि र चमत्कार पैदा गर्न समर्थ हुँदैनन् । भानुभक्तका काव्य ग्रन्थ र फुटकर कवितामा समेत प्रशस्त औचित्यको निर्वाह भएको देखिन्छ । उदाहरणार्थ उनको फुटकर कविता नै लिऊँ ।

असल् मुग्रै केरा कि त महि हवस् बेस अमिलो ।
कि ता सेता मूला कि त बरु हवस् साग उसको ॥
असल् हन्थ्यो धुपमा नतर कसरी खानु यसरी ।
भुटी ल्यायो थालमा मकइ तिमिले क्यान यसरी ॥

५. वैदर्भी चाप पाञ्चाली गौडीयार्वातिका तथा ।
लाटिया मागधी चेति षोढा रीतिनिगद्यते ॥
६. अलंकारास्त्वलंकारा गुणा एव गुणाः सदा ।
औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवितम् ।
(क्षेमेन्द्र औचित्य विचार चर्चा)
७. उचितं प्राहुँ राचार्याः सशं किल यस्य यत् । उचितस्य च योभावस्तदौचित्यं प्रचक्षते ॥ (ऐ.ऐ.)
८. कण्ठे मखलया नितम्बफलके तारेण हारेण बा,
पाणै नू पुरबन्धनेन चरण केयूरपाशेन वा,
शौर्येणप्रणते रिपौ करुणया नयान्ति के हास्यता
मौचित्येन विना रुचि प्रतमुते नालंकृतिर्नो गुणाः॥ - (क्षेमेन्द्र- औचित्यविचारचर्चा)

त्यस बेला चियाबिस्कुटको चलन थिएन । घाम लागेका बेलामा भुटेका मकैसित मुंग्रे केरा, अमिलो महि, सेता मूला फिट्ट हुन्छन् । कति सुहाउँदो स्वाभाविक वर्णन ! हँसिला कविको रसिलो बोली नै छन्दमा कुँदैको कविता भएको छ । यहाँ औचित्यको राम्ररी पालन गरिएको छ । “सद्यः प्रज्ञाहरा तुण्डी” अर्थात् गुन्द्रकु खाँदा तत्काल बुद्धि हराउँछ भन्ने उक्तिले गर्दा रौसे कविले भुटेका मकैको सितन गुन्द्रुकको जिक्की गर्न उचित ठानेनन् होला । यसरी नै देश, काल र परिस्थितिअनुकूल औचित्यको उल्लङ्घन नभएकाले भानुभक्तका रचनामा स्वतः प्रयुक्त भएका गुण र रीतिले औधि भाउ पाएका छन् ।

काम्ति नै कविले काव्यशास्त्रीय तत्व केलाएर काव्य रचेका छन् । सुहाउँदो शैली र गुणानुरूप रस अलङ्कारादिले सहज कविलाई आफ्नै पछ्याउँछन् । भानुभक्त यसै श्रेणीका कवि हुन् र उनका रचनामा सुकुमार शैली र प्रसादादि गुण स्वतः पर्न आएका छन् । तर पूर्वीय काव्यशास्त्रानुसार सर्वगुणसम्पन्न मौलिक नेपाली महाकाव्य ‘आदर्श राघव’ मा भने महाकाव्यमा चाहिने तत्व कतै कतै ढिपीले पनि पारिएको अनुभव हुन्छ । गुण, रीति र रसको घनिष्ठ सम्बन्ध छ । सुन्दर काव्यमा यी तीन ओतप्रोत भई स्वतः उनिएर रहन्छन् । भानुभक्तका रामायणमा यो कुरा राम्ररी चरितार्थ भएको छ । सबै गुणको राम्रो निर्वाह भएको छ । काव्यप्रयोगमा टम्म मिलेका गुण केवल अध्यात्म रामायणका नभएर भानुभक्तकै मौलिक कवित्वसिर्जनाका परिचायक हुन् । देश, काल, परिस्थितिअनुसार ‘वधूशिक्षा’ मा र भक्तिरसको कविता ‘भक्तमाला’ मा पनि सुहाउँदो माधुर्य तथा प्रसाद गुण र सुन्दर शैलीमा औचित्यको निर्वाह भएको छ । ‘प्रश्नोत्तरमाला’ मा भने प्रायः छायानुवाद भएकाले भानुभक्तका नाउमा गुण दोषको निक्योर्ल गर्नु न्यायसङ्गत ठानिँदैन ।

गुणको विशेषता र भानुभक्तका रामायणमा अभिव्यक्तिको टिपोट तलका

तालिकाबाट स्पष्ट हुन्छ-

- (१) कतै कतै उपपत्तियुक्त धेरै पदको एकीकरण भएकाले श्लेष पनि परेको छ ।
- (२) फटिकको मालाभैँ सुन्दर श्लोकमा प्रसादगुण आफ्नै अभिव्यक्त भएको छ ।
- (३) थाल्नी र टुंयाउनी वा उठान बैठानमा प्रायः उनका सबैजसो रचनामा समानता पाइने हुँदा क्षमताको निर्वाह भएको छ ।
- (४) ठाउँ ठाउँमा उक्तिवैचित्र्यले गर्दा माधुर्य छरिएको छ ।
- (५) सुहाउँदा ठाउँमा पदसौकुमार्यले काव्यलाई सुकुमार बनाएको छ ।
- (६) काव्यको अर्थ स्पष्ट र खुलस्त लाम्न सक्ने सरलताले गर्दा अर्थव्यक्ति गुण परेको छ ।
- (७) उदारता गुण परिदिँदा कविताका हरेक पदका स्वाभाविक नर्तनले पाठकका हृदयमा उदार भावना पलाउँछ ।
- (८) प्रसङ्गानुसार ठाउँ ठाउँमा प्रयोग गरिएका ओजपूर्ण पङ्क्तिमा वीर, वीभत्स तथा रौद्र रस रसाएको अनुभव हुन्छ ।
- (९) ठाउँ ठाउँमै अनुकूल रस प्रदीप्त भएर आएकाले कान्ति गुणले काम गरेको थाहा पाइन्छ ।
- (१०) काव्यभित्रका गतिमय आरोह अवरोहले गर्दा समाधि गुणको सुमुचित प्रयोग भएको प्रतीत हुन्छ ।

वैदर्भी र पाञ्चाली रीतिको छनक पाइने शान्त रसले भिजेका प्रसाद र माधुर्य गुणका उदाहरण-

गयो खान्या बेला मकन त मिल्यो राज्य वनको ।

भरतले राज पाया यहीं बसि गरून् राज्य जनको ।

(भानुभक्तको रामायण- अयोध्याकाण्ड)

यसरी नै-

सुन्यौ भाइ ! संसारमा शरीर अति कच्चा छ जनको ।

शरीर कच्चा जानी नगर तिमि रिस् कति मनको ॥

सबै भोग चञ्चल् छन् बिजुलीसरि एकछिन्न नरहन्या ।

विचार यस्तो राखी सह हुन्छ सहन्या ॥

सुन्दर पदयोजनाद्वारा वैदर्भी शैलीमा वर्णन गरिएका करुण र वीर रसले मुछिएका माधुर्य तथा

ओजगुण सम्पन्न तलका पङ्क्तिमा मरणासन्न बालिको उक्ति कति मनोहर भएको छ—
साम्ने भैकन वाण छोडि तिमिले माथ्यौं त खुप यश थियो ।
सुप्रिय हो कति साख् म हुँ कति कुसाख् हा दैव ! क्या मन् दियो ।

चोरी मारि लिंदा न यश हुन गयो मासु न खानू भयो ।
धर्मात्मा तिमि पापी भैँ हुन गयो ज्यान व्यर्थ मेरो गयो ॥

मायाँ यो अति चुक् भयो गरँ कसो बाँच्छ्या त याही बसी ।
रावणलाई कुलै समेत सहजमा भिक्थ्यौं म पाता कसी ॥
लक्ता पुरि समेत पनि म बलले भिक्थ्यौं सहजमा यहीँ ।
पाजी रावणलाई मार्न तिमिले क्या जानु पथ्यौं उहीँ ॥
(किष्किन्धा काण्ड)

आफूलाई अन्यायमा मार्ने शत्रुलाई कति राम्ररी ललकारेको छ ? समयानुकूल 'तिमी' शब्दको प्रयोगले अभ्र औचित्य देखाएको छ ।

यस्तै करुण रसाप्लावित माधुर्यको उदाहरण—

भोकी मैलि निन्याउरी न त कपाल कोन्याकि सब केश उसै ।
ल्ट्टा मात्र गन्याकि खालि भूमिमा रूँदै बस्याकी यसै ।
राम् राम् राम् यति मात्र बोलि रहँदी देख्या र साना भई ।
पात्का अन्तरमा लुक्था ति हनुमान् रुक्का उपरमा गई ॥
(सुन्दर काण्ड)

सीताको ओजपूर्ण उक्ति सामुन्नेमा भनिरहेभैँ लाग्छ—

पाजी रावण ! बोल्दछस् कति बहुत दुवाच्य बकबक् गरी ।
राघव् देखि डराइ छल्ल भनि एक सन्यासिको रूप धरी ॥
जस्तै यज्ञविषे हवि कुकुरले हछन् उसै चालले ।
राम् लभभण् नहुँदा हरिस् तँ बुझि ले मलास् यसै कालले ॥
हनुमानको ओजपूर्ण वीरगाथा यसरी चित्रित गरिएको छ—

यसरि किन बहूतै गर्दछसेखि धेरै ।
प्रभुकन त परै राख् जोरि छैनस् तँ मेरै ॥
अघि सरूँ तँ जस्ता कोटि रावण् म मारूँ ।
हुकुम त नभयाको मार्न पो आज क्यारूँ ॥

तलका लालित्यमय प्राकृतिक चित्रणमा प्रसाद र माधुर्यको स्वाद लिन पाइन्छ—
माछा कच्छप चल्दछन् कमलको सब् गिर्छ के सर्त हाँ ।
केसरले जब छोपियो पनि भन्या देखिन्छ जल् पो कहाँ ॥
नीला लाल सफेदकमल पनि अनेक रङका भयाका तहाँ ।

बोल्छन् हंस चकोर सारसहरू लाटा क्वस्यारा जहाँ ॥
(किष्किन्धाकाण्ड-पम्पासर वर्णन)

यति दिन पछि मैले आज बालाजी देख्यौं ।
पृथ्वी तल भरिमा स्वर्ग हो जानि लेख्याँ ॥
वरिपरि लहराका भ्रूलि बस्या चरा छन् ।
मधुर वचन बोली मन् लिंदा क्या सुरा छन् ॥
(बालाज्यू वर्णन)

काव्यगत विशेषताका आधारमा कविकल्पना र विचारको छानबिन गर्दा अनेक उपादेय पक्ष र आस्थाका चरण उपलब्ध हुन्छन् । प्रस्तुत प्रसङ्गमा वस्तुतः ओज, माधुर्य र प्रसाद गुणाभिन्न अरू सबै गुण पर्ने हुँदा लामू व्याख्या उति अपेक्षित छैन । यसैले वेदभी, गौडी तथा पाञ्चाली तीनै रीति र ओज, माधुर्य तथा प्रसाद गुणका माथि उद्धृत गरिएका उदाहरण र परिचयबाट कवि भानुभक्तका काव्यगुण र शैलीको अध्ययनमा केही सघाउ पुग्ला भन्ने लागेको छ । ■

भानुको सम्भनामा

■ माया ठकुरी

तिमी नभको माभ्र
हामी धरतीको तलमा
पहिल्याउने छौं बाटो
तिम्रो नै उज्यालोमा

बिसौला मार्ग यदि
कहाँ कतै यात्रामा
तिमी ज्ञान बनेर आऊ
दिई अक्षरको ज्योति
शब्द शब्दहरूमा
कविता बनेर आऊ
हाम्रो मानसपटलमा
भाव बनेर छाऊ
हृदयभरि छौं भानु
वाणीहरूमा भानु
हाम्रा काव्यहरूमा
तिमी छन्द बनेर छाऊ ।

भानुभक्तिय नेपाली भाषा

● विजय चालिसे

आदिकवि भानुभक्त आचार्य नेपाली भाषाको उत्तर मध्यकालीन प्रतिनिधि कवि हुन् भने महाकवि देवकोटा आधुनिक कालका प्रतिनिधि कवि हुन् । भानुभक्तका साहित्यले नेपाली भाषाको प्रसारमा जसरी महत्वपूर्ण योगदान दिएको छ, त्यसरी नै महाकवि देवकोटाका साहित्यले साहित्य र भाषाको भावपक्ष, शब्द भण्डार र मौलिकता जस्ता कुराहरूको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । त्यसैले पनि आदिकवि आचार्य र महाकवि देवकोटा दुबै महारथीलाई नेपाली भाषा र साहित्यका युग निर्माता र प्रतिनिधि कवि भन्न हिचकिचाउनु पर्ने देखिदैन ।

भानुभक्तकालीन भाषा मध्यकालीन नेपाली भाषाको परिष्कृत रूप हो । आजसम्म पाइएका प्राचीन पद्य सुवानन्ददासको पृथ्वीनारायण शीर्षक कविता र प्राचीन गद्यको रूप जुम्लाको कनकपत्र र ताम्रपत्र (१३९३ पुष्पमल्ल) मानिएको छ । यी प्राचीन भाषाहरू देखि भानुभक्त पूर्वका भाषाहरू सम्म हेर्दा पनि नेपाली भाषाले परिष्कृत र परिमार्जित रूप लिइसकेको पाइँदैन । हुन त कुनै एक कालखण्डमा पुनः परिष्कृत भाषा अर्को कालखण्डमा अपरिष्कृत हुन पुग्छ । परिष्कृत र परिमार्जन भाषाको निरन्तर चल्ने प्रकृया हो । तर पनि त्यतिखेरका भाषाहरूलाई भानुभक्तका

भाषासँग भिडाएर हेर्ने हो भने त्यसमा चाहिँ निश्चय नै फरक पाइन्छ, परिष्कार पाइन्छ । त्यसैले भानुभक्तको भाषिक र साहित्यिक प्रयोगमा आएर मात्र नेपाली भाषाले अझ परिष्कृत र शुद्ध रूप लिएको छ भने आँट गर्न सकिन्छ ।

यस सम्बन्धमा विद्वान आचार्यहरूबाट छलफल नभएको पनि होइन । पारसमणि प्रधानले भानुभक्त ग्रन्थावली २००९ मा भन्नुभएको –“नेपाली भाषाको शुद्ध रूपको जग बसाल्ने आदि कवि भानुभक्त आचार्य” हुन भने भनाइप्रति प्रसिद्ध विद्वान भाषाविद् डा. बालकृष्ण पोखरेलले विभिन्न प्रश्न र तर्कहरू पनि उठाउनुभएको छ ।

डा. पोखरेलको भनाइमा, “शुद्ध के हो भने निरूपण नगरी र उनीहरूभन्दा अगाडिको भाषालाई राम्रो अध्ययन नगरी शुद्ध भाषाको जनक भन्न मिल्दैन । त्यसैले भानुभक्तले अशुद्ध परम्परालाई टुङ्ग्याएर शुद्ध भाषा स्थापित गरेका हुन् भन्न सकिदैन । तब उनले परिष्कृत नेपाली भाषाको प्रचलन गरे कसरी भन्ने ?”

“त्यस्तै भानुभक्तले उनको भाषामा मौलिक प्रयोग नगरेर खसहरू सुदूर पश्चिममा छँदातकका मध्यकालीन प्रयोग थिया, भया, गया जस्ता भाषालाई थिए, गए, भए आदिको साटोमा प्रयोग गरेको पाइन्छ जुन प्रयोग र यी मध्यकालीन लक्षयण अझ पनि सुदूर पश्चिमका गाउँहरूका साथै पूर्वी नेपालका राइलिम्बु समाजमा फाट्टफुट्ट देखिन्छन्” भन्ने तर्क दिँदै डा. पोखरेल भानुभक्त मध्यकालीन टाँसोबाट फुत्किन सकेका छैनन् भन्नुहुन्छ । उहाँको भनाइमा “यसैकारण जुन तर्कले पारसमणिज्यूले भानुभक्तलाई शुद्ध भाषाको प्रयोक्ता सिद्ध गर्नुहुन्छ त्यही तर्क र प्रमाणले प्राग्भानुभक्तकालीन केही अन्य लेखक कविहरू पनि शुद्ध ठहरिने छन् ।”

विद्वान् भाषाशास्त्री डा. पोखरेलको भनाइलाई नत सोह्रै आना सही थाप्न सकिन्छ न त सोह्रै आना बेठीक भन्न सकिन्छ । तर के चाहिँ भन्दा त्यति आपत्ति नहोला भने प्राग्भानुभक्तकालीन नेपाली भाषामा सल्लो नेपाली रूप भन्दा विभिन्न भाषा र भाषिकाको सम्मिश्रण बढी देखिने हुँदा भानुभक्त कालीन नेपाली भाषासँग पूर्ण रूपमा साम्यता शायद राख्न सक्तैन । यसैले यहाँ भानुभक्तकालीन नेपाली भाषालाई त्यति बेलाको परिवेशमा परिष्कृत भाषा भन्ने धृष्टता गरिएको हो ।

बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको समयदेखि नै नेपाली भाषालाई एकरूपता दिने र परिष्कृत गर्ने प्रयास भए तापनि त्यति बेलाको नेपाली भाषा हिन्दी र त्यसमा अन्य भाषिकाद्वारा ज्यादै प्रभावित देखिन्छ । उदाहरणको लागि सुवानन्ददासको पृथ्वीनारायण शीर्षक कविता, कवि पत्ता नलागेको (?) साँढ्याको कविता तथा स्वयं पृथ्वीनारायण शाहको गोरखानाथ भजन र महावाणीहरू हेर्न सकिन्छ । यी दुई कविताका छोटो उदाहरण हेरौं -

मध्य पाठन बोलिकै कौन्या
रूप कौन्या भाति,
कौनया आयो आदनिहै :
कहिये जो गंगा पुनि...

(पृथ्वीनारायणबाट बुईगल)

तिलक्या मान्हाँ फिलक्या जुद्धा-
माहाँ जैसे बिजुली भलक्या,
यिनीमहाँ बहुत पलक्या
वैसे तिलक्या ।

(‘साँढ्याको कविता’ बाट बुईगल)

त्यसैगरी तत्कालीन नेपालीको गद्यको भाषातर्फ पनि विशुद्ध रूप पाउन सकिन्न भन्न सकिन्छ । यसको उदाहरणका लागि पृथ्वीनारायण शाहकै दिव्य उपदेशलाई अधि सार्न सकिन्छ । अन्य उदाहरण हेर्ने हो भने कवि गुमानीको कविता हेर्न सकिन्छ-

अटाका अण चालिया खस
खसा रोटा बडा बाकला
फात्तो भट्ट गुरूँस औँ गहतको

डुल्का बिना लुणाका ।
कालो साग जिनो बिना
भुटणाको पिण्डालुको नौलका
ज्यौँ त्यौँ पेट भरि अकाल
काटने गङ्गाबली रौँगिका ।

(बुईगलबाट’)

यहाँसम्म मात्र होइन यसपछिका कविले पनि नेपाली भाषाको विशुद्ध रूपको प्रयोग गरेको पाइँदैन । उदाहरणको लागि शक्तिवल्लभ अर्ज्यालका कविताहरू हेर्न सकिन्छ । पोखरेलजीले देखाउनु भएको सम्भावना र उठाउनुभएको प्रश्न अनुसार एक दुई कविहरूले शुद्ध रूपको प्रयोग गरी संस्कृतमय भाषा हटाउने आशय व्यक्त गर्दै नेपाली भाषाको सम्बन्धमा वकालत गर्न तमिसए पनि (द्रष्टव्य : भाषा हो भनी हेलना जति गरून शब्दार्थ जान्याहरू । योगयाभ्यास नभै रहस्य मिलनु कष्टै छ शब्दार्थले) (देवज्ञ केशरी गोरक्ष योगशास्त्र ।) पूर्ण रूपमा नेपाली भाषाको शुद्ध प्रतिष्ठान हुन सकेको थिएन ।

यस प्रसंगमा डा. पोखरेलकै भनाइ अनुसार “भानुले नेपाली भाषालाई संस्कृतको थिचोमिचोबाट मुक्त्याएर विकसित तुल्याउने प्रेरणा आफ्ना पूर्वजहरूबाट प्राप्त गरेकै रहेछन् भने पनि वास्तविक रूपमा संस्कृत र हिन्दीका अनावश्यक प्रभावहरूलाई हटाएर विशुद्ध (प्रायशः) पूर्वी नेपाली भाषालाई अंगालेर प्रचलनमा ल्याउने श्रेय त अवश्य नै भानुभक्तलाई नै छ, भलै प्रेरणा उनले आफ्ना पूर्वजहरूबाट प्राप्त गरेका होउन् ।”

भानुभक्तको पालामा नेपाली भाषामा व्याकरण थिएन, मुख्य आधार नै बोलिचालीको भाषा अनुशासन थियो । भानुभक्तले पनि तत्सम संस्कृत र कतिपय हिन्दी शब्दहरूको प्रयोग गरेको नपाइँने होइन तर उनले ती शब्दहरूको कुशलतापूर्वक नेपालीकरण गरेका छन् । जसले गर्दा त्यो प्रयोग सामान्य नेपाली जन जिब्रोले आफ्नै शब्द भँै ग्रहण गर्न सकेको छ । हिन्दीबाट नेपालीमा तद्भवको रूपमा उनले प्रयोग गरेका ‘कह्या’ जस्ता शब्दहरू उदाहरणको रूपमा हेर्न सकिन्छ जुन शब्द हाम्रो नेपाली भाषामा स्वाभाविक रूपमा बोलिन्छ । यी प्रयोगहरू

उनको सचेत प्रयोग नभएर बोलिचालीको भाषालाई अँगालेको हुन सक्छ ।

कठिनबाट सरलतर्फ जाने भाषाको सामान्य प्रवृत्ति अनुसार नै पनि भानुभक्तको भाषाले सरलता अपनाएको पाइन्छ । प्राग्भक्तकालीन कविहरूको जस्तो पाण्डित्यपूर्ण भाषाको प्रयोग उनले कवितामा गरेनन् । बरू उनले सबै नेपालीहरूले सरल रूपमा बुझ्न सक्ने भाषाको प्रयोग गरे । जसले गर्दा उनको भाषा जनजीवनमा सजिलैसँग संप्रेषणीय बन्यो, सामान्य जनताबाट अलगिएन । शायद यही बोलिचालीको भाषालाई आफ्नो काव्यभाषा बनाउँदा उनले बढी हलन्तका प्रयोग गरेका हुन् सक्छन् । कतिपय तत्सम शब्दहरूलाई पनि यिनले हलन्त बनाएर शब्दको नेपालीकरण गर्ने प्रयास गरेका छन् । यहाँसम्म कि अच् इ, उ को पनि खुट्टा काट्न उनी पछि हटेनन् । उदाहरणको लागि यस किसिमको हलन्त प्रयोग रामायणको पहिलै श्लोकमा पाउँदछौं, जस्तो— एक, दिन्, सत्यलोक्, हित् आदि ।

अर्को कुरा कतै कतै भानुभक्तको भाषामा प्रशस्त संस्कृत शब्द देखिए तापनि कसैलाई बुझ्न गाह्रो पर्दैन जस्तो— “अत्रीको आश्रमैमा बसी रघुपतिले प्रेमले दिन् बिताई ।” यहाँ पाँच शब्द तत्सम संस्कृत र दुई मात्र नेपाली शब्द लेखिए पनि यो बुझ्न कसैलाई गाह्रो पर्दैन, त्यसैले यो क्लिष्ट छैन । यसैगरी आधा संस्कृत र आधा नेपाली शब्दहरूको प्रयोग भएर पनि

पूर्व मात्रामा नेपालीपन पाइने प्रयोग भानुभक्तको अर्को विशेषता हो जस्तो—

“एकान्तस्थलमा सितापति थिया सीता हजूरमा रही ।”

यसरी भानुभक्तले नेपाली भाषामा संस्कृतको प्रभाव पचाएर प्रयोग गरेका मात्र होइनन् विशुद्ध नेपाली भाषा र शैलीको पनि महत्वपूर्ण प्रयोग गरेका छन्, पर्याप्त मात्रामा । जस्तो—

सुग्रीव हो कुन साख् म हूँ कुन कुसाख्- आदि ।

यसरी हेर्दा भानुभक्तका साहित्यमा नेपाली भाषाको श्रीवृद्धि गर्ने काममा भानुभक्तमा तलका विशेषताहरू पाइन्छन् भन्न सकिन्छ

- १ संस्कृतका ज्ञाता भएरपनि संस्कृत व्याकरणको प्रयोग नगरी अलिखित प्राकृत—नेपाली व्याकरणको प्रयोग गर्नु ।
- २ संस्कृत तत्सम शब्द र हिन्दी उर्दू शब्दहरूको हलन्त र अन्त्य प्रयोगद्वारा नेपालीकरणको प्रयोग गर्नु ।
- ३ छन्द मिलाउनको लागि मात्रै सधैं हलन्त उच्चारण हुने होस्, गर्छन् जस्ता क्रियाको अजन्त र अकारान्तलाई ऐकारान्त बनाएर जवर्जस्ती प्रयोग नगर्नु, जुन केही अरू कविले गरेको पाइन्छ ।
- ४ पूर्वी नेपाली भाषालाई अँगालेर विशुद्ध नेपाली शब्दहरूको प्रयोग गर्नु ।
- ५ संस्कृतका ज्ञाता भएर पनि (यसमा विवाद भएको पाइन्छ) पाण्डित्य प्रदर्शन गर्नपट्टि नलागी सामान्य जनताले बुझ्ने साहित्यको श्रीगणेश गर्नु । ■

समयमा कर तिरौं
असल नागरिकको परिचय दिऔं
नगर सफा राखौं,
सहरको पहिचान कायम गरौं

कलैया नगरपालिकाको कार्यालय
कलैया, बारा

सुल्हन नसकेको उल्हनभित्रका भानुभक्त आचार्य

■ शिव रेग्मी

नेपालका राष्ट्रिय विभूति तथा नेपाली साहित्यका आदिकवि भानुभक्त आचार्य (१८७१-१९२६) का सम्बन्धमा आज यति धेरै खोज र अनुसन्धान हुँदा हुँदै पनि उनले लेखे भनिएका केही फुटकर कविताहरू, उनले खाए भनिएका जागिर तथा त्यही जागिरकै सन्दर्भमा कुमारीचोकमा थुना परेका सम्बन्धमा र उनको जन्म र मृत्युकै सम्बन्धमा पनि रहेको उल्हन अभ्रै एकमत भएर सुल्हन बाँकी नै छ । आजको सन्दर्भमा उनीसम्बन्धी प्रस्तुत उल्हनबारे छोटो चर्चा उठाउनु सामयिक नै हुनेछ ।

भानुभक्तका फुटकर कविता

‘भर्जन्म घाँसतिर मन् दिई धन कमायो... ..’ ‘अपला, चपलाहरू... ..’ जस्ता केही फुटकर कविताहरू भानुभक्त आचार्यले लेखेका होइनन् भन्नेबारेमा सर्वप्रथम आवाज उठाउने इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्य हुन् भन्ने डा.पारसमणि प्रधानको विचार छ । यसै सन्दर्भमा संवत् २००३ तदनुसार १९४६ इस्वीमा प्रकाशित भएको ग्रन्थ ‘पुराना कवि र कविता’ मा इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यले ‘यो घाँसी-भानुभक्त सम्वाद’ र ‘भर्जन्म घाँसतिर मन् दिई धन कमाएको कुरा’ र कविता कवि मोतीराम भट्टको कपोलकल्पित हो भन्ने साहस गरे । यसभन्दा अधिका लेखक र आलोचकहरूले कवि मोतीराम भट्टको भनाइमा केही शंका वा आपत्ति गरेनन् तर पछि-पछिका लेखक र आलोचकहरूले भने इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यज्यूको आड लिएर कवि मोतीराम भट्टका कुराको

खण्डन गर्न थालेका छन् ।’ (गोरखापत्र, शनिवासीय परिशिष्टाङ्क, २९ मंसीर २०२५) भन्ने पारसमणि प्रधानको लेखाइ यहाँनिर सम्फना गर्न मन लाग्छ । तर इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यले जस्तो ‘होइनन्’ भन्न नसके पनि शंका चाहिँ संवत् १९९९ सालमा नै निकालेका रहेछन् उपन्यासकारद्वय टुकराज-पद्मराज मिश्रले । उनीहरू लेख्छन् ‘आदिकवि भानुभक्तका नाममा श्रद्धान्जलि वर्षिरहेछ । उनका जीवनी लेखिएको-कविता उदय भएकै बखतको कुरा गरौं आजभन्दा ७५-८० वर्षअघि तन्हौं जस्तो ठाउँमा घाँस काटेर मात्रै जीविका गर्ने मानिस् होलान् र ? उस बखत राजधानी नेपालमा (?) पनि सो प्रथाले मात्र जीविका गर्ने मानिस् थिए थिएनन् भने तन्हौं के कुरा ? जुन बखत करियाको प्रथा थियो ।’

‘त्यस्ता जीवनीजस्ता पुस्तकमा त अनेकौं यस्ता निर्धा त्रुटि पाइन्छन् भने यो उपन्यास उसमा पनि अयोग्य लेखकको हात जस्तो भानुभक्तको कथा साँचो हो । घाँसी शब्दमा केही कल्पित जस्तो भानुपर्दछ’ टुकराज-पद्मराज मिश्र ‘लेखकको गन्थन’ पृष्ठ, ग्रन्थ ‘रामकृष्ण कुँवर’, ने.भा.प्र.स. १९९९ काठमाडौं नेपाल । यस्तै कवि भानुभक्त आचार्यकै वंशज पं. नरनाथ शर्माले भानुभक्तले सर्वप्रथम उपयुक्त श्लोक लेखेको नभै ‘पहाडको अति बेश देश तनहुँमा’ भन्ने कविता लेखेका हुन् भन्ने दाबी आफ्नो ‘आदिकवि भानुभक्त आचार्यको सच्चा जीवन चरित्र’ मा गरेका छन् ।

अनि यसै सन्दर्भमा डा. तारानाथ शर्मा

‘अनि के पनि हुनसक्छ भने राजीवलोचनले उनलाई (मोतीराम) भानुभक्त अद्वितीय प्रतिभा भएका जति बेला पनि जस्तो परिस्थितिमा पनि कविता गर्नसक्ने व्यक्ति थिए भनी भनेका थिए । मोतीरामले भानुभक्तको जीवनी लेख्दा भानुभक्तको फुटकर कविताहरू पाउनु असम्भव थियो किनभने ती छापिएका थिएनन् र हुन सक्छ लेखिएका पनि थिएनन् । त्यसै हुनाले ठाउँ-ठाउँमा मिल्दा श्लोकहरू रचेर मोतीराम आफैले त्यस जीवनीभित्र राखिदिए’ (गोरखापत्र, शनिवासीय परिशिष्टाङ्क, १३ असोज २०२५) लेख्दछन् । वास्तवमा तथ्य के हो ? आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जीवनी प्रकाशित भएको एक शताब्दी पुनलाग्दा र कविताका सम्बन्धमा पहिलो पटक शंका निकालिएको ४५ वर्ष पुग्दा पनि यस उल्फनले सुल्फन हुन सकिरहेको छैन भने अब कहिले यस सम्बन्धमा खोज र अनुसन्धान भएर निरूपण हुने हो हेर्न बाँकी नै छ ।

जागिरे र थुनुवा भानुभक्त

आदिकवि भानुभक्त आचार्यले स्वयम् जागिर खाए, खाएनन् यस सम्बन्धमा नेपाली साहित्यका अन्वेषकहरूमा प्रशस्त मत-मतान्तर छ । इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्य भानुभक्त आचार्य पाल्पामा खरिदार पदमा जागिरे थिए भन्ने पक्षमा छन् भने भानुभक्त आचार्यका वंशज नरनाथ आचार्य भने पाल्पामा जागिरे हुने भानुभक्तका पिता धनञ्जय आचार्य हुन्, भानुभक्त होइनन् भन्ने पक्षमा छन् । यस्तै सूर्यविक्रम ज्ञवाली पनि पाल्पामा जागिरे हुने भानुभक्त नै हुन् उनका पिता धनञ्जय आचार्य होइनन् भन्ने पक्षमा छन् । यसै सन्दर्भमा उनी लेख्छन्-‘भानुभक्तले जागिर खाएको खुट्टामा मैलपोस लाएको जस्तो भयो । काल्पनिक लोकमा मग्नसँग दुल्ने कविलाई स्याहा छेस्ताको जटिल चाँजो मिलाउन गाह्रो भयो र दुई वर्ष नपुग्दै सरकारी बाँकी लागि यिनी कुमारी चोकमा थुनिए’ (भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ-१९९७, नेपाली

साहित्य सम्मेलन, दार्जिलिङ) ।

यस्तै कुमारीचोकमा थुनुवा परेका भानुभक्त आचार्यका सम्बन्धमा पनि मतमतान्तर पाइन्छ । इतिहास शिरोमणिले भनेजस्तै थुनुवा भने र त्यस्तो किसिमको थुनुवा होइन जस्तो आज सम्झिन्छ । उनलाई साधारण रेखदेखमा बुभुवुभारथका लागि मात्र राखिएको हो, थुनुवाका रूपमा होइन भन्ने धेरै विद्वान्हरूको मत छ तापनि सबैको सहमति भने छैन । वास्तविकता के हो भने भानुभक्तसम्बन्धी प्रस्तुत उल्फन पनि अभै सुल्फन सकिरहेको छैन ।

भानुभक्त आचार्यको जन्म र मृत्यु साल

आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जन्म र मरण सम्वत्को अभै पनि उल्फनरूपी मतमतान्तर हुनु र त्यसमा सुल्फनको उपाय सोच्नुभन्दा आ-आफ्नो डम्फु बजाउनुमा नै विद्वान्हरू व्यस्त रहेको देखिन्छ । नेपाली साहित्याकाशमा भानुभक्तलाई भानुका रूपमा चम्काउने अर्का राष्ट्रिय विभूति मोतीराम भट्ट नै हुन्, जसले भानुभक्तको मृत्यु भएको २२ वर्षपछि अर्थात् १९४८ (उन्नाइस सय अठ्चालीस) मा बनारसबाट आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जीवनचरित्र प्रकाशित गरे । आजसम्म जेजति अनुसन्धान र अन्वेषण भइरहेका छन् यही जीवनीका आधारमा भइरहेका छन् । तर प्रस्तुत जीवनीमा पनि एक दुइटा त्रुटि भने नभएका होइनन् । शून्यको स्थितिमा सुरु गर्दा यस्तो हुनु कुनै अस्वाभाविक कुरा होइन पनि । आदिकवि भानुभक्त आचार्यको जन्म सम्वत्बारे यस्तै त्रुटि मोतीराम भट्टले गरेका छन् । युवक कवि मोतीराम भट्टले भानुभक्तको जन्मसाल १९६९ (उन्नाइस सय उनासन्तरी) साल असार भने पनि आज यसको निरूपण १९७१ साल असार २९ गते भनेर सर्वमान्य रूपमा भैसकेको छ । मोतीराम भट्टले भानुभक्तको मृत्यु सम्वत् भने १९२६ लाई मानेका छन् तापनि आज जीवनी छापिएको ९६ वर्ष पूरा हुँदा पनि केही

विद्वान्हरू भने १९२५ का १९२५ भनी अड्डी लिएर बसेका छन् । यसै सन्दर्भमा म आफूले केही समय अघि लेखेको अनुच्छेद अघि सार्न चाहान्छु 'आदिकवि भानुभक्त आचार्यको मरण तिथि विक्रम सम्वत् १९२६ आश्विन शुक्ल पञ्चमी तदनुसार १९२६ साल असोज १ गते हो भन्ने सर्वप्रथम उनै बहादुर बाबुराम आचार्य हुन्-सम्वत् १९८९ चैतमा । अभै पनि भानुभक्त आचार्यको मृत्युसाल १९२५ लेख्ने विद्वान्हरू बाबुराम आचार्यको उपर्युक्त सत्यतथ्यलाई स्वीकार गर्ने पक्षमा छैनन् भने त्यो जमानामा उनले त्यसरी निश्चित तिथि-मिति किटेर भन्नु पनि ठूलो कुरा थियो भनेमा अत्युक्ति हुने छैन' (नेपाली साहित्यका अन्वेषक बाबुराम आचार्य, 'प्रज्ञा' वर्ष १५ अंक २, पूर्णाङ्क ५६, कार्तिक-पुष २०४३, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, कमलादी, काठमाडौं, नेपाल) ।

यसै सिलसिलामा २०१९ सालमा श्री ५ को सरकार, हुलाक सेवा विभागले आदिकवि भानुभक्त आचार्यको हुलाक टिकट निकाल्दा यिनै तथ्यहरूलाई ख्याल गरेर नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानको सल्लाह र सहमतिमा हुलाक टिकट निकालेको थियो । उक्त विशेष हुलाक टिकटमा 'भानुभक्त आचार्य १८७१-१९२६' अभिलेख अङ्कित गरी प्रकाशनमा ल्याइएको हो । यस्तै नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति, काठमाडौं, नेपाली साहित्य सम्मेलन दार्जिलिङ, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, काठमाडौं आदि भानुभक्तको मृत्यु सम्वत् १९२६ सालमा नै भएको मान्दछन् तर २०१६ सालमा रानीपोखरीस्थित दरबार हाइस्कूलको प्राङ्गणमा स्थापित आदिकवि भानुभक्त आचार्यको सालिकमा मात्र १८७१-१९२५ भनी अभिलेख कुँदिएको पाइन्छ ।

□

भानुको उपस्थिति

● प्रभा भट्टराई आचार्य

अहो दुई शताब्दी भो र भानु भैसके कथा
यथार्थ वर्तमानका कुराहरू भए कथा !

अभै छ पञ्चतत्त्वमा, म देख्छु भानुको छवि
कथा थिएन भानु त्यो, निवर्तमानको कवि !

यहीँ बराहको कुलो, अभै छ कुल्कुलाउँदै
सँगै छ गाउँ भाटको, छ मित्रता तिनैसँगै !
यहीँ छ भानुको कुवा, म प्युँछु अञ्जुलीभरी
तयार छैन मान्न यो, थिए उनी कथा सरी ।

कतै कुरा छ घाँसको, कतै कुरा छ बासको
कतै प्रचण्ड घामको, कतै हुरी-बतासको ।

कहीँ छ जेलको कुरा, कहीँ छ भेलको कुरा
कहीँ कटाक्ष युद्धको, त्यहीँ छ मेलको कुरा ।

छ हंस भानुको यतै, तिनी यतै त डुल्दथे
तरङ्गाभैँ छ पातमा, तिनी यतै सुसेल्दथे !
अभै छ खुट्टाकलाभरी अनेक डोब पाउका
अभै छ वंश भाङ्गिगदै दुरुस्त हाउ-भाउका !

म लेख्छु रम्य क्यै नयाँ, मुसुक भानु हाँसेल्छन्
बिगार्लु कोर्छु क्यै यहाँ, पुलुक भानु हेर्दछन् ।
छ प्रेरणा त भानुको र मान्छु भानुकै डर
म भित्र-भित्र भानु छन्, म भानुमै छु निर्भर !

भानुभक्तीय रामायण र यसको संरचना

■ कोमलप्रसाद पोखरेल

भानुभक्त आचार्य(१८७१-१९२६) का कवितात्मक छिटाद्वारा सिञ्चित नेपाली भाषा र साहित्य आज फुल्न र फलन थालिसकेको छ । आफुभन्दा अघि अरू कवि हुँदाहुँदै पनि उनले आदि कविको सम्मान पाइरहेका छन् । खुकुरीका भरमा नेपाललाई नेपाल बनाई नेपाली राष्ट्रमा एकताको स्थापना गर्ने पृथ्वीनारायण शाह र हातमा कलम लिएर नेपाली भाषा र साहित्यको एकीकरण गरी विश्वसाहित्यमै नेपाली भाषाको परिचय स्थापित गराउने भानुभक्त आचार्य दुवै हाम्रा प्रातःस्मरणीय एवं बन्दनीय हुन् ।

भानुभक्त त्यस्ता व्यक्तित्व हुन् जसले एउटा घाँसीको सत्प्रेरणाबाट अध्यात्मरामायणको अनुवाद गरी नेपालीहरूलाई भानुभक्तीय रामायण प्रदान गरेका छन् रनेपाली संसारमा अति लोकप्रिय एवं धन्य बनेका छन् । वास्तवमा रामायण धर्म, अर्थ, काम र मोक्षजस्ता कुराको अमृतमय रूप हो भने भानुभक्तीय रामायण श्री रामको आदर्श, भ्रातृप्रेम एवं भक्तिको मानसरोवर हो । वस्तुतः भानुभक्तीय रामायण शाश्वत जीवनमूल्यहरूको कोशे ढुंगो हो, अथवा भनौनेपाली संस्कृतिको शाश्वत नियम तथा परम्परा आधारशिला हो । व्यक्ति, समाज एवं राष्ट्रलाई समुन्नत बनाउनका निमित्त यस किसिमका साहित्यिक कृतिहरू सहायक हुन्छन् । भानुभक्तीय रामायण एक यस्तो कृति हो जसमा सत्यं शिवं सुन्दरम्को आदर्श प्रकट भएको छ । भानुभक्तकोसाहित्यिक दृष्टिकोण कलापरक नभएर जीवनपरक रहेको देखिन्छ । उनको रामायण कुनै वाद वा सम्प्रदायसँग आवद्ध रहेको पाइँदैन । भानुले लोकमंगलको भावनालाई सर्वोपरि राखेर सामाजिक मर्यादा

कायम गर्दै रामायणको रचना गरेका छन् । नेपाली माटोमा चलिआएका परम्परित धर्म र संस्कृतिबिच समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गरेका कारण भानुभक्तीय रामायण अत्यधिक लोकप्रिय बनेको देखिन्छ । भारतमा अहिले पनि भानुभक्त र उनको रामायणले त्यहाँ भएका सम्पूर्ण नेपाली जातजातिलाई एकसूत्रमा बाँधेको छ । भानुभक्तीय रामायण एउटा गहिरो महासागर हो तापनि स्थानी पुलाक न्यायले निर्मालिखित आधारमा यसको स्थूल अध्ययन गर्ने जमर्को गरिएको छ :

१. बनोट/संरचना

कृतिमा पाइने अङ्क, दृश्य, अध्याय, सर्ग, काण्ड आदि जस्ता लघु घटकहरूको कुल योगलाई बनोट वा संरचना भनिन्छ । शैलीविज्ञानले यिनै साना घटकहरूको वर्णन-विश्लेषण गरी कृतिको अमूर्त बनोटलाई मूर्त पार्ने काम गर्छ । शैलीविज्ञानका अध्येताहरूको भनाइका आधारमा प्रगीतात्मक, नाटकीय र आख्यानतात्मक गरी तिन किसिमका संरचना हुन्छन् । यी तिनमध्ये कथाकथन भएको संरचना आख्यानतात्मक संरचना हो । यसमा प्रयुक्त कथावस्तुको आदि, मध्य, अन्त सहजै पहिचान गर्न सकिन्छ । यसमा चरित्रचित्रणको पर्याप्तता पनि रहन्छ । विषयवस्तुगत विविधता र वर्णनगत विस्तारले गर्दा आख्यानतात्मक संरचना भएको कविता लामो आकारको हुन्छ । भानुभक्तीय रामायण, अध्यात्म रामायण, रामचरितमानस जस्ता कृतिहरू आख्यानतात्मक संरचनामा आबद्ध रहेका पाइन्छन् । निर्मालिखित तालिकाबाट अध्यात्मरामायण र भानुभक्तीय रामायणको

क्र.स.	नाम → काण्ड ↓	अध्यात्म रामायण		भानुभक्तिय रामायण
		सर्ग/खण्ड		
१	बालकाण्ड	सर्ग/खण्ड	७	७
		श्लोक	३९१	१३२
२	अयोध्याकाण्ड	सर्ग/खण्ड	९	९
		श्लोक	७२८	१२३
३	अरण्यकाण्ड	सर्ग/खण्ड	१०	१०
		श्लोक	५१६	१२२
४	किष्किन्धाकाण्ड	सर्ग/खण्ड	९	९
		श्लोक	५६०	१४३
५	सुन्दरकाण्ड	सर्ग/खण्ड	५	५
		श्लोक	३२७	१५९
६	युद्ध/लङ्काकाण्ड	सर्ग/खण्ड	१६	१६
		श्लोक	१११६	३८१
७	उत्तरकाण्ड	सर्ग/खण्ड	९	९
		श्लोक	६११	२५७
		जम्माश्लोक	४२४९	१३१७

संरचना पहिल्याउन सकिन्छ :

माथिको तालिकामा दिइएको विवरणबाट अध्यात्म रामायण र भानुभक्तिय रामायणको संरचना थाहा पाउन सकिन्छ । काण्डगत हिसाबमा मूल र अनुवाद दुबैमा समानता रहेको पाइन्छ भने सर्गगत हिसाबमा पनि समानता नै रहेको देखिन्छ, तर मूलमा भैं अनुवादमा सर्ग नलेखिएर सर्गकै संख्यामा शीर्षक (खण्ड) लेखिएको छ । अध्यात्म रामायणमा जम्मा श्लोक ४२४९ रहेको देखिन्छ भने भानुभक्तिय रामायणमा जम्मा १३१७ मात्र रहेको पाइन्छ । छिटपुट बाहेक अध्यात्म रामायणमा अनुष्टुप् छन्दको मात्र प्रयोग भएकाले यसमा बढी श्लोक भएको हुनसक्छ ।

२. बुनोट

बुनोटका पर्याधार (फ्रेम) मा पाइने लघुघटकहरूको कार्य र एउटा घटकको अर्का

घटकसँग हुने सम्बन्धलाई बुनोट भनिन्छ । यो लघु, सीमित वा खण्डात्मक साहित्यिक प्रभावको तह हो । बुनोट अमूर्त हुन्छ भने बुनोट मूर्त हुन्छ । बुनोटका घटकहरूमध्ये छन्द, रस, अलङ्कार र भानुभक्तिय रामायणमा तिनको प्रयोगबारे निम्नानुसार सामान्य विश्लेषण गर्नु यस लेखको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

२.१ छन्द

छन्द भनेको ढाँचा हो । छन्द शब्दले आनन्द दिने वस्तुलाई बुझाउँछ । छन्दकाव्य भनेको पद्यकाव्य हो, किनभने छन्द शब्द पद्यको पर्यायवाची मानिन्छ । जुन रचना स्वर र लयका आधारमा वर्ण र मात्राको निश्चित संख्या र विश्रामको नियमले नियमित हुन्छ, त्यसलाई छन्द भनिन्छ । यस परिभाषाले छन्द काव्यको अनिवार्य वस्तु हो र छन्दले आनन्द प्रदान पनि गर्दछ भन्ने कुराको पुष्टि गर्दछ ।

नेपाली साहित्यको काव्यधाराको

अध्ययनबाट के देखिन्छ भने नेपाली साहित्यमा छन्दको बीज प्राथमिक कालमा अङ्कुरित भएर आधुनिक कालमा पल्लवित एवं पुष्पित हुँदै अद्यावधि अविच्छिन्न रूपमा काव्यको स्थायी सम्पदा बन्दै आएको छ । यसरी हेर्दा प्राथमिक कालीन कविहरूमा भानुभक्त आचार्य नै यस्ता कवि हुन् जसले रामायणमा वार्णिक छन्दको विस्तृत एवं व्यापक प्रयोग गरेर यसको गरिमा बढाएका छन् । रससिद्ध कविका लागि छन्दको बन्धन रहँदैन तापनि छन्द गतिको मर्यादा र सजीवताको द्योतक भएको हुनाले रामचरितमानसमा तुलसीदासले पनि आत्मानुभूतिको जीवन्त गतिमय प्रवाहलाई छन्दको मर्यादाभित्र समावेश गराएर विभिन्न छन्दको प्रयोग गरेका छन् । पूर्वीय वाङ्मयका विशाल ग्रन्थहरू र अहिलेसम्म देखिएका अधिकांश महाकाव्यहरू छन्दमै लेखिएका पाइन्छन् ।

आफ्नो रामायणमा भानुभक्त आचार्यले अध्यात्म रामायणमा अत्यधिक प्रयोग भएको अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग नगरी उनका पूर्ववर्ती वसन्त जैसीले प्रयोग गरेको शार्दूलविक्रीडितछन्द र उनी स्वयंले बालक कालमा प्रयोग गरेको शिखरिणीछन्दलाई अधिकतम प्रयोगमा ल्याएका छन् । यी दुईमा पनि सबैभन्दा धेरै ठाउँमा र सबैभन्दा धेरै श्लोकहरूमा शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग भएको छ । यो छन्द नेपालीहरूको जनजिब्रामा टाँसिएको अत्यन्त लोकप्रिय छन्दका रूपमा परिचित छ । रामायणलाई मुख्याग्र गरेर मेल-पात, भात-भान्सा, ढिकी-जाँतो, बिहा-बटुलो, पूजा-आजाका अवसरमा यत्रतत्र सर्वत्र गाइएको र गाइने यस छन्दलाई छन्दको राजा मान्न सकिन्छ । गणका रूपमा म स ज स त त गुरु हुने उन्नाइस अक्षरे यस छन्दका प्रत्येक पाउको सातौँ र बाह्रौँ अक्षरमा विश्राम हुन्छ । रामायण महात्म्य, राम-वशिष्ठ सम्बाद, बालकाण्ड र अयोध्याकाण्डका विभिन्न प्रसंग, तथा अरण्यकाण्ड, किष्किन्धाकाण्ड, सुन्दरकाण्ड, युद्धकाण्ड एवं उत्तरकाण्डका

विविध प्रसंगमा समेत यस छन्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । यसरी हेर्दा भानुभक्तीय रामायणमा शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग अधिकतम रूपमा भएको पाइन्छ ।

यस रामायणमा प्रयोग भएको दोस्रो छन्द शिखरिणीहो । यो कुरा माथि पनि भनिएको छ । सत्र अक्षरको एक पाउ हुने, गणमा य म न स भ लघु-गुरु हुने र छैटौँ र एघारौँ अक्षरमा विश्राम हुने यो छन्द बालकाण्डको राम-कौशल्या संवादमा र अयोध्याकाण्ड, किष्किन्धाकाण्ड, युद्धकाण्डमा समेत आंशिक रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यस छन्दले काव्यलाई अति रुचिकर बनाउनाका साथै सरसता पनि प्रदान गर्दछ । धेरैजसो करुणरसप्रधान घटनाहरूमा यसको प्रयोग भएको छ । यसको एउटा उदाहरण यसप्रकार छ—

गयो खान्या बेला मकन त मिल्यो राज्य वनको
भरतले राज पाया यहि बसि गरुन् राज्य जनको ।
विदा बकस्या जावस् खुशिसित म जान्याछु वनमा
म चाँडै फिन्याछु बिरह तहवस् कति मनमा

(अयोध्याकाण्ड २५) ।

भानुभक्तीय रामायणमा वसन्ततिलका छन्दको पनि प्रयोग भएको छ । योचौध अक्षरको एक पाउ हुने, गण समूहमा त भ ज ज गुरु गुरु हुने र आठ अक्षरमा विश्राम हुने छन्द हो । उदाहरणका लागि तलको श्लोकलाई लिन सकिन्छ—

जस्को पुजा तुलसि पत्र चढाइ गर्छन्
उस्ता पत्नी त भवसागर पार तछ्छन् ।
यी ता उनै प्रभुजिका दूत हुन् त काहाँ
सक्नु छ वर्णन गरी यिनको त याहाँ ।

यो छन्द अंशतः अयोध्याकाण्ड, अरण्यकाण्ड, सुन्दरकाण्ड, युद्धकाण्ड र उत्तरकाण्डमा प्रयोग भएको पाइन्छ ।

भानुभक्तीय रामायणमा प्रयोग भएको अर्को छन्द सरधरहो । यसमा एक्काइस अक्षरको एक पाउ र चार पाउको एक श्लोक हुन्छ । गण समूहमा म र भ न य य य हुने र प्रत्येक सात अक्षरमा विश्राम हुने यो छन्द बालकाण्ड र अरण्यकाण्डमा प्रयोग भएको

पाइन्छ । यसको एउटा उदाहरण—

उेरा देखी भरतुजी तहिं नजिक गया पाउका छाप देख्या
श्रीरामका पाउका छाप चिह्निकन खुशिले माथले ताहिं टेक्या ।
भन्छन् धन्यै रट्याँछू सहज नमिलन्या पाउका छाप देख्याँ
ब्रह्माजीले नपाउनु छ त पनि सहजै माथले आज टेक्याँ
(अयोध्याकाण्ड ८८) ॥

पन्द्र अक्षरको एक पाउ हुने र चार पाउको एक श्लोक हुने **मालिनी**छन्दको गण समूहमा न न म य य हुन्छ भने प्रत्येक पाउको सातौं र आठौं अक्षरमा विश्राम हुन्छ । यो छन्द विशेष गरी सुन्दरताको वर्णनमा प्रयोग भएको पाइन्छ र भानुभक्तले पनि लङ्का शहरको सुन्दरताको वर्णनमा यस छन्दको प्रयोग गरेका छन्, जस्तै—
घर पनि सुनकै छन् गल्लि जो छन् सुनैका
मणिजडित हुनाले भन् असल छन् कुनैका ।
घुमि घुमिकन हेर्याँ सब बाँचा तलाऊ
सहजसित कसैको केही लाग्दैन दाऊ (युद्धकाण्ड ??)

एघार अक्षर हुने, गण समूहमा त त ज गु गु हुने र पाचौं र छैटौं अक्षरमा विश्राम हुने **इन्द्रवज्रा**छन्द भानुभक्तिय रामायणको बालकाण्ड, अयोध्याकाण्ड र युद्धकाण्डमा अंशतः प्रयोग भएको पाएन्छ । यसको एउटा उदाहरण—

ईश्वर तिमि हौं रघुनाथ इ भाई
लक्ष्मण त शेष हुन् करुणा जनाई ।
भूभार हताकिन जन्म लीयाँ
यो रूप भजन् गर्त बनाइदीयाँ (युद्धकाण्ड ११४) ॥

यसरी भानुभक्तिय रामायणमा छबटा छन्दहरूको सफल प्रयोग भएको पाइन्छ । भानुभक्तका उत्तरवर्ती कविहरूमा पनि उपर्युक्त छन्दहरूको प्रभाव अभैसम्म पनि यथावत् रूपमा परिरहेको छ ।

२.२ रस

रामायण विभिन्न रसमा आप्लावित भगवद्गाथा किंवा महापुरुषको गाथा भएकाले यसमा विभिन्न किसिमका रसको बोध र व्यञ्जना हुन्छ नै । भानुभक्तिय रामायणमा योजनाबद्ध किसिमले रसविन्यास भएको पाइँदैन । यसमा जे जाति रसानुभूति र रस योजना रहेको छ त्यो मूलबाटै स्थानान्तरित

भएर आएको छ । यसमा विभिन्न रसको परिपाक पाइन्छ तापनि मूलतः वीरता प्रदर्शनका कार्यहरू नै बढी भएकाले वीर र रौद्र रसले स्थान पाउनु स्वाभाविक र आवश्यक देखिन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि रामायणमा करुण रसको मर्मस्पर्शी पक्ष महत्वपूर्ण मानिन्छ । विशेषतः सुन्दरकाण्डमा करुण रसको सुन्दर परिपाक भएको छ । रावणको भयले ग्रस्त सीताको करुणाजनक मूर्ति र वेदनापूर्ण अवस्थाको चित्रण भानुभक्तले यसरी गरेका छन्—
भोकी मैलि निन्याउरीन त कपाल कोन्याकि सबकेश उरै ।
लट्टा मात्र धन्याकि खालि भुमिमा हँदै बस्याकी यसै ॥
रामरामराम यति मात्र बोलि रहँदै देख्या र साना भई ।
पात्का अन्तरमा लुख्या ति हनुमान् रखुका उपमां गई ॥

समग्रमा भानुभक्तिय रामायण भक्ति रसमा मुछिएको महाकाव्य हो । ईश्वर विषयक प्रेमको कारणबाट मानव हृदयमा उत्पन्न हुने रसलाई नै भक्ति रस भनिन्छ । ईश्वरप्रतिको आत्मिक अनुराग भक्तिरसको स्थायीभाव हो । तैत्तिरीय उपनिषद् भन्छ—रसो वै सः । रसोह्येवायं लब्ध्वा आनन्दी भवति । अर्थात् त्यो(ब्रह्म) नै रस हो । रसलाई पाएर नै त्यो आनन्दमन हुन्छ । सुप्रसिद्ध गौडीय वैष्णव आचार्य रूपगोस्वामीले भक्ति रसलाई रसतत्व प्रदान गरेको पाइन्छ । उनको कृति *हरिभक्तिरसामृत सिन्धु*मा भक्तिरसलाई शास्त्रीय रूप प्रदान गरिएको छ । उनले भक्ति रसलाई मूल रस र अन्य नव रसलाई भक्ति रसमा अन्तर्निहित रस मानेका छन् । त्यसैगरी मधुसूदन सरस्वती (१६०० इ)ले पनि भक्ति रसलाई शास्त्रीय रूप प्रदान गरेको पाइन्छ ।

निर्गुणोपासक र सगुणोपासक दुबै प्रकारका भक्तहरूले आआफ्ना हृदयको भावना आआफ्ना उपास्यप्रति व्यक्त गर्दै गरिएको रचनालाई भक्ति साहित्य भनिन्छ । यस्ता साहित्य पद्यात्मक र गद्यात्मक दुबै किसिमका हुन सक्छन् । यस्ता रचनाहरू साहित्यको उत्कर्षका लागि भन्दा पनि कसरी आदर्शमय आध्यात्मिक जीवन जिउनुपर्छ भन्ने कुरा सञ्चार गर्न प्रस्तुत गरिएका हुन्छन् । यसरी

हेर्दा भानुभक्तिय रामायण उपल्लो दर्जाको भक्ति साहित्य हो । यसले रामको आदर्शमय आध्यात्मिक जीवनको अनुसरण र अनुकरण गर्नुपर्छ भन्ने महत्वपूर्ण सन्देश प्रवाह गरेको छ ।

२.३ अलङ्कार

अलङ्कार भनेको गहना हो । काव्यमा गहना भनेको भाषागत काव्यसौन्दर्य हो । अलङ्कारकाव्य वा साहित्यको अभिव्यक्ति पक्षसँग सम्बन्धित शिल्प-सौन्दर्यको चमत्कृति प्रदान गर्ने तत्व हो तर कतिपय सन्दर्भमा साहित्यका रसध्वनि जस्ता आन्तरिक तत्वसँग पनि अभेद्य रूपमा संश्लिष्ट भएर देखा पर्न सक्ने प्रवृत्ति यसमा हुन्छ ।

अलङ्कारलाई मूलतः शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारमा विभाजन गरी अध्ययन गर्ने गरेको पाइन्छ । भानुभक्तिय रामायणमा शब्दालङ्कारको अन्त्यानुप्रास अलङ्कार यत्रतत्र सर्वत्र प्रयोग भएको पाइन्छ । यस रामायणको प्रमुख आलङ्कारिक विशेषता भनेको नै अन्त्यानुप्रासको सुन्दर प्रयोग हो । यसबाहेक कतैकतै छेकानुप्रासको प्रयोग पनि भएको देखिन्छ, जस्तै—

भ्रमरहरू लताका फूलमा हल्ली हल्ली
घुनुनु घुनुनु गर्दै हिँड्दछन् बल्लि बल्लि

(सुन्दरकाण्ड : १६)

भानुभक्तिय रामायणमा अर्थालङ्कारका सुन्दर प्रयोगहरू प्रसस्तै पाइन्छन् । यसबाट काव्यमा प्राकृतिक सुन्दरता थपिएको पाइन्छ । अर्थालङ्कारका केही उदाहरण यसप्रकार छन्—
राग् देखा भेल चल्छ भँवरि सरि थि पाग् घुम्दछन् बीचमाहाँ।
पुत्रादि मन्यभैं छन् रिस पनि वडवानल् सरीको छ ताहाँ॥
कामैको जाल् छ ठूलो तर पनि बलियो तेहि जाल्लाड फारी।
संसार-सागर सहज्मा तरिकन हरिथ्यै बस्त जानेछु पारी

(युद्धकाण्ड : २४४) ॥

उपर्युधृतकविताशको पहिलो र दोस्रो हरफका श्यामाङ्कित पदहरूले अर्थालङ्कार अन्तर्गत उपमा अलङ्कार प्रकट गरेका छन् भने चौथो हरफका श्यामाङ्कित पदमा रूपक अलङ्कार मुखरित भएको छ । रूपक अलङ्कारको अर्को सुन्दर उदाहरण हेरौं—

यस्ता बात् गरि राम् गया भनि सबै विस्तार सुनाया जसै।
कौसल्या दशरथजिनाइ रिसले वाक्-वाग् बजारिनु तसै
(अरण्यकाण्ड : १६)

भानुभक्तिय रामायण छन्द प्रयोगका दृष्टिले उच्चकोटिको कृति रहेको पाइन्छ भने रस र अलङ्कार प्रयोगमा पनि यसले समकालीन काव्यकृतिहरूलाई उछिनेकै देखिन्छ । यसपछि आएका काव्यकृतिका लागि यसले राम्रो मार्ग निर्देश गरेको छ । यसलाई नेपाली साहित्यको कोशे ढुङ्गाका रूपमा लिन सकिन्छ ।

सन्दर्भसूची

१. उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०३१), प्राथमिक कालीन कवि र काव्यप्रवृत्ति, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
२. दाहाल, खेम (गरिमा, असार : २०५२), भानुभक्तिय रामायणमा प्रयुक्त मुख्य छन्दहरू एवं तिनको प्रभाव, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
३. प्रधान, हृदयचन्द्रसिंह (२०२१), नेपाली काव्य र उसका प्रतिनिधि कवि, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भन्डार ।
४. भण्डारी, पारसर्माणि र माधवप्रसाद पौडेल (दो.सं.२०६३), साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
५. मिश्र, डिल्लिराम (गरिमा, भदौ : २०६८), आरम्भकालीन नेपाली भाषा साहित्यको स्वरूप र कवि भानुभक्त, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
६. लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद (२०६०), कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
७. शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (दो.सं.२०६३), पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
८. शर्मा, मोहनराज (२०४८), शैली विज्ञान, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
९. ----- (२०५५) समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
१०. श्रेष्ठ, रमेश (दो.सं.२०४९), नेपाली कविताको प्रवृत्ति, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

नेपाली जनजिब्रोका कवि भानुभक्त आचार्य त्रि-शतकमा प्रवेश

● डिल्लीराम मिश्र 'श्रमजीवी'

नेपाली भाषा-साहित्यका अमर विभूति आदिकवि भानुभक्त आचार्य माध्यमिककालीन उज्ज्वल नक्षत्र हुन् । उनले अनेकन रचनाहरू सिर्जना गरेर मातृभाषाको गहन र दायित्वपूर्ण सेवा प्रदान गरेका छन् । राष्ट्रनिर्माता पृथ्वीनारायण शाहबाट स-साना राज्यहरूमा विश्रुंखलित अवस्थामा रहेको तत्कालीन नेपाललाई एकीकरण अभियानद्वारा एउटै सुत्रमा आवद्ध गरे अनुरुप देशको भाषिक, सामाजिक र सांस्कृतिक एकीकरणको रूपमा सम्पूर्ण नेपाली समाजलाई एउटै मालामा उन्ने कार्यमा भानुभक्तले समर्पण गरेको योगदान चीर उल्लेखनीय रहेको छ ।

तनहूँ चूँदीरम्यामा वि.सं. १८७१ साल असार २९ गते जन्मेका भानुभक्त आचार्य आज २०७१ असार २९ गते द्वितीय शतक पूरा गरेर त्रि-शतकमा प्रवेश गर्दा पनि उनी साहित्यिक लोकमा प्रख्यात छन् । नेपाली भाषासाहित्यका प्रथमकवि भानुभक्तका बारेमा जे जति सोधखोज, अध्ययन र अनुसन्धान गरिनुपर्ने थियो त्याति भैरहेको छैन । सरस, सरल र मधुमय नेपाली काव्यवाणीले चिरकाल देखिनै अल्पावित बनेर यस संमग्न भूखण्डकै

सभ्यता र संस्कृतिको सर्जन र सिंचनगर्ने उद्गमस्थलका शिखरपूरुष भानुभक्तबारे प्रसंग उठाउँदा प्रवासमा नेपाली मूलका वासीहरूले सहजै सम्मान प्रकट गरेका छन् । नेपाली भाषासाहित्यको विकासमा योगदान गरेरहोस्, चाहे भानुभक्तको नाउँमा पुरस्कार र प्रतिमा निर्माण गरेरहोस् जन्मजयन्तीका अवसरमा प्रान्तीयस्तरमा सार्वजनिक विदा दिएरहोस् वा नेपाली भाषालाई भातीय संविधानमा मान्यता प्रदान गरेरहोस्, भानुप्रति सम्मान अर्पण गरेका छन् । भानुभक्त नेपाली भाषा साहित्यका आदिकवि हुन् । संस्कृत साहित्यमा आदिकवि वाल्मीकिको जुनस्थान छ, हिन्दी साहित्यमा सन्त तुलसीदासको जो गौरवमय गाथा भए जस्तै नेपाली भाषासाहित्य समाजमा भानुभक्तको पनि त्यही स्थान छ । त्यसैले भानुभक्त नेपालीहरूका विभित्त जातीयताका प्रतीक पनि हुन् । इतिहासकार **सूर्यविक्रम ज्ञवाली**को शब्दमा भन्नुपर्दा भानुभक्त नेपालका कवि नभएर युरोप वा अमेरिकामा जन्मेका भए आज उनको जीवनसम्बन्धी समालोचनाका सामग्रीहरूले एउटा सानोतिनो पुस्तकालय नै भरिदो हो भन्ने पक्ष कति मार्मिक छ ?

नेपाली साहित्यमा प्रयोग र परम्पराका सम्बन्धमा विद्वान समालोचक **यदुनाथ खनाल**ले भानुभक्तकै बारेमा लेखेका छन्-कुनै व्यक्तिको जीवनमा विश्वास र आशङ्का जस्तै कुनै देशको साहित्यको परम्परा र प्रयोगको घनिष्ठ सम्बन्ध रहन्छ । विश्वका अरु साहित्यमा जस्तै नेपाली साहित्यमा यस्तो कुनै उल्लेखनीय कृति पाइदैन जसमा प्रयोग मात्र छ परम्परा छैन अथवा जसमा प्रयोग छैन परम्परा मात्र छ । भानुभक्त, लेखनाथ माधवप्रसाद आदि कविहरूका कवितालाई परम्परात्मक

कविता मान्ने हाम्रो अहिलेको चलन छ, तर सस्कृतलाई मात्र कविताको उचित माध्यम सम्मिने साहित्यिक परम्परा भएको बेलामा भानुभक्तले नेपालीलाई सफलतापूर्वक कविताको माध्यम बनाउनु प्रयोगको सानो उदाहरण थिएन । हिजोको सफल र सार्थक प्रयोग आजको परम्परा बन्छ ।

नेपाली साहित्याकांशमा नेपाली भाषा र भानुभक्त एक अर्काका पर्यायवाची हुन् । भानुभक्तले नेपाली भाषामा अध्यात्मक रामायणको मौलिक अनुवाद पश्चात यस क्षेत्रमा नयाँ क्रान्तिको प्रारम्भ मात्र भएन राष्ट्रिय एकताको खाका समेत निर्माण भयो । नेपाली भाषा र नेपाली जातित्वको फैलावटसँगै आदिकविको विस्तार भए पनि भानुभक्तको योगदानलाई राष्ट्रले खासै कदर गर्न सकेको छैन । नेपाली भाषासाहित्यका मूर्धन्य व्यक्तित्व, जीवनी र कृतित्वमा आधारित ऐतिहासिक नेपाली कथानक चलचित्र भानुभक्त चलचित्र निर्माणले भानुभक्तको योगदानको सम्मान गर्न नसके पनि सिर्जनात्मक र रचनात्मक पक्षमा भने नैतिक वल पुऱ्याएको छ । भानुभक्तका रामायण, भक्तमाला, वधुशिक्षा र प्रश्नोत्तरी जस्ता काव्यकृतिले नेपाली जनजीवनमा स्पन्दनको संचार गरेको छ । पृथ्वीनारायण शाहले राजनैतिक रूपले एकीकरण गरी विस्तार गरेको आधुनिक नेपाललाई जातीय एवं साँस्कृतिक रूपमा संगठन गर्ने कार्य भानुभक्तको रामायणले गरेको छ । त्यसैले भानुभक्तले समाजमा पुऱ्याएको भाषिक, साँस्कृतिक र साहित्यिक योगदानको मूल्यांकन समयसापेक्ष भएर गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

नेपालको भू-राजनैतिक सिमाभन्दापर नेपालीहरू रहेका स्थानमा पनि नेपाली जातिलाई चिनाउन भानुभक्तले खेलेको भूमिका उल्लेखनीय छ । सबै जातको साभा फुलवारीको रूपमा रहेका नेपालका धेरै मालीहरूमध्ये एक विशिष्ट माली भानुभक्त हुन् । कुनै जातिविशेष, व्यक्तिविशेष वा वर्गविशेषको रूपमा यी विभूतिलाई नहेरी सबै

नेपालीले उनको सम्झना गरेमा अवश्य पनि समाजको हित सम्भव छ । सबै नेपालीलाई एकसुत्रमा बाँध्न भानुभक्तले गरेको प्रयास प्रशंसनीय छ । भानुभक्तलाई प्रतीक सम्भरेर नेपाली भाषाको उन्नति र श्रीबृद्धिमा लाग्न सबैले आफ्नो ठाउँबाट सक्दोप्रयास गर्नु आजको आवश्यकता पनि हो ।

कविवर भानुभक्त आदिकवि मात्र नभै रोमान्टिककवि हुनु, आँशुकवि हुन र व्यंगकवि पनि हुनु। भानुभक्तले तत्कालीन समाजको परिस्थिति राम्रोसंग बुझेका हुनाले ज्ञान, बुद्धि र विवेकको प्रयोग गर्न उनी खप्पीस थिए । कसलाई कुनबेला कहाँ के जवाफ दिनु पर्छ भन्नेबारे आफ्नै जीवनकालमा प्रयोगयुक्त घटनावलीहरूबाट पनि प्रष्ट हुन्छ । त्यसैले मानिसलाई असल र खराव राम्रो र नराम्रो भनेर छुट्याउने वा परिभाषित गर्ने तत्व गुण र दोषका आधारमा हुने हो । गुणैगुण र दोषैदोष मात्र भएको मानिस यो साँसारिक जगतमा भेटिदैन भने खराव प्रवृत्तिलाई गुणले ओभेलमा पार्नेहुँदा मानिसको मूल्याङ्कन पनि यही आधारमा गरिन्छ । भानुभक्तमा राष्ट्रिय योगदानको गुण विद्यमान थियो । सामान्य सुक्ष्म नकरात्मक पक्षलाई लिएर भानुभक्तप्रति अनादर सिर्जना गर्न खोज्नु कायरता मात्र हो । उनको योगदानलाई समयसापेक्ष मानेर मूल्यांकन गर्नुपर्दछ भने नेपाल र नेपालीको अस्तित्व रहेसम्म भाषा र साहित्यमा भानुभक्तिय रामायण र उनको योगदानको अमरगाथा पनि जीवन्त रहिरहनेछ ।

संस्कृत भाषाको चर्को दवदवा रहेको तत्कालीन अवस्थामा रामायण जस्तो सुन्दर महाकाव्यलाई नेपाली भाषामा मौलिक अनुवाद गरेर साभा भाषाको रूपमा भानुभक्तले गरेको योगदान अतुलनीय रहेको छ । नेपाली भाषालाई सरलीकृत रूपमा नेपालीहरूको जनजिब्रोमा प्रवेश गराउने रचनात्मक कार्य उनका समकालीन र पूर्ववर्ती कविवरहरूबाट सम्भव भएन र यसै कारण भानुभक्तलाई नेपाली साहित्यका कालजयी आदिकवि भनिएको

हो । नेपाली साहित्यकको माध्यमिककालीन परिस्थितिमा सामाजिक स्वरूपमा केही हदसम्म विचलन रहेको भए पनि भानुभक्तले रामायणको भावानुवाद देश, काल र परिस्थिति सुहाउँदो गरेका थिए । कुनै पनि म्रष्टालाई देश, काल र परिस्थितिको पीडाजन्य प्रतिकुलताबाट पृथक रहेर अभिव्यक्ति दिन सहज थिएन । कवि भानुभक्त पनि यसका अपवाद थिएनन् । सर्वोत्तम सिर्जनाको विमित्त समय र म्रष्टा दुबैको संयोग आवश्यकता पर्दछ, तर भानुभक्तको समयताका त्यो सहजता संभव थिएन ।

साहित्यिक श्रेष्ठाताको मूल्यांकन जनतामा परेको अनन्त प्रभाव र सर्वकालीन हृदयस्पर्शतामा निर्भर रहन्छ । भानुभक्तको दार्शनिक अध्ययन, खितारिएको कलम र महान्-प्रतिभाले नेपाली भाषा र साहित्य यति धेरै मौलाउन सकेको हो । सगुण स्वरूप रामचन्द्रको पवित्रचरित्र व्याख्या भएको अध्यात्म रामायणलाई सरल नेपाली भाषामा श्लोकवद्ध गरी नेपालीहरूका घरघर भुपडी भुपडीहरूमा रामचरित्रको धार्मिक सन्देश गायनको रूपमा भानुभक्तले पुऱ्याए । त्यसैले भानुभक्तीय रामायण नेपाली जनमानसको एकल भूगोल हो । भानुभक्तीय रामायण लेखनुपूर्व मातृभाषामा कुनै त्यस्तो प्रख्यात् ग्रन्थको रचना भएको थिएन । सोह्रौं शताब्दीमा भारतमा कविकुलशक्ति सन्ततुलसीदासले

रामचरितामानसको रचना गरेर जुन पुण्यकार्यको प्रसारप्रसार गरे त्यहीकार्य भानुभक्तले नेपाली भाषासाहित्यको क्षेत्रमा गरे । यस अर्थमा पनि भानुभक्तलाई नेपालका सन्ततुलसीदास भनिएको हो । नेपाली काव्यवाणी अन्तर्गत रामभक्तिधारा परम्पराका कविमा पाइने युगबोध नै नेपाली काव्यजगतमा भानुभक्तको अस्तित्व हो । आफ्नो साँधुरो कालखण्डमा भानुभक्तले नेपाली भाषा र साहित्यलाई जुन उच्चकोटीमा पुऱ्याए त्यति काम उनका समकालीन र पूर्ववर्ती कविहरूले कदापि गर्न सकेनन् ।

तसर्थ, समयले निर्माण गरेको इतिहासको कालखण्डमा ज्यादै थोरै युगपुरुषहरू जन्मन्छन् र समकालीन युगको सफल प्रतिनिधित्व गर्दै राष्ट्र, समाज र भावी पुस्ताका लागि समेत प्रेरणाका स्रोत बन्न पुछ्छन् । तिनै युगपुरुषहरूमध्ये आफ्ना युगका क्रान्तिकारीकवि भानुभक्त पनि एक हुन् । नेपाली समाजले उनको योगदानको मूल्यांकन समयनिरपेक्ष होइन समयसापेक्ष भएर गर्नु बढी बुद्धिमानी ठहर्दछ । भाषालाई समयले बचाउने हो । आज नेपालका धेरै भाषाहरू सडकको अवस्थाबाट गुज्रिरहेका छन् । नेपाली भाषाले साभा र सम्पर्कसुत्र भाषाको रूपमा नेपाली समाजमा स्थान प्राप्त गरिरहेको छ । यो देन तिनै आदिकवि भानुभक्त आचार्यको देन हो, जुन देन द्वितीय शतकसम्म आइपुग्दा पनि भन भन विकसित र वलवान बन्दै गइरहेको छ भन्दा विमति हुँदैन । □

नेपालका राष्ट्रिय विभूति तथा
नेपाली भाषा साहित्यका आदिकवि
भानुभक्त आचार्यको द्विशतवार्षिकीको
उपलक्ष्यमा सम्पूर्ण भाषा, साहित्य संगीत
तथा कलाप्रेमी नेपाली बन्धुबान्धवहरूमा
हार्दिक मंगलमय शुभकामना
व्यक्त गर्दछौं ।

रामचन्द्र आचार्य
प्रधानाध्यापक तथा
भूवनेश्वरी माध्यमिक विद्यालय, परिवार
पुरानो धार्के, धादिङ

नेपालका राष्ट्रिय विभूति तथा
नेपाली भाषा साहित्यका आदिकवि
भानुभक्त आचार्यको द्विशतवार्षिकीको
उपलक्ष्यमा सम्पूर्ण भाषा, साहित्य संगीत
तथा कलाप्रेमी नेपाली बन्धुबान्धवहरूमा
हार्दिक मंगलमय शुभकामना
व्यक्त गर्दछौं ।

रामशरण सुवेदी
प्रधानाध्यापक तथा
भाद्रपुरी साना किसान प्रा.वि. परिवार
आँपचौर छत्रेदेउराली, धादिङ

बादल

– पीताम्बरा उपाध्याय 'पीयूष'

बर्षिएर धरती भिजाउनु बादलको धर्म हो,
जन्म लिएर समाजलाई गुन लगाउनु मानवको कर्म हो ।
तर त्यो तथ्य सबैले बुझिदैंदैनन्
आकाशमा ढुलेका सबै बादल बर्षिदैनन् ॥

धरती, बर्षिने बादलप्रति ऋणी छन् ।
समाज गुन लगाउने मानवप्रति नत-शिर छन् ।
मर्यादा पुरुषोत्तम राम र आदिकवि भानुले यो तथ्य खुलाउँछन्,
युगयुगसम्म अमर रहने बाटो देखाउँछन् ।
राम मानव रूपमा जन्मिए, मानव नै भएर बाँचे
मानव धर्म, नीति र मर्यादा उनले जीवनभरि नै साँचे ।
त्यसैले उनी महामानव र पुरुषोत्तम कहलाए,
जन-जनका मनमा उनी परमेश्वर भई अटाए ।

मर्यादा पुरुषोत्तमको आदर्शलाई कवि भानुले पछ्याए,
लोकहितका लागि नेपाली भाषामा रामायण रचेर सुनाए ।
भानु धन्य भएका छन् नेपाली भाषामा रामायण गाएर,
विश्वभरिका नेपालीलाई एउटै भाषा सिकाएर ॥

नेपाल राष्ट्रको एकता पृथ्वीनारायणको देन हो,
चिर स्वतन्त्र नेपाल भन्ने गौरव उनले नै दिएको हो ।
तर 'मेची-काली' भित्रका मात्र होइन समस्त विश्वका नेपालीलाई
एउटै भाषा-सूत्रमा उनिदिने कार्य भानुबाट नै भएको हो ।

नेपाली मात्रले आज रामको आदर्श र मर्यादा चिन्दछन् ।
किनकि गाउँ गाउँमा रामायणका मधुर स्वर गुञ्जिन्छन् ।
रामले भैं भानुले पनि लोकहितलाई आदर्श मानेका छन् ।
त्यसैले आदिकवि भानुभक्त अमर भएका छन् ।

भानुभक्त आदिकवि मात्र होइन, नेपाली एकताका आधार हुन्
नेपाली भाषाका प्राण र रक्त-संचार हुन् ।

स्वदेश र विदेशमा पनि आज उनको श्रद्धासहित पूजा हुन्छ ।
अनि नेपाल राष्ट्र र नेपालीको शिर गर्वले ठाडो हुन्छ ।

रक्षसंस्कृतिको त्रस्त जनलाई रामले संगठित तुल्याएका थिए ।
तिनकै सहयोगले उनले आर्य-संस्कृतिलाई विजयी तुल्याएका थिए ।
लोकहितको महान् आदर्श विश्वलाई चिन्हाएका थिए ।
अनि, रामराज्यको कल्याणकारी रूप मानव मात्रलाई देखाएका थिए ।

रामराज्य युगयुगदेखि आदर्श व्यवस्था बनेको छ ।
सम्पूर्ण जनजातिलाई संगठित गर्नु विकासको आधार बनेको छ ।
भानुभक्त रामायणले त्यही शिक्षा आज फिँजाएको छ ।
समाजलाई सुखी र सक्षम हुने बाटो देखाएको छ ।

साउनको बादल भएर भानु, नित्य बर्षिरहेका छन् ।
आदर्शको हरितिमा संसारभरि छरिदिएका छन् ।
विश्वभरिका नेपालीहरू आज हर्षित भएका छन् ।
एकताका प्रतीक आदिकविप्रति श्रद्धासहित नत-शिर भएका छन् ।

बर्षिएर धरती भिजाउने बादल, प्रकृतिका वरदान हुन् ।
जनहित गरी अमर हुने मानव सधैं नै महान् हुन् ।
मर्यादा पुरुषोत्तम राम र आदिकवि भानु दुवै महान् छन् ।
किनकि बादलले भैं लोककल्याण ती दुवैले गरेका छन् ।

पुनः जन्म भानु

– ललिता 'दोषी'

सिञ्चेर पसिना आफ्नो
भाषा पायौ ऊर्वर
तिम्रो सुन्दर सिर्जनाले
उठ्यो नेपालीका शिर

फूलेका छौ अझै तिमी
लेक, बैँसी तराईमा

आत्मीयता छुटेन भानु
छौ सबका हृदयमा

सुगन्ध, आभा उस्तै
छौ सर्वोच्च शिखरमा
देखैं देखैंभैं लाग्छ
भर्ना, खोला, बुट्यानमा

भाषा ,संस्कृति, साहित्य
पर्दैछ साह्रो विपतमा
त्यही जोगाउँन भानु
पुनः जन्म तिमी यहाँ ।

भानुभक्तीय रामायणमा छन्द विधान

● हेमराज अधिकारी

छन्द र छन्दको प्राचीनता

गद्यमय र पद्यमय गरी काव्यका दुई भेद मानिएका छन् । छन्दका लक्षण परिधिमा नरहेका काव्यात्मक अभिव्यक्तिलाई गद्य-काव्य र छन्दका गण, मात्रा, यति, गति र विश्रामका अनुशासनमा निबद्ध काव्यात्मक अभिव्यक्तिलाई पद्य काव्य भनिन्छ । रसात्मक वाक्यलाई काव्य ठान्ने रसवादी आचार्य विश्वनाथले 'छन्दोबद्ध पदं पद्यम्' भनी छन्दका नियममा निबद्ध अभिव्यक्तिलाई पद्य मानेका छन् । तर विचारणीय पक्ष यहाँ के छ भने छन्दमा निबद्ध हुने सबै अभिव्यक्ति पद्य भए तापनि कविता चाहिँ हुँदैनन् । त्यसो हुँदो हो त संस्कृत भाषामा रहेका ज्योतिष, आयुर्वेद, तन्त्र-मन्त्र र दर्शनका दूलादूला ठेलीहरू सबै काव्यका रूपमा प्रतिष्ठित भइसक्थे तर त्यसो भएन । कविताको विषय त भाषा, भाव र लयसँग सम्बन्धित हुन्छ । त्यसैले छन्दोबद्ध हुँदैन कविता भइहाल्ने र गद्यमा लेख्दैमा कविता नबन्ने विचार आफैँमा भ्रामक छन् । छन्दलाई चिनाउन लय शब्दको प्रयोग गरिन्छ । यद्यपि छन्द शब्दका दर्जनभन्दा बढी अर्थ प्रयोगमा आएका देखिन्छन् । छन्दको इतिहास मानव सभ्यताजातिकै पुरानो रहेको

छ । ऋग्वेदको पुरुसूक्तमा - 'छन्दासि जज्ञिरे तस्मात् ...' अर्थात् त्यो विराट यज्ञबाट गायत्री उष्णिक, ककुभ, जगति, वृहति, विराट, त्रिष्टुभ आदि छन्दहरू पैदा भए भनिएको छ । यसबाट पनि छन्दको प्राचीनता सिद्ध हुन्छ । वेदका स्वतन्त्र मन्त्र समुहलाई सूक्त भनिएको छ र ती सूक्तहरू पनि ऋषिसूक्त, देवतासूक्त र छन्दसूक्त गरी तीन भागमा वर्गीकृत देखिन्छन् । त्यसमध्ये एउटै छन्दमा लेखिएका मन्त्रसमुहलाई छन्दसूक्त भनिएको देखिन्छ । शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त छन्द र ज्योतिषलाई वेदका छ अङ्ग मानिएको छ, त्यसमा पनि पाणिनीले 'छन्द पादौ तु वेदस्य' अर्थात् छन्द वेदको पाउ हो भनेका छन् ।

अग्नि पुराणका तीनवटा अध्यायले छन्दको वर्णन गरेका छन् । पौराणिक मान्यता अनुसार छन्दका प्रथम अधिष्ठाता भगवान् शङ्कर हुन् । शङ्कर भगवान्ले नै छन्दका तालमा ताण्डव नृत्य गरेको र उनैले यसको ज्ञान भगवान् विष्णुलाई दिएको सन्दर्भ पौराणिकग्रन्थहरूमा भेटिन्छ । कालान्तरमा विष्णुबाट इन्द्रले, इन्द्रबाट वृहस्पतिले, वृहस्पतिबाट माण्डव्यले, माण्डव्यबाट सैतवले, सैतवबाट यास्कले र यास्कबाट पिङ्गलले छन्दको ज्ञान प्राप्त गरेको सन्दर्भ पौराणिक ग्रन्थहरूमा रोचक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । यिनै पिङ्गलले छन्द शास्त्रको निर्माण गरेर छन्दलाई व्यावहारिक रूपमा अगाडि सारे; त्यसो हुनाले पिङ्गललाई नै छन्दशास्त्रका आद्याचार्य मानिएको देखिन्छ । पिङ्गलपछिका विद्वान्हरू र तिनका कृतिहरूमा केदार भट्टको वृत्तरत्नाकर, क्षेमेन्द्रको सुवृत्ततिलक, हेमचन्द्रको छन्दानुशासन र गङ्गादासको छन्दोमञ्जरी जस्ता ग्रन्थहरूले छन्दलाई विस्तारपूर्वक अगाडि सारी यसको उपयोगितालाई सिद्ध गर्ने स्तुत्य प्रयास गरेका छन् । छन्दलाई वार्णिक, मात्रिक, इयाउरे,

गजल, गीति र गद्य गरी विभाजन गर्न सकिन्छ ।
लौकिक साहित्यमा छन्दको प्रयोग

वेदका ६ अङ्गमध्ये छन्दलाई पाउ मानिएको प्रसङ्ग माथि नै उल्लेख भइसकेको छ । यजुर्वेदमा 'गायत्रीजगत्यानुष्टुब।' द्विपदा : त्रिपदा : चतुष्पदा :।' जस्ता मन्त्रहरूले पनि छन्दको प्राचीनतालाई सिद्ध गर्दछन् भने लौकिक साहित्यका प्रथम अधिष्ठाता महर्षि वाल्मीकि मानिन्छन् । क्रौञ्च दम्पतिमध्ये भालेलाई आफ्नै आँखा अगाडि व्याधाले मारेको दृश्यबाट आहत् बनेका महर्षिका मुखारबिन्दबाट सहसा निःसृत यो पङ्क्ति नै लौकिक साहित्यको प्रथम रचना हो भन्ने मानिएको छ ।

मा निषादः प्रतिष्ठान्त्वमगमः शाश्वती समाः
यत्क्रौञ्चमिथुनादेवमवधीः काममहितम् ।

यसरपिच्छ महर्षि व्यासले आफ्ना पुराणहरूमा र संस्कृत साहित्यका अमर विभूतिहरूले आफ्ना कालजयी कृतिहरूमा छन्दको सार्थक प्रयोग गरी छन्दलाई जनमानसमा लोकप्रिय तुल्याएका छन् ।

नेपाली भाषा साहित्यमा छन्दको आगमन र प्रयोग

विक्रमको पन्ध्रौँ शताब्दीपछि मात्रै हिन्दी, बङ्गला, मराठी, अवधी, मैथिली, नेपाली जस्ता भाषाहरूले फुल्ने र फैलने अवसर प्राप्त गरे । भर्खरै फैलने क्रममा रहेका यी भाषाहरूमा लौकिक संस्कृतको प्रभाव र परम्परा कायमै थियो । त्यसो हुनाले ती भाषाका स्रष्टाहरूमा संस्कृत साहित्यकै प्रवल छाप रहेको देखिन्छ ।

नेपाली साहित्यको आरम्भ देशभक्ति, स्तुति-वन्दना र यशोगानबाट भएको देखिन्छ र यस उद्देश्यबाट लेखिएका पङ्क्तिहरू पनि छन्दमै उनीएका देखिन्छन् । नेपाली साहित्यमा छन्दको प्रयोग गर्ने प्रथम कविका रूपमा शक्तिबल्लभलाई लिइन्छ र स्वागता छन्दमा लेखिएको उनको 'तनहुँ भकुण्डो' कवितालाई छन्द प्रयोगका दृष्टिले प्रथम कविता मानिएको छ । हुन त उनका समकालीन कवि सुवानन्द दासको 'पृथ्वीनारायण' शीर्षकको कवितालाई

नेपाली कविता साहित्यको पहिलो नमुना मानिन्छ तर यस कवितामा वर्णमात्रिक, मात्रिक वा लोकछन्दको प्रयोग भएको देखिँदैन । यस कवितालाई हिन्दीको कवित् छन्दको नजिक राखेर हेर्ने गरिएको छ भने उदयानन्द अर्यालको 'एक कविता' शीर्षकको कवितामा छन्दका शास्त्रीय नियमलाई आंशिक रूपमा मात्र स्वीकार गरिएको देखिन्छ । नेपाली कविताको प्राथमिक कालीन वीरधारका यी कविताहरू पछि भने प्रशस्तै कविहरू छन्दकविताको साधनामा रमेका देखिन्छन् । उदयानन्द अर्यालले पृथ्वीवीन्द्रोदय महाकाव्य रचना गरे भने उत्तरवर्ती भक्तिधारका कविहरूले नेपाली छन्दकवितालाई जनमानस समक्ष पुऱ्याउन उल्लेख्य योगदान दिए । संस्कृत साहित्यमा मात्र प्रयोग हुँदै आएका शास्त्रीय छन्दहरूलाई नेपाली लोकछन्दकै एक अङ्गभैँ लोकप्रिय तुल्याई नेपाली जनजिब्रोमा पुऱ्याउने कामचाहिँ रामायणका माध्यमबाट भानुभक्त आचार्यले मात्र पूरा गर्न सके ।

भानुभक्तीय रामायण र यसमा प्रयोग गरिएका छन्दहरू

भानुभक्त आचार्य (१८७१-१९२५) नेपाली साहित्यका सर्वश्रेष्ठ पुरुष हुन् भन्ने कुरामा कसैको फरक मत नहोला । भानुभक्तलाई नेपाली भाषाका आदिकविको सम्मान प्राप्त छ । यद्यपि यो विषय निर्विवाद भने देखिँदैन । जेहोस् भर्खरै एकताका सूत्रमा उनीदै गरेका नेपालीहरूलाई साँस्कृतिक र मानसिक रूपमा एकाकार गराउने श्रेयचाहिँ भानुभक्तलाई नै जान्छ; यस अर्थमा पनि उनी नेपाली साहित्यका सर्वश्रेष्ठ पुरुष हुन् । रामायणनै उनको प्रमुख कृति हो र यही कृति तनहुँको सानो घेरा तोड्दै क्रमशः राष्ट्रिय स्तरमा र त्यसपछि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै भिन्न र फैलन पुग्यो ।

रामायण संस्कृत भाषामा रहेको व्यास (?) रामानन्दद्वारा रचना गरिएको अध्यात्म रामायणको भावानुवाद हो । आध्यात्म रामायणमा माहात्म्यसहित ८ काण्ड र ६६ सर्ग रहेका छन् र तिनमा जम्मा ४३०८ श्लोक रहेका छन् भने भानुभक्तले माहात्म्यलाई

बालकाण्डमै समावेश गरी ७ काण्डमा जम्मा १३१९ श्लोकमै पूरा गरेका छन् ।

संरचनाका आधारमा अध्यात्म रामायणको 'माहात्म्य' अन्तर्गत ६० श्लोक रहेका छन् भने पहिलो बालकाण्डमा ७ सर्ग र ३९१ श्लोक, दोस्रो अयोध्याकाण्डमा ९ सर्ग र ७२८ श्लोक रहेका छन् । त्यस्तै अरण्यकाण्डमा १० सर्गमा ५१८ श्लोक समाविष्ट छन् । चौथो किष्किन्धा काण्डमा ९ सर्ग अन्तर्गत ५६० श्लोक, पाँचौ सुन्दरकाण्डमा ३२७ श्लोक, छैटौ युद्धकाण्डमा १६ सर्गमा ११५५ श्लोक र अन्तिम उत्तर काण्डमा ९ सर्ग अन्तर्गत ६११ श्लोक समाविष्ट छन् । यसरी हेर्दा अध्यात्म रामायण माहात्म्यसहित ८ काण्ड, ६६ सर्ग, ४३०८ श्लोकमा पूरा भएको देखिन्छ भने यहाँ १५ वटा शास्त्रीय छन्दहरूको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

भानुभक्तको रामायणमा भने अध्यात्म रामायणकै काण्ड व्यवस्थालाई हुबहु उतारिएको छ र अलग्गै माहात्म्य र सर्गको व्यवस्था गरिएको देखिदैन । भानुभक्तिय रामायणको बालकाण्ड १३९ श्लोक, अयोध्याकाण्डमा १२३ श्लोक, अरण्यकाण्डमा १२२ श्लोक, किष्किन्धा काण्डमा १४३ श्लोक रहेका छन् । त्यस्तै सुन्दरकाण्डमा १५४, युद्धकाण्डमा ३८१ र उत्तरकाण्डमा २५७ गरी सात काण्डमा जम्मा १३१९ श्लोक रहेका देखिन्छन् । छन्द प्रयोगका दृष्टिले यहाँ शार्दूलविक्रीडित, वसन्ततिलका, मालिनी, स्रग्धरा, इन्द्रव्रजा, शिखरिणी, उपजाति, स्वागता र द्रुतबिलम्बित गरी जम्मा ९ वटा शास्त्रीय वार्षिक छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ यी छन्दहरूको प्रयोग निम्न अनुसार भएको देखिन्छ ।

शार्दूलविक्रीडित

छन्द प्रयोगका दृष्टिले हेर्दा नेपाली कवितामा यस छन्दको सर्वाधिक प्रयोग भएको छ र यसले नेपाली लोकछन्दभन्ने लोकप्रियता हाँसिल गरेको छ । १९ वटा उच्चारणीय अक्षर रहने यस छन्दमा १२ र ७ अक्षरमा विश्राम हुन्छ । यसको गण व्यवस्था यस्तो हुन्छ :

SSS IIS IIA IIS SSI SSI S

मगण सगण जगण सगण तगण तगण गुरु

भानुभक्तिय रामायणका सातै काण्डमा गरी जम्मा १०४९ श्लोक शार्दूलविक्रीडित छन्दका रहेका छन् । समग्र रामायणको सरलता, सरसता र काव्यिक सौन्दर्य भल्काउन सफल शार्दूलविक्रीडित छन्दका श्लोकहरू नै रामायणका पहिचान हुन् । अन्त्यानुप्रासको अपेक्षा गरिने यस छन्दको प्रयोगमा कुशलता भल्काउने आदिकवि आचार्य कतैकतै चिप्लिएको अनुभव पनि हुन्छ । जस्तै :

सीता पनि भइन् रमापति किता लक्ष्मणजिकी उर्मिला पत्नी हुन् भुतकीर्ति ता भरतकी शत्रुघ्नकी माण्डवी ॥

(बालकाण्ड - ११३)

यहाँ पहिलो पङ्क्तिको अन्तिम पद उर्मिला र दोस्रो पङ्क्तिको अन्तिम पद माण्डवीका बीच साम्यता देखिदैन । केही अपवाद बाहेक रामायणमा यस छन्दको सुन्दर प्रयोग देखिन्छ । जस्तै :

हे नाथ बित्ति म गर्वछु हजुरमा राम हुन् जगतका पति राम् देखी अरु कोही छैन जनका संसार तन्या गति

बालकाण्ड - २५

वसन्ततिलका

छन्दप्रयोगका दृष्टिले रामायणमा यस छन्दले दोस्रो स्थान ओगटेको छ । बालकाण्डमा बाहेक अरु ६ वटै काण्डमा यस छन्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । यस छन्दको गण व्यवस्था यस्तो हुन्छ ।

SSI SII IIA IIA SS

तगण भगण जगण जगण गुरु गुरु

४ वटा उच्चारणीय अक्षर हुने यस छन्दमा आठौं र छैटौंमा विश्रामको व्यवस्था हुन्छ । भानुभक्तिय रामायणमा यस छन्दका जम्मा १३४ श्लोक रहेका छन् । यस छन्दको भानुभक्तिय प्रयोगको एक नमुना :

यस्तो अगस्ति ऋषिको उपदेश पाई

श्री राम् तयार् पनि भया तर्हि जानलाई

अरण्यकाण्ड - २२

शिखरिणी

जम्मा १७ वटा अक्षर रहने यस छन्दमा छैटौं र सत्रौं अक्षरमा विश्रामको व्यवस्था हुन्छ । यसको गण व्यवस्था यस्तो हुन्छ :

ISS SSS III IIS SII IS

याण मण नाण स भ लघु र गुरु

रामायणमा यस छन्दका २९ वटा श्लोक रहेका छन् । रामायणबाट यस छन्दको एक उदाहरण :

भरत् बिल्वी गर्छन् किन रघुपते आज वनमा
हनुरले आयाको मकन अति ताप् हुन्छ मनमा ।

अयोध्याकाण्ड - १३

मालिनी

पन्ध्रवटा अक्षर हुने र आठौं र अन्तिम अक्षरमा विश्राम हुने यस छन्दको गण व्यवस्था यस्तो हुन्छ :

III III SSS ISS ISS

नगण नगण मगण याण यगण

मालिनी छन्दका सुन्दर काण्ड र युद्धकाण्डमा गरी ४१ श्लोक रामायणमा रहेका देखिन्छन् । यस छन्दको एउटा नमुना :
यति गरि हनुमान्ले कीर्तिले लोक छाया
फिरि लागि उहि पर्वत् द्रोण राखेर आया ।

युद्धकाण्ड - १०९

स्रग्धरा

एककाइसवटा अक्षर हुने र सातौं एवम् अन्तिम अक्षरमा विश्राम हुने यस छन्दको गण व्यवस्था यस्तो हुन्छ :

SSS SIS SII III ISS ISS ISS

मगण सगण भगण नगण यगण यगण यगण

रामायणमा अयोध्या, अरण्य, सुन्दर र युद्धकाण्ड गरी यस छन्दको जम्मा २९ वटा श्लोक रहेका छन् । यस छन्दको एउटा उदाहरण :

सीतानाथ श्री जगन्नाथ प्रभु पनि हनुमान् वीरका पीठमाहाँ
चढ्नु भो लड्न मनसुब् गरिकन लिनुभो फेर धनुवाण ताहाँ

युद्धकाण्ड - १२०

इन्द्रव्रजा

एघारवटा अक्षर र चौथो र अन्तिम अक्षरमा विश्राम हुने यस छन्दको गण व्यवस्था यस्तो हुन्छ :

SSA SSA ISA SS

तगण तगण जगण गुरु गुरु

रामायणमा यस छन्दका ३० वटा श्लोक रहेका छन् । हेरौं यस छन्दको एक नमुना :

ब्रह्माजिको बिल्वि लिएर आयाँ
खुब् भाग्यले दर्शन आज पायाँ ।

उत्तरकाण्ड - २१७

उपजाति

उपेन्द्रव्रजा र इन्द्रव्रजाको मिश्रित रूप यस छन्दमा रहेको हुन्छ । चौथो र अन्तिममा विश्राम हुने यस छन्दको गण व्यवस्था इन्द्रव्रजा र उपेन्द्रव्रजा जस्तै हुन्छ । रामायणमा उत्तरकाण्डमा मात्र यस छन्दका ३ श्लोक रहेका छन् । यस छन्दका १४ वटा भेद मानिएका छन् । यसको एउटा उदाहरण :

दक्षिण तरफ भूमि बसिनु हरीका
सब् तौहि आया भुवने भरीका ।

उत्तरकाण्ड - २४५

स्वागता

नेपाली कविता साहित्यमा सर्वप्रथम प्रयोग भएको यस छन्दमा ११ वटा अक्षर हुन्छन् भने सातौं र अन्तिममा विश्राम हुन्छ । यसको गण व्यवस्था यस्तो हुन्छ :

SIS III SII SS

सगण नगण भगण गुरु गुरु

सुन्दर र युद्धकाण्डमा एक/एक वटा गरी भानुभक्तीय रामायणमा यस छन्दका २ वटा श्लोक रहेका देखिन्छन् । स्वागता छन्दको एक भानुभक्तीय प्रयोगको नमुना :

धन्य हुन् इ हनुमान् इ सरिको
कोही छैन अरू भक्त हरिको
भक्ति गरि त काख पनि पाया
लोकमा अधिक धन्य कहाया ।

सुन्दरकाण्ड - १५३

द्वुतबिलम्बित

१२ वटा उच्चारणीय अक्षर हुने र सातौं एवम् अन्तिम अक्षरमा विश्राम हुने यस छन्दको गण व्यवस्था यस्तो हुन्छ :

III III III SIS

नगण भगण भगण रागण

सुन्दर र युद्धकाण्डमा एक/एक गरी रामायणमा यस छन्दका २ वटा श्लोक रहेका छन् । यस छन्दको एउटा उदाहरण रामायणमा :

अयुत वर्ष त राज प्रभुको भयो

एकल ताप् दुनियाँहरूको गयो ।

युद्धकाण्ड - ३७६

निष्कर्ष

नेपाली साहित्यका सर्वश्रेष्ठ पुरुष भानुभक्त आचार्यले संस्कृत साहित्यमा प्रयोग हुँदै आएका छन्दहरूलाई रामायणका माध्यमबाट नेपाली समाजमा नेपाली लोकछन्दभन्ने लोकप्रिय तुल्याइदिए । खासगरी शार्दूलविक्रीडित छन्दमा उनि एका रामायणका पद्यहरू जनजनमा फैलिएर मुखमा भुण्डिए । छन्दहरूको प्रयोगमा विषय, प्रसङ्ग र परिवेश अनुसार प्रायसः जुन रसका लागि जुन छन्द अनुकूल हुन्छन्, तिनै छन्दको प्रयोग गरिएको देखिन्छ । भावको सघनता र शिल्पगत परिष्कार त यी पद्यहरूमा छँदैछ तर सञ्जीतात्मकता र आन्तरिक लय सिर्जनामा रामायणमा प्रयोग गरिएका छन्दहरूको अहम् भूमिका रहेको देखिन्छ । भानुभक्तले अध्यात्म रामायणको अनुवाद गद्यमा गरेका भए किटानका साथ भन्न सकिन्छ उनको रामायण इतिहासकै गर्तमा कतै ओभ्रेल परिरहेको हुने थियो' जसरी सुब्बा होमनाथ आदिको महाभारत र रघुनाथ पोखरेलको सुन्दरकाण्ड सहजता, सरसता र लयात्मकताका अभावमा ओभ्रेलमा परेका छन् । अतः निष्कर्षमा सहजता, सरसता, लयात्मकता र कुशल छन्द प्रयोग भएकै हुनाले भानुभक्तिय रामायण जनमानसमा भिज्न पुगेको हो भन्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, भद्रवीर (२०६२), नेपाली कविताका विकासमा भानुभक्त आचार्यको योगदान, काठमाडौं, कुन्तादेवी जुनादेवी अधिकारी ।

आचार्य, भानुभक्त (२०६७) भानुभक्तको रामायण (सं. छैटौं), काठमाडौं, साभा प्रकाशन ।

दुजाना, गोविन्द (२०६६) छन्दोहार, (सं. तेस्रो) काठमाडौं, साभा प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०७०) छन्दको सैद्धान्तिक परिचय, वैजयन्ती : छन्द कविता अङ्क - ५, काठमाडौं, शब्दार्थ प्रकाशन ।

मिश्र, डिल्लीराम (२०७१) नेपाली भाषासाहित्यको विकासमा बन्दीपुर तथा तनहुँको योगदान, बन्दीपुर साहित्यिक सम्मेलन २०७१ मा प्रस्तुत कार्यपत्र ।

पराजुली, ठाकुर (२०५६) नेपाली साहित्यको परिक्रमा (सं. दोस्रो) काठमाडौं, साभा प्रकाशन ।

गजल

– प्रेम प्रभात

तृप्त मुक्तकण्ठको गजल हो भानु तिमी,
नेपाली साहित्यका अब्बल हो भानु तिमी ।

उचालेर पंखज्योती, फिजाई भाषा-संस्कृति,
आफ्नै भाव गहिराईभिन्न, सरल हो भानु तिमी ।

नेपालीको शिरजस्तो, उचो हिमशृङ्खलाको,
फलदो नेपालीत्वको तरल हो भानु तिमी ।

तृष्णा लाग्दो छ, काव्य पिएर प्यास नमेटिने
नशालु रस हो कस्तो ! सफल हो भानु तिमी ।

फिजाई काव्यका पंख, ताराभै चम्चमाउँछो
मन्त्रमुग्ध भयौं हामी असल हो भानु तिमी ।

मन-मस्तिष्क हो तिमी, अधरमा- नयनमा छौ
तापेर रापमा रम्नेको मकल हो भानु तिमी ।

गौरव नेपाली गाथा, सकल प्रतिमूर्तिका,
प्रतिनिधि हो विश्वका, हाम्रो भानु तिमी ।

– प्रभातकुटी, सुरङ्गा भाषा

भानुको व्यक्तित्व र विशेषता

■ कृष्णप्रसाद ज्ञवाली ■

हाम्रा आदिकवि भानुभक्तका विषयमा धेरैले धेरै कुरा लेखिसके । तैपनि उनको विषयमा साङ्गोपाङ्गो रहस्योद्घाटन हुन बाँकी नै छ जस्तो लाग्छ । हो, उनले हामीलाई हाम्रै भाषामा रामायण लेखिदिए- नत्र सम्पूर्ण भारतीय भाषामा सुपरिचित भएर पनि जाबा, सुमात्रा र कम्बोडियासम्म पुगेको रामकथाबाट नेपाली जाति वञ्चित हुने थियो, नेपाली वाङ्मयको परम्परा अपुरो वा अधुरो रहने थियो । उनले हामीलाई काव्यशैलीको सुललित परिचय दिए- भुल्सुलैमा जागेर नेपाली कविता साहित्यको बाटो औँल्याइदिए । त्यतिमात्र होइन, सबभन्दा पहिले जतिबेला भाषाको बोली फुटेको थिएन, व्याकरणको कुनै निश्चित नियम बनिस्केको थिएन- भाषाले वाणी पाएको थिएन, वाणीले स्वर पाएको थिएन, त्यतिबेला उनैले काव्य परिपाटी र छन्दयोजना मिलाई रामायण जस्तो सर्वग्राह्य महाकाव्य अनुवाद गर्नका निम्ति कम्मर कसे । दरबार र महलमै सीमित रहेको कथालाई भोपडीतिर पुऱ्याए । तत्कालीन जनताले रामको नामसम्म सुनेका भए पनि उनका विचित्र कार्य र अलौकिक चरित्र औ ती कौतूहल वा विस्मयपूर्ण कथाहरू सुन्नलाई रह्राएका थिए । कुनै धार्मिक अनुष्ठान बिना बुझ्नु, दिउँसो मेला-पातमा गुन्गुनाउन र बेलुकी बत्ती बालेर आफै सस्वर पढ्नलाई आतुर थिए-सबैको हृदय प्यासी थियो । हाम्रा भानुभक्तले काव्य-रसको कुलो काटी सबैको आँत रसाइदिए । साँचो हो, सबैलाई भौगोलिक सीमा कटाई उनैले अयोध्या, चित्रकुट र लङ्का-पलङ्कासम्म पुऱ्याइदिए । नेपाली दृष्टि भन्नु फराकिलो बन्यो । सबै नेपालीले आफ्ना ओरिपरि घुम्ने चील र गिद्धमा पनि सम्पाती र जटायुको

अपौरुषेय शक्तिको कल्पना र दिव्यदृष्टिको साकार दर्शन गर्ने सुयोग भेट्टाएर भन्नु रमाए । साधारण ढेंडु र बाँदरलाई हनुमानका खलक सम्भरेर अझै घोरिए । सबैको जिज्ञासा जुमुरायो, कल्पना भन्नु विस्तारिँदै गयो ।

जतिबेला संस्कृत भाषाकै महिमा गाइन्थ्यो, लोकभाषालाई हेला गरिन्थ्यो- पर्वते कुरा, खस कुरा भनेर खसालिन्थ्यो । त्यसैले जनताको भाषामा लेख्नु कुनै पनि विद्वान्लाई उपेक्षित बन्नु बाहेक केही उपलब्धि थिएन- साँच्चि नै काँडाको पगरी गुथ्नु जत्तिकै अप्ठ्यारो काम थियो । त्यस्तो प्रतिक्ल वातावरणमा कवि भानुभक्त के सोचेर लोकभाषामा लेख्नलाई अधि सरे होलान् ? त्यस्तो काम गर्नु पहरामा धान छरेर भीषण अनिकाललाई जोगाउनुजस्तो कठिन कार्य थियो । हो, भानुले निश्चय नै पहरो फोरिर नै खेती गरेका हुन्- त्यो खेती निश्चय नै नेपाली जनजीवनलाई आवश्यक थियो । पहरो फोर्न सक्ने साहस भने कसैमा थिएन । एकलेवीर भानुभक्तले नै यो आँट गरे- 'आँटी छोरालाई बाघले खाँदैन ।' त्यस्तो पहरोभूमि पनि योग्य उर्वरा धर्ती बन्न सक्थे । सत्यको जित भयो- लहलह धान-गहुँ फल्यो-त्यो फलका अधिकारी र उपभोगी त आज सम्पूर्ण ... नेपाली जनता बने ।

इतिहास साक्षी छ, जहिले र जहाँ पनि जनताको जीत हुन्छ । जनताले लगाउने भादगाउँले कालो टोपी आज राष्ट्रको मुकुट भएको छ । कुनै बेला .. भरिया र खेतालाले त्यसैमा पानी उँभाएर खाई तिर्खा मेट्थे रे, आफ्ना साथीलाई ल्याइदिन्थे रे, अझ त्यसैमा सातुसमेत मुखेर खान्थे रे । यो कल्पना होइन, कुनै कथा होइन । यो जनताको टोपी कुनै दिन ज्यादै उपेक्षित थियो । अनि

यो पनि सत्य हो- नेपाली भाषा भानुभक्तको पालामा उपेक्षित थियो- जनताको बोली भएको हुनाले । माथि नै सङ्केत दिइसकेको छु- संस्कृत भाषाको सत्कार हुन्थ्यो, नेपाली भाषालाई दुत्कार गरिन्थ्यो । यो दुत्कारको प्रहार गरिब-शोषित जनताप्रति गरिएको सोभो अत्याचारको नमुना थियो । यसमा भानुभक्तको स्वच्छ आत्माले विद्रोह गर्‍यो, उन्मुक्त चेतनाले क्रान्ति गर्‍यो । सत्यतालाई कति दिन कसले दबाउन सक्छ र ? कवि प्रवाहलाई कसले रोक्न सक्थो र ? जुगको ध्वनि उनैको छातीमा ध्वनित भएको थियो । जनताका मर्मस्थलदेखि निस्केको माग उनैको बोलीले बोलिदियो । धेरै दिनसम्मलाई अग्ल्याइएको जनजीवनको दैलो उनैको आँट, साहसले खोलिदियो । सके काव्य-क्षुधाले हरहर तिर्खाएको लोक-हृदयको चाहना परि तृप्त पार्नलाई सचेत भई संकल्प गर्ने सशक्त र भरिल्लो नेपाली पहिलो व्यक्ति भानुभक्त नै हुन् । आजसम्म पनि त्याति जनप्रिय र सबै जनताले चिनेका, बुझेका र सबैका अन्तःस्थलमा भिजेका कवि भानुभक्तबाहेक अरू बन्न सकेनन् । भानुभक्तको नामै नसुनेका मान्छेले पनि 'भानुभक्तको रामायण' कण्ठै पारेका छन् । शास्त्रीय पद्धति, भावविभूति र विचार वैचित्र्यको दृष्टिकोणले अरू कविलाई उच्चासनमा राखिएको भए पनि जनतासित सँगै पिर्कामा बसेर भुटेका मकै खानसक्ने खाले कवि हुन् भानुभक्त । भानुभक्त निष्काम कर्मयोगी हुन् । कसैले प्रशंसा गरिदेला भनेर लेखेको होइन, कसैका थपडीका लोभमा परी लहासिएर उत्तेजित भएका थिएनन् उनी । उभिएर श्रोताहरूलाई चकित पारी आफ्नो व्यक्तित्व चम्काउनु पनि कुनै उद्देश्य थिएन । सके उनले आफ्नो जीवनकालमा कसैबाट पनि कृति त्याति चाखलाग्दो गरी वा रसमग्न भई पढेको सुन्नेसम्म सौभाग्य पाएनन् होला । उतिको नाममा आफूले परिश्रमपूर्वक तयार गरेको त्यो कृतिलाई मुद्रितरूपमा धरि देख्न पाएनन् । उनले सोचेकै थिएनन् होला- लेखाइ भविष्यमा यतिको महत्वपूर्ण र स्थायी हुन्छ

भनेर । उनलाई के आफैँले जग लगाएको तोते बोली कुनै दिन याति प्रतिष्ठासम्पन्न हुन्छ भन्ने विश्वास थियो होला र ? आज म पनि उनले लेख्ने गरेको भाषामा लेख्छु । तैपनि मलाई कता प्रतिष्ठाको लोभले लेख्न उत्प्रेरित गराएभैं लाग्छ । अँ, हामी आज आफ्नो लेखाइको रोयल्टी (पारिश्रमिक) थाप्ने आन्दोलनमा सक्रियभैं भएका छौँ । आफ्नो कुनै गुट बनाई फुट सिर्जना गरी समाजमा आधिपत्य जमाउने तर्खरमा तमिस्र जस्ता छौँ । कतै साहित्यलाई व्यवसाय बनाउने योजना तयार हुँदैछ । तर, उनी यस्ता जालेमालेहरूले जेलिएका थिएनन्-कुनै प्रकारका बाह्य प्रलोभनहरूले तानिएका थिएनन्- उनी त सबैतिरबाट उन्मुक्त थिए । कुनै सम्प्रदाय विशेषसित साइनो लगाउनु र आफ्नो लेखाइलाई कसैको भोँपू बनाउने उनको आकांक्षा थिएन । त्यसैले त उनको लेखाइ अत्यन्त प्रयोजनीय भए तापनि प्रयोजनातीत अवस्थामा पुगेको जस्तो छ । आज मैले कुनै पत्रिकाको निमित्त लेख लेख्नु पर्दा भरिसक्य सम्पादकको विचार हेरेर त्यस्तै लेख्ने कोसिस गर्छु । उनलाई त कसैको इसारामा चल्नु थिएन, बरू आफैँले भविष्यका लागि दिशा निर्देशन गर्नु परेको थियो । आलोचकले तर्साउला कि भन्ने कुनै आशंका उनमा थिएन- समालोचकले सम्झाउला वा मूल्याङ्कन गरिदेला भन्ने पनि लालसा थिएन । जे लेखे जनताको अन्तरजिज्ञासाले घच्चच्याएभैं खुर्खुर लेखे । यिनै सङ्गाला विचार र चोखो व्यक्तित्वले गर्दा नै विद्वान्देखि लिएर साधारण पाठकसम्म पनि उनीप्रति याति साह्रै आकृष्ट भएका होला ।

कसैले भानुभक्त किन महान् हुन् भनेर मलाई प्रश्न गर्छ भने मैले यताउता कतै नसोचीकन- 'भानुभक्त जनताका कवि भएका हुनाले महान् हुन्' भनेर सबैलाई सोभो उत्तर दिन्छु । तैपनि भानुभक्तको विशेषता यत्तिकैमा टुंग्याउन सकिन्न । अझ अर्को विशेषता उनमा के छ भने उनको सम्वाद गर्ने कला स्वादिलो र

अभिव्यक्त गर्ने सीप अनौठो छ । यस विषयमा विवेचना गर्न थाल्ने हो भने सानोतिनो पुस्तकै बन्ने छ । उनमा अनावश्यक चमत्कारमूलक शब्दक्रीडा र प्रदर्शन-प्रधान पाण्डित्यको प्रवृत्ति कतै पाइन्न । हो, उनमा न त शास्त्रीयताको गरुडो भारी छ, न त क्लिष्टताको जालो । न त अलङ्कारको उर्लदो भेल छ । जे छ सबै सरलता र स्वाभाविकता । हिमाली जनताको मन जस्तै सोम्य र सरल छ उनको विचार । उनको कला र शैलीमा बाह्य चातुर्यको श्रृंगार नभई हिमबाला किन्नरीहरूका मुखाकृतिमा स्वतः प्रस्फुटित हुने स्निग्ध लालिमाजस्तै छ । उनको सोचाइ हिमप्रभाले आभासित भएको छ र शैल शिखरको उच्चताले छोइएजस्तो छ । अर्को कुरा भाषाको पछि लागेर वा व्याकरणका नियमहरूमा जेलिएर भानु हिंडेका छैनन्- भाषा र व्याकरणलाई आफैले स्वच्छन्दतासित डोच्याएर हिंडाएका छन् । भाषामा अधिकार थियो र त उनले जे कुरा जसरी भन्न चाहन्थे, त्यही रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

स्वेच्छाले जे आयो त्यसैलाई स्वीकारेका छन् भानुभक्तले । साँच्चि नै कृत्रिमता र बाह्याडम्बरमा भानुभक्तको पटककै विश्वास थिएन (रचना पक्षमा मात्र होइन, व्यावहारिक जीवनमा पनि) । हो, उनले अनुप्रासहरूको प्रयोग पनि नगरेका होइनन्- तर आफू शासित नभईकन सम्यक् रूपले अनुप्रासहरूलाई अनुशासन गरेका छन्- कुनै डिक्टेटरले जस्तो जबर्जस्ती होइन । आमा-बाबुले भैं ठीक तरिकाले राम्ररी सञ्चालन गरेका छन् । अर्को कुरा हिमाली वातावरणमा अनुकूल र नेपाली माटामा सुहाउने छन्द मात्रै छानेर नचाएका छन्- आफ्नो भावभूमिले बँचाएर । स्थान, पात्र र अवसर हेरेर जस्तो छन्द प्रयोग गर्नुपर्छ, त्यस्तै गरेका छन् ।

भानुभक्त धनी थिए भन्ने कुराको आरोपै लागे जस्तो छ- “मो भानुभक्त धनी भैकन आज यस्तो”- लाई लिएर । यही कुरालाई पुष्टि गर्दै उनी पक्कै धनी बनाइएका छन् । यो धाँसीसम्बन्धी प्रसङ्ग त कतिपय विद्वान्हरूद्वारा खण्डित मण्डित पनि भएको

छ । त्यसैले भानुभक्त स्वयं धनी वा सम्पन्न व्यक्ति थिएनन्, जुन उनको जीवनपक्ष र लेखाइपक्षबाट समेत प्रतीत हुन्छ । उनी समाजका तथाकथित अभिजात वर्गका अनुयायी र शोषकहरूको नीतिका पोषक थिएनन्-बरू विरोधी थिए । सरकारी जागिर खाए तापिन फट्ट्याइँ, छुल्लाईँ गर्दै रकमी बनेर हिंडेनन् । त्यो छेकका अरू पण्डितले भैं बाह्रहाते मलमलको फेटा बाँधी व्यासासनमा बसेर सप्ताह बाँची जनताका आँखामा पट्टी बाँधेनन् वा आफूलाई उच्च मान्छेको ठाउँमा राखेर अरूलाई अडकलेको ज्ञान दिई स्वयंलाई साँघु-चाएनन् । उनले सम्पूर्ण नेपाली जातिका अधिलिखर आफूले जाने-बुझे कुरा सबै सधैंका लागि उदाङ्ग गराएर देखाउन चाहन्थे । आफूलाई लुकाई रहस्यमय बनाउन होइन, अपितु सम्पूर्ण रूपले फुकाउन इच्छुक थिए । उनको सङ्गत नै गोठाला र खेतालाहरूसित थियो- त्यस्तै परिवेशमा त हुर्की बढेका थिए । त्यसैले उनी तिनीहरूकै बोलीमा, तिनीहरूकै निमित्त लेखन प्रेरित भए होलान् । आफू पनि त त्यस्तै गोठाला र खेतालासरह थिए । त्यसैले उनी भन्छन् :

*जागीर छैन धनी म छैन घरको केवल कुदालो खनी
खान्थ्यौं दुख गरेर चाकरी गर्थौं मान् पाउँला कि भनी*

हो उनी आफ्नो खेती-पातीबाटै हुने साधारण आयबाट सन्तुष्ट थिए । दुःख-सुख कोदालै खनेर भए पनि आफ्नो जीविका चलाएका हुँदा हुन् । सके आर्थिक अवस्था साह्रै सोचनीय भएर अपहेलित हुनु परेकाले आफ्नो हीनावस्थालाई ढाक्न उनी जागिर खान बाध्य भएर सरकारी जीवनमा होमिए होलान् ।

हो, उनी गरिब थिए । उनका बाबु धनञ्जयको कस्तो दीनावस्था थियो, त्यसको पुष्टि उनै धनञ्जय आचार्यकै लोकविश्रुत निम्न कथनबाट बोध हुन्छ-

*घर मेरो तनहुँ धनञ्जय म हूँ मेरो विपत् के कहूँ
धान छैन घरमा मकैको भरमा जाहान् म केले पालूँ ?*

त्यस्ता गरिब बाबुका छोरा भानुभक्तको अवस्था कस्तो थियो होला ? अनुमान गर्न सकिन्छ । निश्चय नै बिहान-बेलुका हातमुख

जोर्नलाई नै ठीक हुने जस्तो थियो कि ? नभए भानुभक्तले आफ्नो परिचय दिँदा बाबुको कुनै चर्चा नगरी एक्कासि आफ्ना बाजे 'श्री कृष्ण' आचार्य कै नाम लिएर आफ्नो दिनावस्थालाई ढाक्ने किन असफल प्रयत्न गर्थे ? हो, श्रीकृष्ण आचार्यको पालामा एक मानो खाने राम्रो बन्दोबस्त थियो, साथै उनी विद्वान्समेत भएका हुनाले उनको त्यस भेगमा निकै नाम चलेको बुझिन्छ। तर पछि पहाडको सम्पत्ति न हो- ६/६ भाइलाई अंश लगाउँदा के बँच्यो होला र ? त्यसमा पनि कता कता सुनेको थिएँ- धनञ्जयको केही सम्पत्ति मुद्दा गर्दा खोटेएको समेत हो रे। धनञ्जय खर्दार त भएका हुन्- त्यसबाट जे जति आर्जन गर्न सकेका थिए, त्यो सगोलमै छँदा मिसाएका हुँदा हुन्। त्यसकारण भानुभक्त आर्थिक दृष्टिले कुनै हालतमा पनि सुसम्पन्न थिएनन्।

सबैलाई थाहा छ र धेरैले चर्चा गरिसकेका छन्- भानु स्पष्टवादी र सत्यवक्ता थिए। तैपनि उनको स्पष्टवादितामा अहंको गन्ध, खप्पोपन वा रूखोपन छैन। त्यो त सत्यताले चोखिएको छ, सौन्दर्यले फक्रिएको छ र कलाले चिल्याइएको छ। अड्डा अदालतको काम भानुभक्तको पालामा मात्र होइन, आज-भोलि पनि त्यस्तै शिथिल र जनताप्रति दिनदिनैको दलाइ वा भोलि भोलिको भाका रखाइ छ। आज पनि हामीहरू भोलि भोलिमा भुलिन्छौं, परिसमा पन्छिन्छौं र निकीर्सि सुनेर निराश हुन्छौं, केही बोल्न सक्दैनौं। तर यस किसिमका व्यवस्थाप्रति भानुभक्तको चित्त नबुभूदा यसरी भनेका हुन् :

*"बिन्ती डिट्टा-बिचारीसित म कति गर्छं चुप रहन्छु नबोली
बेन्छु ता छाल् गया भैँअनि पछि दिन दिनु भन्दछु भोलि भोलि।"*

तर हामीले त्यस्ता भोलि भोलिका भाकामा त्यसरी धक फुकाएर निर्धक्क भन्न सक्दैनौं- हाम्रो मुटु धक्धक् गर्छ। चित्त नबुभेका कुराहरूमा प्रतिवाद गरी खण्डन गर्नलाई हामी किन हो किन भित्रभित्रै खुमिन्छौं। हामीमा कता-कता कायरताको जालो लागेको छ- त्यो तोइनसक्ने साहस छैन- बोल्नसक्ने हुति र वर्गत छैन। बोल्लै

परेको खण्डमा हामी नेता खोज्छौं, जनता बटुली सभा बोलाउँछौं, प्रस्ताव पारित गरेर पनि सोभै भन्नलाई हिचिकचाउँछौं- हाम्रा मगजका नसा खुमिचएर तिर्मिराउँछन्। कुनै अधिकारीको एक हुंकारले सात कोस पर पुगी रन्थिन्छौं। तर, उनलाई त प्रस्ताव पास गर्न पनेन, कुनै नेताको खुट्टा समाउन गएनन्, कुनै सुब्बाको ढोका ढुकेनन्। मन्त्री राजाको प्रशस्त पनि लेखेनन्। जे भन्नु थियो, एकलै आँट गरेर सोभै भनिदिए।

हो, भानुभक्तले कमाण्डर इन चिफलाई बिन्तीपत्र लेखे भन्ने प्रचारले उनमा अर्को आरोपको धुँदी लागेजस्तो छ। तर, त्यो 'बिन्तीपत्र' अरू कुनै राजकीय प्रतिष्ठा पाएका पदाधिकारीद्वारा अहाएर लेखिएको हो रे। त्यसैले त्यो बिन्तीपत्र भएर पनि भण्डै 'चेतावनी पत्र' जस्तो बनेको छ- त्यसमा कविको आत्मा भुकेको छैन, व्यक्तित्व वैलाएको छैन अर्थात् उनी कतै चुकेका छैनन् र बीचबीचमा व्यङ्ग्यका तिरमा वाण बसाउन समेत बिर्सका छैनन्। त्यो बेलाको अवस्था र व्यवस्था हेरी यो कुरा पनि चानचुने थिएन।

सक्षेपमा भानुभक्तको व्यक्तित्व ठीक नेपाली जातित्व जस्तै थियो अनि नेपाली जातित्व ठीक भानुभक्तको व्यक्तित्वजस्तै बन्नुपर्दछ। यो नै हामी नेपालीहरूको उज्ज्वल परम्परा र उच्च संस्कृतिको पृष्ठभूमि हो। जहाँ जहाँ नेपाली जातिको बसोबास छ, त्यहाँ त्यहाँ भानुभक्तको जयन्ती हुन्छ- दसैं-तिहारजस्तै 'आषाढ २९ गते' लाई सारा नेपालीहरूले जातीय चाड मान्न थालेका छन्। भानुभक्तको बाटुलो चित्र हामी नेपालीहरूलाई गोल्याउने प्रतीक बन्दैछ- उनी त हामी जम्मैका केन्द्रबिन्दु हुन् अर्थात् भानुभक्त नेपाली जातित्वका प्रतीक हुन् -त्यो प्रतीक हाम्रो संस्कृति र परम्पराको समेत श्रृंखला बनेछ। पछि गएर खुकुरी, मादल, हिमालका चुचुरा, डाँफेचरा र गुराँसका फूलसितै भानुको चित्र गाँसेर हाम्रो जातीय विशेषता र उपलब्धिको चिन्ह बनाई अरूहरूलाई देखाउने छौं।

□